

83-3

Р 96.

Э Р Ы Х М А Р Ы А Р Э М А Р К

НА ЗАХОДНІМ ФРОНЦЕ БЕЗ ПЕРАМЕН

БЕЛАЭРРНЫМЫДАШЕЦТВА

83-3

Р-981

83-3

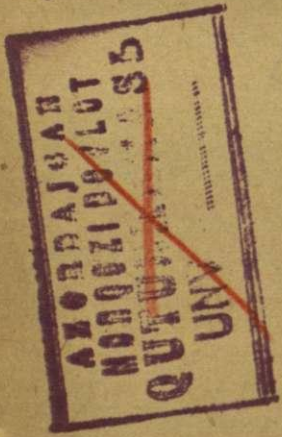
Р96

ЭРЫХ МАРЫА РЭМАРК

НА ЗАХОДНІМ ФРОНЦЕ БЕЗ ПЕРАМЕН

3000(43)
98045
1160c

Прадмова К. Радэка

Э расійскага выданьня пераклаў
Хв. Шынклер

ІНВ. П. 1948 г.

БЕЛАРУСКАЕ ДЗЯРЖАЎНАЕ ВYДАВЕЦТВА
МЭНСК — 1931

Инв.
1954 г.

1954 г.

Президентская библиотека
Республики Беларусь

8 800000 841649

Заказ № 1084.

3.000 экз. (VI). (10³/₄ арк.).

Галоўлітбел № 1163.

Друкарня імя Сталіна

Гэтая кніга не зьяўляецца ні абвінавчваннем, ні споведзьдзю. Яна толькі робіць замер расказаць аб пакаленьні, якое было зьнішчана вайной, хоць і ўікнула яе гранат.

I

Мы размясьціліся ў дзесяці кілёмэтрах пазадзі фронту. Учора нас зьмянілі; зараз нашы страўнікі поўны фасолі і ялавічнай; мы пад'елі і здаволены. Нават на вячэру кожны з нас здолеў набраць поўны кацялок; акрамя таго, у нас падвойныя порцыі каўбасы і хлеба. Такого выпадку ўжо даўно ня было: кухар, з чырвонай, як памідор, галавой, проста навязваецца з ежай; кожнага хто праходзіць паўз яго, ён заклікае апалонікам і адным махам дапаўна налівае ягоны кацялок. Ён у вялікім замяшаньні, бо ня ведае, як спаражніць сваю паходную кухню. Т'ядэн і Мюлер прыдбалі сабе па рукамыйнай лаханцы і налілі іх поўна да ўскрайку, на запас. Т'ядэн робіць гэта з ненажэрнасьці, Мюлер—з прадбачлівасьці. Куды Т'ядэн усё гэта падзяе—загадка. Ён як быў, так і застаецца сухарлявым селядцом.

Але самае галоўнае тое, што нам далі таксама падвойныя порцыі тутуну. На кожнага дзесяць цыгар, дваццаць папярос і два кавалкі жавальнага тутуну,—гэтага зусім досыць. Я памяняў свой жавальны тутун на папяросы Катчынскага, дзеля чаго ў мяне атрымалася сорак штук. Гэтак ужо магчыма пратрымацца дзень.

Уласна, гэтакі падарунак нам зусім не рыхтавалі. Прусакі зусім ня так велікадушны. Усім гэтым мы абавязаны непаразуменьню.

Два тыдні назад мы павінны былі зьмяніць на перадавых пазіцыях адну з рот. На нашым вучастку было параўнаўча спакойна,

і таму да дню нашага звароту капцёр атрымаў поўную норму прдуктаў і прыгатаваў ежу на ўсе сто пяцьдзесят штыхоў.

Але якраз у апошні дзень на нашу долю прыпала надзвычай многа ангельскіх гаўбіц і цяжкіх знарадаў, якія бесьперастанку білі па нашых акопах, дзеля чаго мы панеслі цяжкія страты, і нас зьвярнула толькі восемдзесят чалавек. Нас змянілі ўначы і мы зараз-жа раскватэраваліся, каб раней за ўсё як сьлед паспаць. Уласна, Катчынскі мае рацыю; на вайне было-б ня так ужо кепска, каб было больш сну. На пазіцыях пра гэта думаць не выпадае, а спаць адзін раз на два тыдні—гэта доўгі тэрмін.

Было ўжо а поўдні, калі першыя з нас павыпаўзалі з баракаў. Праз паўгадзіны кожны ўзброіўся кацялком, і мы зьбіліся перад кухняй, ад якой несла тлустым і апэтытным пахам. Наперадзі, вядома,—самыя галодныя: маленькі Альбэрт Крон, найбольш разважны ад усіх нас, а таму ўжо яфрэйтар; Мюлер 5-ы які цягае шчэ за сабой падручнікі і марыць пра выпускныя экзамены; у часе гураганнага агню ён вывучае на памяць лекцыі па фізыцы; Леер, які носіць бараду і вельмі схільны да дзяўчат з публічнага дому для паноў афіцэраў; ён прысягае пры гэтым, што, згодна загаду па арміі, яны абавязаны насіць шаўковыя кашулі і папярэдне браць ванну, прымаючы гасьцей, пачынаючы ад палкоўніка і вышэй; чацьверты—я. Пауль Боймэр. Усе чацьвера—дзевятнаццаці гадоў, усе чацьвера—трапілі на вайну з аднае школьнае лаўкі.

Шчыльна з намі—нашы сябры. Т'ядэн, худы сьлесар, адных гадоў з намі, самы пражорлівы ад усяе роты; ён садзіцца за ежу хударлявым і адыходзіць разьдзьмуты, як цяжарны клоп. Гайе Вэстгус, тых-жа гадоў, рабочы на торфараспрацоўках, які лёгка можа заціснуць у рудэ цэлы салдацкі хлеб і запытацца:—здагадайся, што ў мяне ў кулаку?—Дэтэрынг—селянін, які марыць толькі пра сваю гаспадарку і пра сваю жонку, і, нарэшце, Станіслаў Катчынскі, галава нашай кампаніі, моцны, хітры, калматы, сарака гадоў, з зямлістым тварам і блакітнымі вачыма, з пахілымі плячмі і дзіўнай здольнасьцю дагадацца пра небясьпеку, што насоўваецца, пра магчымасьць раздабыць добрую ежу і прымаістравацца з найвялікшымі выгодамі.

Наша група стаяла першай у чарзе перад паходнай кухняй.

Мы пачыналі ўжо траціць цярылівасьць, бо кухар, які нічога не падазраваў працягваў стаяць і чакаць.

Нарэшце Катчынскі закрычаў яму:

— Ну, адчыний сваю супавую крамку, Гэрых! Ясна-ж, што фасоля даўно ўжо гатовая.

Той вяла паківаў галавой:

— Сьпярша ўсе зьбяраеця.

Г'ядэн усьміхнуўся:

— Мы ўсе тут.

Унтэр-офіцэр яшчэ нічога ня ведаў.

— Гэта-б было вам на руку. А дзе-ж усе астатнія?

— Табе ня прыдзецца іх карміць: у палявым лазарэце ды брацкай магіле.

Кашавар быў ашаламлены, даведаўшыся пра здарэньні. Ён завагаўся:

— А я вось наварыў на сто пяцьдзесят чалавек!

Кроп тхнуў яго ў рэбры:

— Тады мы хоць аднаго разу будам сытымі. Ну, жыва, пачынай!

Раптам Г'ядэну ўспала на розум нейкая думка. Яго востры мышыны твар, як звычайна, зазьяў. Вочы звужэліся ад хітрасьці, шчокі задзёргаліся, і ён падышоў бліжэй:

— Дзяцюк, дык ты хлеба таксама атрымаў на сто пяцьдзесят чалавек?

Унтэр-офіцэр, ашаламлены і зьбянтэжаны, пацьвердзіў ніўком галавы.

Г'ядэн схачіў яго за шыньэль:

— Каўбасу таксама?

Падобная да памідору галава зноў заківала.

У Г'ядэна задрожэлі сківіцы:

— Тутуну таксама?

— Так, так, увесь харч.

Г'ядэн зьзяючы, азірнуўся.

А ліха яго вазьмі, ну і шанцуе-ж нам! Дык гэта ўсё для нас! У такім выпадку кожны атрымае,—пачакайце,—ну, вядома, якраз падвойныя порцы!

Тут памідор абвясціў:

— Гэта ня пройдзе...

Аднак мы ажывіліся і прасунуліся наперад.

— Чаму-ж ня пройдзе, маркоўка?—запытаўся Катчынскі.

— Што належыць на сто пяцьдзесят чалавек,—нельга даць на восемдзесят.

— А гэта мы табе зараз пакажам,—прабурчэў Мюлер.

— Наконт полудню будзе на вашым. Але паёк я магу даць толькі на восемдзесят чалавек!—супярэчыў памідор.

Катчынскі раззлаваўся:

— Ці ня час цябе зьмяніць? Вось што! Ты атрымаў харч не на восемдзесят чалавек, а для другой роты. Ну і выдавай яго! Другая рота—гэта мы!

Мы ўзялі хлапца ў работу. Яго ўсе ня любілі, бо ён ужо двойчы быў вінен у тым, што мы атрымалі полудзень у акопах са спазьненнем і халодны: ён баяўся падвесьці сваю кухню ў часе артылерыйскага агню даволі блізка, і нашаму днявальнаму даводзілася рабіць больш доўгі шлях, чымся ў іншых ротах. Бульке з першай роты быў куды лепшым. Праўда, ён растлусьцеў, як хамяк узімку, але ён цягнуў, калі было патрэбна, свае катлы да самай першай лініі.

Настрой у нас быў самы прыдатны, каб пачаць, але ў гэты час вынырнуў наш ротны камандзір. Ён даведаўся пра прычыны нашых спрэчак і спачатку сказаў толькі:

— Так, учора мы мелі вялікія страты...

Потым, глянуў у казан, ён дадаў:

— Бабы нібы і нішто.

Памідор пацьвердзіў:

— Варыліся з тлушчам і мясам.

Лейтэнант паглядзеў на нас. Ён ведаў, пра што мы ўсе думаем. Ён ведаў і яшчэ шмат чаго, бо ён вышаў з нашага асяродзьдзя і прыбыў у роту ўнтэр-офіцэрам. Ён яшчэ раз падняў покрыўку катла і панюхаў.

Абыходзячы, ён сказаў:

— Прынясеце мне таксама талерку! А пайкі раздаць. Яны нам спатрэбяцца!

Памідор зрабіў дурны твар.

Т'ядэн скакаў вакол яго.

— Ды цябе-ж ад гэтага не паменшае? Ён робіць так, нібы інтэнданцтва—яго ўласнасьць. А цяпер пачынай, стары абжора, ды, глядзі, не пралічыся!..

— Заткні глотку!—агрызнуўся памідор. Ён быў выбіты з каляіны. Усё ішло насуперак яго разуменьням, ён перастаў пазнаваць сьвет.

І, нібы, жадаючы давесьці, што яму ўсё абыякава, ён самавольна выдаў яшчэ па паўфунта штучнага мёду на чалавека.

Дзень сёння сапраўды выдатны. Нават пошта прышла, і амаль кожны атрымаў два-тры лісты і газеты. Паволі мы накіроўваемся на палінку, пазадзі баракаў. Кроп нясе пад пахай круглае донышка ад бочкі з-пад маргарыны.

Справа, на ўскрайку лажку пабудаваны агульны клэзэт—закрыты, моцны будынак. Але гэта для новабранцаў, якія яшчэ не навучыліся знаходзіць выгоду ў кожнай рэчы. Мы-ж шукаем чаго-небудзь лепшага. Паўсюду раскінуты яшчэ невялікія пабудовы на аднаго, якія служаць тэй-жа мэце. Яны чатырохкантовыя, чыста зробленыя, цалкам з дрэва, зусім закрытыя, з беззаганна выгодныя сядзеньнем. Збоку на сьценках ёсьць ручкі, так што іх можна пераносіць.

Мы сооўваем тры гэткіх домікі ў кружок і выгодна рассажваемся. Раней рым праз дзьве гадзіны мы адсюль ня выйдзем.

Я яшчэ памятаю, як, быўшы новабранцам у казармах, мы спачатку саромеліся, калі нам трэба было карыстацца агульным клэзэтам. Дзвьярэй там ня было. Дваццаць чалавек сядзяць адзін ля аднаго, нібы ў чыгуначным вагоне. Іх можна аглядзець адным поглядам: салдат заўсёды павінен быць пад наглядам.

За гэты час мы навучыліся куды больш, чым заціскаць гэтую няшчасную сарамлівасьць. Скора і шмат чаго іншага зрабілася для нас звычайным.

Але тут на свабодзе гэты занятак зьяўляецца проста ўдехай. Я цяпер ня ведаю, чаму мы раней павінны былі праходзіць сьціпла паўз такія рэчы. Гэта-ж натуральна, як ежа і пітво. І, бадай, ня варта было-б завельмі шмат казаць пра гэта, калі-б гэтыя рэчы ня гралі ў нашых умовах такую важную ролю, і калі-б такія адносіны да іх не зьяўляліся для нас навіной—для астатніх усё гэта ўжо даўным даўно было зразумела само сабою.

Для салдата яго страўнік і страваваньне ежы ўяўляецца справай куды больш важнай, чым для ўсякага іншага, і гэтая галіна—крыніца трох чвэртак яго слоўнага багажу; выраз найвышэйшай радасьці і найглыбейшай прыкрасьці знаходзіць тут неабходную моц.

Немагчыма іншым спосабам выразіцца так дакладна і яскрава. Нашыя родныя і нашы настаўнікі будуць здзіўлены, калі мы звернемся дахаты, але тут гэта—уніўэрсальная мова.

Для нас усе гэтыя зьявы, дзякуючы сваёй адкрытай шчырасьці, набылі сваю першабытную прыгожасьць. Больш таго, яны зрабіліся для нас нагэтулькі зразумелымі, што прыемнае выкананьне цэніцца ў такой-жа меры, як скажам, моцна зроблены бліндаж, які не паддаецца зьнарадам. Нездарма ўзьніклі словы клёзэтная балбатня, гэтыя мейсцы на вайскавай службе зьяўляюцца куткамі для плётак і замяняюць сабой сталы столік ва ўлюбёным шынку.

Тут мы адчуваем зараз сябе лепш, чым калі-б знаходзіліся ў раскошнай прыбіральні, са сьценкамі з белых кахляй. Там, можа, быць, толькі гігіенічна, тут жа проста добра.

Гэтыя дзівосныя бяздумныя гадзіны! Над намі распасьцёрлася блакітнае неба. На гарызонце вісяць ярка асьветлены жоўтыя назіральныя балёны і белыя воблачкі выбухаў. Зрэдку, прасьледуючы лётніка, яны высока ўзьлітаюць у паветры, як снапы.

Толькі аддаленай навальніцай даносіцца да нас заглушаная здань фронту. Гудзеньне чмялёў, што ляцяць паўз нас, ужо заглушае яе.

А наўкол нас распасьцёрся квітнеючы луг. Калышунца кволяя вінчкі траў, на іх усаджаюцца капусьніцы, яны пырхаюць пад мяккім, цёплым ветрыцам позьняга лета. Мы чытаем лісты, газэты і курым. Мы здымаем фуражкі і кладзем іх каля сябе. Ведер бавіцца нашымі валасамі, гуляе нашымі, словамі і думкамі.

Тры скрыні стаяць сярод агністых, чырвоных палявых макаў.

Мы кладзем доньшка з-пад маргарыну на каленкі. Такім чынам у вас ёсьць удалая падстаўка для гульні ў скат, у Кропа, заўсёды з сабой карты. Мы гуляем партыю ў «шыбэрамш». Так можа было-б сядзець бясконца.

З бараку да нас даносіцца гукі гармоніку. Зрэдку мы адкладаем карты і глядзім адзін на другога. Тагды хто-небудзь гаворыць.— Эх, хлопцы, хлопцы!..—або:—магло-б быць і горш... І мы на момант змаўкаем. Ва ўсіх нас жыве адно моцнае адчуваньне, кожны з нас чуе яго, але няма патрэбы ў вялікай колькасьці слоў. Лёгка магло-б здарыцца, што сёньня мы ўжо не сядзелі-б у нашых доміках, мы былі надзвычай блізка ад гэтага. І таму ўсё здаецца новым і моцным—чырвоныя макі і добрая ежа, пацярсы і летні ветрык.

Кроп пытаецца:

— Ці ня бачыў хто-небудзь з вас яшчэ раз Кемэрыха?

— Ён ляжыць у брацтве сьв. Юзэфа,—адказваю я.

Мюлер лічыць, што ў яго прастрэлена бядро. Добрая прычына, каб накіравацца на бацькаўшчыну.

Мы парашаем наведаль яго пасля поўдня.

Кроп вымае ліст:

— Я мушу перадаць вам прывітаньне ад Канторэка.

Мы сьмяемся. Мюлер кідае сваю папяросу і кажа:

— Вось-бы яго сюды на фронт!

Канторэк быў нашым клясным настаўнікам, маленькі, суворы чалавек, у шэрым сурдуце, з тварам зямлярыйкі. Ён быў амаль аднаго росту з унтэр-офіцэрам Гімэльштосам,—«Пагрозай Клёстэрбэргу». Між іншым, ці-ж ня сьмешна, што прычынай шматлікіх няпчасьцяў у большасьці выпадкаў на сьвеце зьяўляюцца нярослыя людзі? Яны куды энэргічней і абрыдлівей, чым людзі высокага росту. Я за сёды сьцярогся, каб ня трапіць у часьці з нярослымі ротнымі камандзірамі; у большасьці выпадкаў гэта праклятыя скурадзёры.

Канторэк трымаў перад намі на лекцыях гімнастыкі такія доўгія прамовы, што нарэшце ўся наша кляса, пад яго камандай, накіравалася ва ўправу акруговага вайсковага начальніка і заявіла пра сваю гатоўнасьць пайсьці на вайсковую службу. Я яшчэ бачу яго перад сабой, ён бліскае на нас вачмі праз акуллары і пытаецца расчуденым голасам:

— І вы-ж не адстанеце, таварышы?

Такія выхвальнікі часта трымаюць свае пачуцьці напатагове ў жылётнай кішэні і штогадзінна выдаткоўваюць іх. Аднак у той час мы яшчэ ня мелі аб гэтым уяўленьня. Адылі, адзін з нас вагаўся і не жадаў ісьці разам з намі. Гэта быў Юзэф Бэм, тлусты, дабратлівы хлапец. Але потым і ён здаўся на ўтаворы,—ды інакш і быць не магло. Магчыма, шмат хто думаў таксама, як і ён, але ніхто не адважваўся вылучыцца, бо ў той час нават бацькі заўсёды былі напатагове прамовіць слова «трус». Людзі ня мелі нават драбнюткага ўяўленьня пра тое, што нас чакала. Найбольш разважнымі зьяўляліся, уласна, бедныя і простыя людзі; яны адразу ўспрынялі вайну як няпчасьце, у той час як больш заможныя згубілі голаў ад радасьці, хоць іменна ім і трэ' было-б за іншых уразумець яе вынікі.

Катчынскі сьцьвярджае, што гэта ад адукаванасьці, якая робіць іх бязглуздымі. А калі Кат што-небудзь скажа, дык ён ад гэтага не адступіцца.

Дзякуючы дзіўнай выпадковасьці, Бэм быў першым з тых, што загінулі. У часе атакі ён атрымаў стрэл у вочы і мы пакінулі яго, мяркуючы, што ён забіты. Забраць яго мы не маглі, бо мы былі адкінуты і мусілі адступаць. Пасьля поўдня мы раптам пачулі, што ён кліча, і ўбачылі як ён поўз наперадзе акопаў. Відаць, ён раней проста страціў прытомнасьць. Таму што ён нічога ня бачыў і вар'яцёў ад болю, ён поўз, ня шукаючы заслоны, і варажыя стрэлы даканалі яго раней, чымся хто з нас прысьпеў яго адцягнуць.

Зразумела, нельга ставіць гэтага ў якую-небудзь сувязь з Канторэкам: што здарылася-б з сьветам, калі-б мы ўжо гэта называлі вайной? Існавалі тысячы Канторэкаў, якія ўсе былі пэўныя ў тым, што яны найвыгоднейшым для сябе спосабам твораць добро.

Але для нас іменна ў гэтым—іх банкруцтва.

Але для нас-жа восемнаццацігадовых хлапчукоў, яны павінны былі служыць настаўнікамі і кіраўнікамі, якія вядуць да сталасьці, да сьвету працы, абавязку, культуры і процэсу, да будучыні. Мы ня раз кпілі з іх і ўладжвалі ім бяскрыўдныя каверзы, аднак у глыбі душы мы ім усё-ж верылі. Зразуменьнем аб аўторытэце, носьбітамі якога яны зьяўляліся, у нашых думках спалучаліся вялікая празорлівасьць і чалавечыя веды, але першы забіты якога мы ўбачылі, разбіў гэтае перакананьне. Мы зразумелі, што наша пакаленьне больш добрароднае, чымся іхняе: яны фарсілі толькі фразамі і прызывачнасьцю. Першы-ж гураганні агонь давёў нам нашу памылку, і пад гэтым-жа агнём згінуў паданы нам сьветаногляд.

У той час, як яны ўсё яшчэ пісалі і балбыталі,—мы бачылі лазарэты і паміраючых; у той час, як яны сьцьварджалі, што служэньне дзяржаве зьяўляецца вышэйшым абавязкам,—мы ўжо ведалі, што страх перад сьмерцю мацнейшы за яго. Мы для гэтага не зрабіліся мяцежнікамі, дэзэртамі, трусамі—яны-ж так ахвотна хапаліся за гэтыя эпітэты! Мы любілі нашу бацькаўшчыну таксама, як і яны, і мы сьмеда ішлі хоць у якую атаку, але цяпер мы ўжо навучыліся адрозьніваць, мы адразу навучыліся глядзець па-новаму. І мы ўбачылі, што ад іхняга сьвету нічога не засталася. Мы раптам жахліва адчулі, што мы адны; і мы павінны былі адны асіліць гэта.

Перад тым, як ісьці да Кемэрыха, мы складваем яго рэчы: яны яму згодзяцца ў дарозе.

У палівым лазарэце вялікая работа: як і заўсёды нясе карболкай, атэрам і потам. У бараках да сяго-таго прывычайваемся, але тут можа зрабіцца ніякавата.

Мы даведваемся пра Кемэрых. Ён ляжыць у агульнай палатце і еустракае нас слабым выразам радасьці і бяспомачнага ўзбуджэньня. У той час, калі ён быў няпрытомным, у яго скралі гадзіннік.

Мюлер ківае галавой:

— Я табе заўсёды казаў, што гэтакі добры гадзіннік ня трэ́ было браць з сабой.

Мюлер крыху нячулы і цяжкі на розум. Інакш ён-бы прытрымаў язык: кожнаму-ж ясна, што Кемэрых ужо ніколі ня выйдзе з гэтай палаты. Ці знойдзе ён свой гадзіннік, гэта зусім абьякава: самае вялікае, што можна зрабіць,—гэта паслаць гадзіннік яго родным.

— Як маешся, Франц?—запытваецца Кроп.

Кемэрых апускае галаву.

— Ды нішто, толькі гэты пракляты боль у назе!

Мы глядзім на коўдру. Нага яго ляжыць у дратаванай шыне. Ад гэтага коўдра вельмі ўзьнялася. Я наступаю Мюлеру на нагу, бо ён гатовы сказаць Кемэрыху тое, аб чым сказаў нам санітар: што ў Кемэрых ужо няма нагі. Яна ампутавана.

Ён мае жудасны выгляд: жоўты, бляды, а на твары ўжо прыкметны тыя чужыя цені, якія мы так добра ведаем, таму што нам даводзілася бачыць іх сотні разоў. Уласна кажучы, гэта нават ня рысы, а хутчэй адзнакі. Пад скурай ня пульсуюе жыцьцё, яно выціснута да граняй цела, сьмерць прабіваецца з сярэдзіны і ўжо заўладала вачыма. Перад намі ляжыць наш таварыш Кемэрых, які яшчэ нядаўна смажыў разам з намі каніну і хаваўся ў варонцы ад знарадаў; гэта яшчэ ён, і ўсё-ж гэта ўжо ня ён. Яго вобраз змыўся і зрабіўся нявыразным, як фотографічная плёўка, на якой было зроблена два здымкі. Нават голас яго гучыць, як попел.

Я ўспамінаю аб тым, як мы тады ад'яжджалі. Яго маці, добрая, гоўстая жанчына, прывезла яго на вагзал. Яна плакала бесьперастанку, ад гэтага яе твар разьмяк і апух. Кемэрых сароміўся гэтага, бо яна ўладала сабой менш за ўсіх астатніх і літаральна выходзіла глушчам і вадой. Да таго яна чамусьці ўчапілася за мяне, увесь час ханала мяне за руку і ўпрашвала даглядаць там яе Франца. У яго быў амаль заўсёды дзіўны твар, і косьці да таго мяккія, што

пасля месячнага паходу з ранцам, у яго зрабілася плюскатай ступня. Але як можна дагледзіць за кім-небудзь на вайне!

— Цяпер ты паедзеш дахаты,—Гаворыць Кроп,—водпуску табе давялося-б чакаць яшчэ прынамсі месяцы са тры-чатыры!

Кемэрых ківае. Я не магу спакойна глядзець на яго рукі: яны мэрэм з воску. Пад падногцямі застрэў бруд з акапаў, ён здаецца сіня-чорным, як атрута. Мне ўспала на розум, што яго пазногці будуць доўга расьці, зданьнёвым сугарэньневым ростам, калі Кемэрых ужо даўно сканае. Я ўяўлю сабе карціну: яны выкрыўляюцца штопарам і ўсё растуць і растуць, а разам з імі і валасы на чэрапе, што памалу пачынае развальвацца пасля яго сьмерці,—як трава на ўрадлівай глебе, зусім як трава. Як з гэтым пагадзіцца?

Мюлер нахіляецца:

— Мы прынеслі твае рэчы, Франц!

Кемэрых паказвае рукой:

— Пакладзеце іх пад ложка.

Мюлер выконвае. Кемэрых пачынае зноў пра гадзіннік.

Як-бы яго супакоіць, не абудзіўшы ў ім ніякага падазрэння?

Мюлер выпрастваецца, трымаючы ў руках пару авіяцыйных ботаў. Гэта прыгожыя ангельскія боты з мяккай жоўтай скуры, якія даходзяць да каленак і зашнуроўваюцца да самага верху. Завідная рэч! Мюлер ад іх прыходзіць у захапленне, ён ставіць падэшвай да сваіх нязграбных бацінак і пытаецца:

— Ты хіба хочаш з сабой узяць боты, Франц?

Мы ўсе ўтрох думаем пра адно і тое-ж: нават калі-б ён і ачунаў, ён мог-бы насіць толькі адзін бот,—значыць яны ня былі-б яму патрэбны. Пры сучасным становішчы рэчаў школа пакідаць іх тут: санітары сьцягнуць іх зараз-жа, як толькі ён сканае.

Мюлер кажа зноў:

— Ці не пакінеш ты іх тут?

Кемэрых ня хоча. Гэта яго лепшая рэч.

— Мы маглі-б іх замяніць,—зноў прапануе Мюлер,—такая рэч тут вельмі-б згадзілася-б!

Аднак Кемэрых не паддаецца.

Я наступаю Мюлеру на нагу; ён ня хоцькі ставіць боты пад ложка.

Мы яшчэ некаторы час гутарым з Кемэрыхам і пасля разьбіваемся:

— Ачуньвай Франц!

Я абяцаю заўтра прыйсці ізноў. Тое-ж гаворыць і Мюлер; ён думае пра шнураваныя бацінкі і дзеля таго хоча іх упільнаваць.

Кемэрых стогне. У яго пал. Мы затрымліваем санітара і ўгаварваем яго зрабіць Кемэрыху ўпырскванье.

Ён адмаўляецца:

— Калі кожнаму даваць морфі, дык нам трэба мець цэлыя бочкі ў запасе.

— Ты, відаць, прыслугоўваеш толькі офіцэрам,—гаворыць Кроп з нянавісьцю.

Я сьмяяюся ўмяшання і для пачатку даю санітару папяросу. Ён бярэ яе. Тады я пытаюся:

— А хіба ты можаш рабіць упырскванье?

Ён абражаны:

— Калі вы не даеце веры, дык чыго-ж вы просіце?

Я сую яму ў руку яшчэ пару папярос:

— Услужы нам!

— Добра ўжо,—гаворыць ён. Кроп уваходзіць разам з ім, ён яму нездаврае і хоча прасачыць за ім. Мы чакаем знадворку.

Мюлер зноў пачынае пра боты:

— Яны-б мне акурат падышлі. У гэтых чаўнох я намульваю сабе буддыр за буддыром. Як ты мяркуеш, пратрымаецца ён да заўтрага, да пачатку заняткаў? Калі ён памре ўначы,—ня бачыць нам гэтых ботаў...

Выходзіць Альбэрт.

— Як вы мяркуеце?—пытаецца ён.

— Зроблена адказвае Мюлер.

Мы звачаемся ў свае баракі. Я думаю пра ліст, які заўтра мне давядзецца пісаць Кемэрыхавай маткі. Мяне трае, бо хацелася-б вышці кілішак гарэлкі. Мюлер рве траву ^{жытка} яе. Раптам маленькі Кроп кідае сваю папяросу, шалёна растаптае яе, азіраецца з нейкім зьмянёным і растроеным тварам і ^{сказаў}...

— Праклятыя сволачы!.. Гэтыя проклятыя сволачы!..

Мы ідзем даволі доўга далей. Кроп сузірае. Мы ведаем што з ім здарылася—гэта франтавое шалёнства. ^{з кожным з нас гэта здаралася.}

Мюлер пытаецца ў яго:

— Што, уласна кажучы, піша Канторак?

Ён сьмяецца:

— Што мы, маўляў, жалезная моладзь.

Мы ўсе ўтрох зласьліва сьмяемся. Кроп/лаецца; ён рады што
можа гаварыць.

Але, так думаюць яны, гэтыя сотні тысяч Канторэкаў. Жалезная
моладзь! Моладзь... Кожнаму з нас ня больш як дваццаць год. Але
ці маладыя мы? Моладзь... Гэта даўно было... Мы—старыя.

II

Мне неяк дзіўна думаць, што дома, у скрынцы пісьмовага стала,
ляжыць пачатая драма «Саул» і пачатак вершаў. Шмат вечароў
патраціў я на гэта, дый амаль усе мы займаліся тым-жа, але цяпер
мне гэта выдаецца да таго нерэльным, што я немагу сабе гэтага
нават яскрава ўявіць.

З таго часу, як мы тут, наша ранейшае жыцьцё адцята, хоць
мы нічога не зрабілі для гэтага. Іншы раз мы імкнемся знайсці
глумачэньне ўсяму гэтаму, але гэта нам не ўдаецца. Іменна нам,
дваццацігадовым, асабліва Кропу, Мюлеру, Лееру, мне,—нам, якіх
Канторэк называў жалезнай моладзьдзю. Больш старыя людзі моцна
звязаны з мінулым, яны маюць пад сабой глебу, у іх ёсьць жрыкі,
дзедзі, служба, інтарэсы, якія да таго моцны, што вайна ня можа
ўжо іх разбурыць. А ў нас, дваццацігадовых, ёсьць толькі бацькі,
ды ў кагосьці каханая дзяўчына. Гэтага ня шмат, бо ў нашым
узросьце моц бацькоў здаецца найбольш слабай, а дзяўчына зусім
не пануе над усім астатнім. Апрача гэтага ў нас нічога няма. Крыху
лятуцьлівасьці, мімалётныя захапленьні і школа. Далей наша жыцьцё
не пайшло. І вось ад усяго гэтага нічога не засталася.

Канторэк, напэўна, сказаў-бы, што мы стаялі якраз на парозе
быцьця. Так, падобна да гэтага. Мы яшчэ ня пусьцілі карэньняў.
Вайна ўсё змыла. Для іншых, для старэйшых, яна—толькі перашы-
нак, яны могуць разважаць скрозь яе. Мы-ж захоплены ёй і ня
ведаем, чым усё гэта павінна скончыцца. Мы ведаем, дый то толькі
на час, што мы дзіўным і няпрямным спосабам падмануты, хоць
гэта нас ужо больш і не засмучае.

Калі Мюлеру хочацца мець Кемэрыхавы боты, дык гэта ня зна-
чыць, што ў яго менш спачуваньня, чым у кожнага іншага, які ад

гора не пасьмеў-бы аб гэтым думаць. Толькі ён умее адрозьніваць. Калі-б боты мелі для Кемэрыхх якую-небудзь вартасьць, дык Мюлер агадзіўся-б скарэй бегчы басанож па калючым дроце, чымся разважаць пра тое, як-бы іх атрымаць. Але зараз гэтыя боты зьяўляюцца рэччу, якая ня мае нічога агульнага са становішчам Кемэрыхх, тады як Мюлер мог-бы добра імі карыстацца. Кемэрых памрэ,—дык ці ня ўсё-роўна, хто іх атрымае? Чаму-б не прэтэндаваць на іх Мюлеру? А калі Кемэрых памрэ, будзе запозна. Таму Мюлер ужо цяпер ужывае патрэбныя захады. Іншых узаемаадносін мы больш не разумеем, таму што яны штучныя. Для нас верны і важны толькі факты. А добрыя боты—рэдкае рэч.

Раней гэта было ўсё інакш. Калі мы зьявіліся да акруговага вайсковага начальніка, мы былі проста групай з дваццаці школьнікаў, з якіх шмат хто упяршыню ў гэты дзень за кампанію з усімі астатнімі пайшоў памаліцца, раней чым ступіць на двор казармы. У нас ня было цвёрдых плянаў на будучае, думкі пра кар'еру і профэсію мала ў каго настолькі аформаваліся, каб зьяўляцца яскравым плянам існаваньня; затое мы былі паўночкі няясных ідэй, якія ў нашых вачох надавалі жыцьцю і нават вайне амаль романтычны характар.

Мы набылі вайсковую падрыхтоўку за дзесяць тыдняў, і за гэты час нас дерапрацавалі больш глыбока, чым у дзесяць год знаходжаньня ў школе. Мы даведаліся, што вычышчаны гузік мае больш значэньня, чым чатыры тамы Шопэнгаўэра. Спачатку са здзіўленьнем, потым з прыкрасьцю і ўрэшце, з абьякавасьцю мы ўпэўніліся, што ня дух мае рашаючае значэньне, а шчотка для ботаў, ня мысль, а сыстэма, ня вольнасьць, а субордынацыя. Мы з захапленьнем і па сваёй ахоце зрабіліся салдатамі, але з намі зрабілі ўсё, каб вытрусіць з нас і гэта. Пасьля трох тыдняў для нас ужо не здавалася незразумелым, што ў якога-небудзь пошталёна над намі больш улады, чым раней у бацькоў, выхавальнікаў і ўсіх сьвяціл культуры, пачынаючы ад Платона і канчаючы Гётэ. Сваімі маладымі зоркімі вачыма мы ўбачылі, што класычнае разуменьне нашых настаўнікаў аб радзіме тут ператварылася ў такое адмаўленьне ад асобы, якога-б мы ніколі-б не патрабавалі ад апошняга слугі. Адаваць часць, становіцца ва фронт, маршыраваць, браць на каравул, направа, кругом, ляскаць шпорамі, лаянка і тысячы прычэпак,—мы ўяўлялі сабе сваю задачу іншай, але ўбачылі, што нас рыхтуюць на геройства, як цыркавых коняй. Мы скоро прызвычаліся да гэтага. Мы нават зразумелі,

што частка з усяго гэтага неабходна, але затое другая ў такой-жа ступені непатрэбная. У салдата ня гэты конт нях тонкі.

Групамі па тры-чатыры хлапцы наша кляса была расьсеяна па аддзяленьнях, разам з фрызляндзкімі рыбакамі, сялянамі, рабочымі і рамеснікамі, з якімі мы хутка пасябравалі. Кроп, Мюлер, Кемэрх і я трапілі ў дзевятае аддзяленьне, якім камандваў унтэр-офіцэр Гімэльштос. У казарме ён слыў за скурадзёра і ганарыўся гэтым. Нізкі, аспаваты чалавек, які праслужыў некалькі дванаццаць гадоў, з лісавымі закручнымі вусамі, па профэсіі паштальён. Ён асабліва ўзяў у работу Кропа, Т'ядэна, Вэстгуса і мяне, таму што ён адчуў захаваную непакорлівасьць.

Аднойчы раніцай я чатырнаццаць разоў прыбіраў яго ложка. Кожны раз ён знаходзіў які-небудзь недахоп і раскідаў яго. Я на працягу дваццаці гадзін, з невялікімі перапынкамі, да мяккасьці начысьціў пару старажытных скамянелых ботаў, так што сам Гімэльштос ня меў да чаго прычапіцца; я, па яго загадзе, начыста вышараваў капралавы пакой зубной шчоткай; Кроп і я ўзяліся, па яго распараджэньні, ачысьціць двор ад сьнегу пры дапамозе ручной шчоткі і шуфлямі, і мы ня кінулі-б працы да гэі пары, пакуль не замерзлі, каб выпадкова не зьявіўся лейтэнант, які прагнаў нас, як сьлед вылаіўшы Гімэльштоса. Нажаль, гэта мела толькі той вынік, што Гімэльштос яшчэ больш раззлаваўся на нас. На працягу чатырох тыдняў узапар, кожную нядзелю я нёс караул і на працягу таго-ж часу быў дзявальным па казарме; пры поўным узбраеньні я рабіў па рыхлым, мокрым, сьметнікавым полі практыкаваньні: «устаць, крокам марш, кладзіся», да таго часу, пакуль не ператварыўся ў камяк бруду і ня выбіўся з сіл; праз чатыры гадзіны пасья гэтага я павінен быў паказаць Гімэльштосу сваё бяззатанна вычышчанае абмундыраваньне, хоць рукі я нацёр да крыві; я Кроп, Вэстгус і Т'ядэн, без рукавіц, пры моцным морозе, трымалі чвэрць гадзіны вінтоўку «на караул», і за намі сачыў Гімэльштос, які чакаў нашага найменькага руху, каб констатаваць правіну; а другой гадзіне ўначы ў адзін кашулі і восем разоў зьбег з другога паверху казармы на двор за тое, што мае сподні зьвісалі на некалькі сантымэтраў ніжэй за ўскраек табураці, на якую кожны з нас павінен быў складаць свае рэчы. Побач мяне бег дзяжурны ўнтэр-офіцэр Гімэльштос і наступаў мне на пальцы; пры штыковых практыкаваньнях я меў партнёрам Гімэльштоса, прычым мне ў рукі даваўся цяжкі жалезны кій, а яму лёгкая

драўляная стрэльба, так што яму няцяжка было зьбіваць мне рукі да сінякоў; нарэшце я аднойчы дайшоў да такога шалёнства, што не разважаючы, кінуўся на яго і з такой сілай ударыў яго ў жывот, што ён расцягнуўся лоўка. Калі ён надумаў паскардзіцца на мяне, ротны камандзір пасьмяяўся з яго і параіў яму быць больш ўважлівым; ён ведаў свайго Гімэльштоса і мэрам быў рады гэтаму выпадку. З мяне атрымаўся выдатны лазутчык па шафах; паступова я пачаў шукаць роўнага сабе ў прысяданыях; нас пачынала трэсьці, як толькі мы чулі яго голас, але ўсё-ж мы не пакарыліся гэтаму ашале-ламу паштоўнаму каню.

Аднаго разу, у нядзелю, у лягерах, калі Кроп і я неслі праз двор з прыбіральні вядро на жардзіне, а Гімэльштос, пачысьціўшыся і прыфасоніўшыся напатагове да пагулянкі, праходзіў паўз нас, ён спыніўся перад намі і спытаўся, як падабаецца гэта работа,—мы зрабілі выгляд, што спатыкнуліся, і вылілі яму вядро на ногі.

Ён дайшоў да дзікай злосьці, але чаша нашае цярплівасьці была перапоўнена.

— За гэта пойдзеце ў цятадэлю!—крычаў ён.

Кроп ня вытрымаў.

— Сьпярша будзе расьледваньне, і тады мы дамо свае паказаньні,—сказаў ён.

— Як вы размаўляеце з унтэр-офіцэрам!—зароў Гімэльштос.— Вы з глузду зьехалі? Пачакайце пакуль вас запытаюцца. Што вы зьбіраецеся рабіць?

— Выкласьці ўсю праўду пра пана ўнтэр-офіцэра,—адказаў Кроп і ўзяў рукі па швох.

Цяпер толькі Гімэльштос заўважыў што здарылася, і, ні гаворачы ні слова, пайшоў. Праўда, раней чым зьнікнуць, ён пагразіўся:

— Я вам гэта прыпомню!—Але ўлада яго над намі скончылася. Ён яшчэ раз наважыўся прарабіць практыкаваньне на сьметніковым полі «кладзіся, устаць, крокам марш!» Мы выконвалі яго загады (бо загад застаецца загадам і яго трэ' выконваць), але рабілі гэта так марудна, што Гімэльштос гатовы быў дайсьці да роспачы. Паслухмяна асядалі мы на каленкі, пасья на руку і г. д., а ён між тым у шаленстве падаваў другую каманду. Ён пасьпяваў асіпнуць раней, чымся мы пасьпявалі ўспадець. Ён пакінуў нас у спакоі. Праўда, ён называў яшчэ нас нягоднікамі. Але тут захоўвалася ўжо частка навагі.

Было таксама шмат прыстойных, больш рассудных капралаў, і такіх было нават большасць. Але кожны з іх раней ад усяго імкнуўся як мага больш пратрымацца на бяспечным месцы ў тыле, а гэта можна было зрабіць толькі будучы строгім з новабранцамі.

На нашу долю прыпала такая казарменная шліфоўка, якой немажліва сябе ўявіць, і нам часта даводзілася раўсяці ад ашалеласці. Шмат хто з нас захварэў у гэтых абставінах, Вольф нават памёр ад запалення лёгкіх. Але мы-б зрабіліся ўсеагульным паглумішчам, калі-б пакорліва ўсё выконвалі. Нас зрабілі жорсткімі, недаверлівымі, бязжаласьлівымі, помстлівымі, грубымі,—і гэта было добра, бо іменна гэтых уласцівасцяў нам не хапала. Калі-б нас паслалі ў акопы бяз гэтай падрыхтоўкі, дык, мабыць, большасць з нас звар'яцела-б.

А цяпер мы былі падрыхтаванымі да таго, што нас чакала.

Мы не зламаліся, мы здолелі прыстасавацца; нашы дваццаць год якія нам шмат да чаго былі перашкодай, тут прыйшлі нам на дапамогу. Але самым значным было тое, што ў нас прачнулася моцнае, практычнае пачуццё злітанасці, якое пасля, у акопах, вырасла ў найлепшае, што прынесла вайна—у таварыскасць!

Я сяджу на Кемэрыхавым ложку. Яму ўсё горш і горш. Наўкола нас вялікая тузаніна. Прыбыў санітарны цягнік, і параненыя, здольныя да пераезду, эвакууюцца. Праз Кемэрыхаў ложка праходзіць доктар. Ён нават ня кінуў вокам на Кемэрыха.

— Наступным разам, Франц!—кажу я.

Ён прыпаднімаецца, абапіраючыся на падушку локцямі.

— Яны мяне ампутавалі.

Дык ён ужо ведае пра гэта! Я ківаю і кажу:

— Радуйся, што хоць так адрабіўся!

Ён маўчыць.

— Ты мог-бы пазбавіцца абедзвюх ног, Франц!—працягваю я.— Вэгелер страціў правую руку. Гэта куды горш. Цяпер ты паедзеш дамоў.

— Ты думаеш?

— Вядома!

Ён паўтарае:

— Ты думаеш?

— Бязумоўна, Франц! Табе толькі трэба ачуныць пасля операцыі.

Ён робіць мне знак, каб я наблізіўся. Я нахінаюся над ім і ён гаворыць шэпатам.

— Я гэтаму не даю веры!

— Не кажы глупства, Франц! Дні праз два ты сам пабачыш. Не такая ўжо сур'ёзная справа—ампутаваная нага; тут вылечваюць і не такія рэчы.

Ён паднімае руку.

— Глянь сюды на гэты палец.

— Гэта ад опэрацыі. Ты толькі харчуйся добра, тады пачнеш ачуноваць. Вас добра кормяць?

Ён наказвае на місу напалову яшчэ поўную. Я абураюся:

— Франц, ты павінен есці. Ежа—гэта самае галоўнае. Тут-жа кормяць вельмі добра.

Ён адмахваецца ад мяне. Пасля невялікай паўзы ён павольна гаворыць:

— Некалісь-ці я жадаў зрабіцца старэйшым ляснічым.

— Дый ты і цяпер здолеш заняцца гэтай справай,—спрашаю я яго.—Цяпер робяць раскошныя протэзы, ніхто і не заўважыць, што ў цябе няма нагі. Яны прымыкаюць да мускулаў. Пры протэзах для рук можна рухаць пальцамі і прадаваць, нават пісаць. Апрача таго, у далейшым будуць вынайздзены ўсё новыя і новыя ўдасканаленыя.

Ён ляжыць праз некаторы час моўчкі. Потым гаворыць:

— Ты можаш узяць для Мюлера маі бацінкі.

Я ківаю і думаю пра тое, што-б сказаць яму, каб яго падбадзёрыць? Яго губы стушаваліся, рот зрабіўся большым, зубы тырчаць з роту і здаецца што яны нібы з крэйды. Цела яго растае, лоб робіцца больш пукатым, сківіцы выдаюцца. Шкілет праціскаецца скрозь скуру. Вочы ўжо праваліліся. Праз некалькі гадзін ён сканае.

Ён ня першы, якога я бачу такім, але мы з ім выгадаліся разам і гэта ўсё-ж дае некаторую розніцу. У школе ён часцей за ўсё насіў цынамаваны гарнітур з паскам. Гарнітур гэты быў дужа пацёрты на локцях. На лекцыях гімнастыкі ён быў самы хвацкі ад нас. Валасы ў яго рассыпаліся па твары, як шоўк, калі ён набіраў вышыню. Канторэк дзеля гэтага ганарыўся ім. Пацярос Франц не пераносіў. Скура ў яго была вельмі белай, і ў ім наогул было нешта, што нагадвала дзяўчыну.

Я кідаю погляд на свае боты. Яны вялікія і нязграбныя. Штаны запраўлены ў сярэдзіну, калі ўстаеш, дык у гэтых шырокіх трубах выдаешся шырокім і дужым. Але калі мы ідзем у лазьню і распранаемся, у нас зноў, нечакана, тонкія ногі і вузкія плечы. Тады мы перастаем быць салдатамі, а робімся амаль хлапчукамі; ніхто-б нават ня даў веры, што мы ўмеем насіць ранцы. Дзіўныя моманты, калі мы бываем аголенымі; тагды мы робімся «цывільнымі», і нават амаль што адчуваем сябе імі.

Франц Кемэрых паказваўся ў лазьні маленькім і тонкім, як дзіцё. Цяпер ляжыць ён тут. Але чаму?.. Варта было-б увесць сьвет прывесці да гэтага ложка і сказаць:

— Гэта Франц Кемэрых, дзевятнаццаці з паловай год. Ён ня хоча паміраць. Ня дайце яму памерці!

Мае думкі блытаюцца. Гэта паветра, насычанае карболкай і гарэлым, забіраецца ў грудзі і цісьне, нібы ліпучая густая каша.

Зьмяркаецца. Кемэрыхаў твар блякне, ён прыпаднімаецца з падушкі, ён да тато бледны, што здаецца, нібы ён сьведзіцца. Рот павольна кратаецца. Я набліжаюся да яго. Ён шапоча:

— Калі вы знойдзеце мой гадзіннік,—адашлеце яго дамоў.

Я не супярэчу яму. Няма больш чаго. Яго ўжо нельга пераканаць. Я поўны пачуцьця балючай беспараднасьці. Гэты лоб з праваленымі скронямі, гэты рот, у якім засталіся толькі адны зубы, гэты заостраны нос! А дома тлустая жанчына, якая плача, якой я мушу пісаць. Ах, калі-б гэты ліст быў ужо адосланы!

Санітары праходзяць міма з бутэлькамі і вёдрамі. Адзін падыходзіць, кідае на Кемэрых дапытлівым вокам і зноў адыходзіць. Відаць, што ён чакае; напэўна яму патрэбны ложкак.

Я падсоўваюся бліжэй да Франца і кажу, быццам гэта можа яго выратаваць:

Можа быць, ты трапіш у дом адпачынку ў Клэстэрбэрдзе, Франц, між віллаў?

Тады ты зможаш глядзець праз акно, у далічыню, да дрэў на горызонце. Цяпер самы лепшы час, зараз сьпее збожжа; увечары, на захадзе сонца, палі выдаюцца пэрлямуравымі. А таполевая алея ўздоўж кляшторнай рэчкі, у якой мы лавілі калючак. Ты зможаш тады зноў наладзіць акварыум і разводзіць рыб, ты зможаш выходзіць нікога ня пытаючыся, і нават, калі пажадаеш, ты зможаш граць на роялі.

Я нагінаюся да яго твару, які ляжыць у прыцёмку. Ён яшчэ дышае, зусім ціха. Яго твар мокры, ён плача. І чорт-жа мяне таргануў за язык з маёй неразумнай гаворкай!

— Ну, Франц!—я абдымаю яго за плечы і прыціскаючыся тварам да яго твару.—Ты, можа, засьнеш цяпер?

Ён не адказвае. Сьлёзы зьбягаюць па ягоных шчоках. Я хацеў-бы іх выцерці, але мая насоўка вельмі брудная.

Праходзіць гадзіна. Я напружана сяджу і назіраю за выразам яго твару, чакаючы: можа ён захоча яшчэ што-небудзь сказаць.

Хоць-бы ён адкрыў рот і закрычэў! Але ён толькі плача, адварнуўшы галаву ў бок. Ён нічога не гаворыць аб сваёй матцы і сёстрах—усё гэта ўжо засталася пазаду; цяпер ён самотны з сваім невялічкім, дзевятнаццацігадовым жыццём, і ён плача, таму што жыццё пакідае яго.

Гэта самае жаласнае і цяжкое расстаньне, якое мне калі-небудзь даводзілася бачыць, хоць ня лепш было з Тыджэнам, які дзікім голасам клікаў сваю матку; гэта быў дужы, як мядзведзь, хлапчына; ён з вылупленымі ад жуду вачыма адганяў доктара ад свайго ложка цесаком да таго часу, пакуль ня выбіўся з сіл.

Раптам Кемэрых застагнаў і пачаў хрыпець.

Я ўскокваю, выбягаю з палаты і пытаюся:

— Дзе доктар, дзе доктар?..—Убачыўшы яго белы халат, я назаляю:—Ідзецце хутчэй, інакш Франц Кемэрых сканае.

Ён вызвалецца і пытаецца ў аднаго з санітараў:

— У чым справа?

Той адказвае:

— Ложак дваццаць шосты, ампутацыя бядра.

Ён бурчыць:

— Адкуль мне ведаць пра гэта? Я сёння ампутаваў пяць ног!

Ён адштурхнуў мяне і гаворыць санітару:—Паглядзецце!—а сам зьнікае ў апэрацыйнай.

Ідучы разам з санітарам я трасуся ад шаленства. Той глядзіць на мяне і заўважвае:

Адна апэрацыя за другой ад пяці гадзін раніцы, скажу я табе! За адзін сёнешні дзень шаснаццаць чалавек памерла. Твой семнаццаты. Напэўна будзе цэлых дваццаць...

Я слабну. Я трачу сілы. Я не хачу больш ляжца. Гэта ня мае сэнсу! Мне хацелася паваліцца і ніколі больш не ўставаць.

Мы ля ложка Кемэрыха. Ён мёртвы. Твар яго мокры ад сьлёв.
Вочы засталіся напоўдчыненымі, яны жоўтыя, як гузікі з рогу.

Санітар тыча мяне ў рэбры.

— Возьмеш з сабой яго рэчы?

Я ківаю сьдзьвярджална.

Ён працягвае:

— Мы павінны яго зараз-жа прыбраць; нам патрэбен яго ложак.
Нават прысенак завалены параненымі.

Я бяру рэчы і адшпільваю ў Кемэрыха распазнавальны білет.
Санітар пытаецца пра вайсковую кніжку. Яе няма. Я кажу, што яна павінна быць у канцылярыі і адыходжу. А ззаду ўжо перакладаюць Франца на насілікі.

Перад адчыненымі дзьвярыма я адчуваю цемрадзь начы, і вецер здаецца мне збавеньнем. Я дыхаю як мага глыбей і, як ніколі, чую на сваім твары цёплае і пяшчотнае паветра.

Раптам мне прыходзіць у галаву думка пра дзяўчат, пра квітнеючыя лугі, пра белыя воблакі. Мае ногі ў нязграбных ботах рухаюцца наперад. Я іду шпарчэй, я бягу. Салдаты трапляюцца мне насустрач, іх гутаркі ўзбуджаюць мяне, хоць я іх і не разумею. Зямля прітанана сіламі, якія скрозь падэшвы пранікаюць у мяне. Ноч патрэскае электрычнасьцю, фронт глуха грыміць, як барабанны бой. Мае члены гнуткі, я адчуваю моц у суставах, я з шумам уцягваю ў сябе паветра. Ноч жыве, я жыву. Я чую голад, але ён вялікшы, чымся ад страўніка.

Мюлер стаіць перад баракам і чакае мяне. Я перадаю яму боты.
Мы ўваходзім, і ён мерае іх.

Яны яму якраз да нагі.

Ён рыецца ў сваіх запасах і прапануе мне кавалак цудоўнай лівэрнай каўбасы. Да таго-ж зьяўляецца і тарачая гарбата з ромам.

III

Да нас прыбыла папаўненьне. Прабоіны запаўняюцца, і саламяныя матрасы ў бараках хутка пакрываюцца ляжачымі. Гэта ў большасці старыя людзі, але да нас прыслалі таксама дваццаць пяць чалавек моладзі датэрміновага прызыву. Яны амаль на год маладзейшыя за нас. Кроп штурхае мяне:

— Бачыў ты гэтых дзяцей?

Я ківаю галавой. Мы выпучваем грудзі, голім адзін аднаго на пандворку, засоўваем рукі ў кішэні, разглядаем новабранцаў і адчуваем сябе старымі ваякамі.

Катчынскі далучаецца да нас. Мы ідзем праз канюшні і падыходзім да людзей з папаўнення, якім у гэты час даюць процігазы і кофэ. Кат пытаецца ў аднаго, самага маладога з іх:

— Даўно не атрымлівалі добрае ежы?

Той крывіць твар.

— Раніцой хлеб з рэпы, на полудзень поліўка з варанас рэпы, у вечары катлеты з рэпы і салата з рэпы.

Катчынскі пасьвітвае з выглядам знаўцы.

— Хлеб з рэпы? Вам пашэнціла: цяпер хлеб даюць ужо з пілавінья. Ну, а што ты думаеш наконт бабоў? Ці ня хочаш атрымаць порцыю?

Хлапец чырванее:

— Няма чаго дражніць.

Катчынскі адказвае:

— Бяры свой кацялок.

Мы з цікавасьцю ідзем услед. Ён вядзе нас да кадушкі, якая стаіць ля яго матраца. Сапраўды, кадушка напалову поўная бабоў з ялавічнай. Катчынскій стаіць перад ёй, мэрам генэрал, і гаворыць:

— Глядзі пільна, не варонь. Вось пароль прусакоў!

Мы ашаломлены. Я пытаюся:

— Ліха на тваю галаву, Кат, як табе пашанцавала?

— Памідор узрадваўся, што я ўзяў у яго ўсё гэта. Я аддаў яму за гэта тры кавалкі парашутнага шоўку. Праўда, бабы астылі, але на смак цудоўны.

Ён міласьліва выдае хлопцу порцыю і кажа:

— Калі ты наступным разам прыйдзеш сюды з сваім кацялком, — у левай руцэ ў цябе павінна быць сыгара або папярсы. Зразумеў?

Потым ён зварочваецца да нас:

— Вы, вядома, атрымаеце і так.

Катчынскі незаменны, бо ён мае шостае пачуццё. Паўсюды ёсьць такія людзі, але ніхто іх не адрозьнівае з першага погляду. У кожнай роце яны ёсьць — па адным па два. Катчынскі самы выдатны ад усіх якіх я ведаю. Па профэсіі ён, здаецца, шавец, але гэта ня мае ніякага значэння; ён ведае хоць якое рамяство. Добра быць у саброўстве з ім. У лік ягоных сяброў уваходзім мы, Кроп і я,

і напалову Гайе Вэстгус. Ва ўсякім выпадку Вэстгус зьяўляецца хутчэй выканаўчым органам, бо ён працуе пад камандай Ката, калі замышляецца справа, для якой патрэбны моцны кулак. За гэта ён атрымлівае сваю долю.

Мы ўтрох прыходзім, напрыклад, уначы ў зусім невядомае нам паселішча, дзе адразу-ж бачна, што ўсё, акрамя сьцен, разрабавана. За кватэру нам служыць маленькая, цымяная фабрыка, якую вольны толькі прыстасавалі для гэтае мэты.

У ёй стаяць ложкаі, праўдзівей толькі касцякі ад ложкаў; драўляныя казлы, абцягнутыя драцянай сеткай.

Драцяная сетка жорсткая. Коўдраў, каб пакласьці пад сябе, у нас няма. Наша адзіная коўдра нам патрэбна, каб пакрыцца.

Палотнішча ад палаткі завельмі тонкае.

Кат бачыць становішча спраў і гаворыць Гайе Вэстгусу:—Пойдем разам!—Яны выпраўляюцца ў зусім невядомыя нам мясціны. Праз паўгадзіны яны прыходзяць з бярэмамі саломы. Цяпер мы маглі-б паспаць у цяпле, каб ня было такога страшэннага чаду.

Кроп пытаецца ў артылерыста, які даўно ўжо ў гэтай мясцовасьці.

— Ці няма тут якой харчэўні?

Той сьмяецца:

— Яшчэ чаго! Тут нічога не дастанеш. І скарынькі ад хлеба ня знойдзеш.

— Хіба тут не засталася нікога з жыхароў?

Ён сплёўвае на падлогу:

— Ёсьць некалькі, але яны самі круцяцца каля кожнай паходнай кухні і жабруюць.

Кепскія справы. Значыць нам прыдзецца тужэй зацягнуць паясы і чакаць заўтрага, калі прыйдзе харч.

Адылі я бачу, што Кат бярэцца за фуражку і пытаюся:

— Куды ты, Кат?

— Пайду агледжу мясцовасьць.

Ён ідзе да выхаду.

Артылерыст зьняважліва ўхмыляецца.

— Ідзі, паглядзі. Ды, глядзі, не надсадзіся!

Мы кладземся расчараваныя і разважаем аб тым, ці не распакаваць нам непарушныя пайкі. Але гэта за вельмі рызыкаўна. Тады мы спрабаўваем заснуць.

Кроп ломіць напалам папяросу і адну палову дае мне. Тядэн расказвае пра сваю нацыянальную страву, круглыя бабы з салам. Ён супроць прыгатаваньня гэтае стравы без бабовых стручкоў. Але галоўнае—абавязкова варыць усё разам, і бронь божа—бульбу, боб і сала ў паасобку! Нехта бурчыць, што ён з Т'ядэна зробіць бабовую поліўку, калі апошні зараз-жа ня сьціхне. Пасьля гэтага ў вялікім пакоі сьціхае. Толькі дзьве сьвечкі мігцяць у рыльцах бутэлек, ды паллёўвае артылерыст.

Мы пачынаем ужо драмаць, калі адчыняюцца дзьверы і ўваходзіць Кат.

Мне здаецца, што я бачу сон: у яго пад пахай дзьве баханкі хлеба і ў руцэ—запэчканы крывёю мех з канінай.

У артылерыста люлька вывальваецца з роту. Ён мацае хлеб:
— Вось дзіва! Сапраўдны хлеб, і яшчэ цёплы!

Кат зб гэтым не гаворыць. У яго ёсьць хлеб, а да асгатняга яму няма справы. Я ўпэўнены,—калі яго прывесьці ў пустэльнію, ён ня больш як за гадзіну адшукае вячэру з фінікаў і смажаніны з віном.

Ён ляконічна гаворыць да Гайе:

— Насячы дроў.

Потым ён вымае з-пад шынэлі патэльнію, а з кішэні жменю солі і нават кавалак сала: ён усё прадбачыў. Гайе распальвае на паллозе вогнішча. Яно патрэскае ў пустой фабрычнай залі. Мы вылазім з ложкаў.

Артылерыст вагаецца. Ён разважае, ці варта яму выказаць сваю пахвалу ў надзеі, што і яму кавалак перападзе. Але Катчынскі нават не глядзіць на яго, быццам гэта пустое месца. Тады ён з праклёнамі выходзіць.

Кат ведае спосаб сасмажыць каніну так, каб яна зрабілася мяккай. Яе ня трэба адразу класьці на патэльнію, інакш яна сьцьвядзее. Спачатку яе трэба праварыць у невялікай колькасьці вады. Мы збіраемся ў кружок, з нажамі ў руках, і набіваем свае страўнікі.

Вось які Кат! Калі праз год дзе ў якой мясцовасьці хоць-бы толькі на працягу адной гадзіны будзе мецца што-небудзь пажыўнага, дык ён іменна ў гэты час, нібы рухомы нябачнай сілай, возьме фуражку, выйдзе, накіруецца проста, як на компасе, туды, куды належаць, і адшукае ўсё.

Ён усё знаходзіць: калі холадна—невялікую пяхурку і дровы, сена і салому, сталы і крэслы, але раней за ўсё жратву. Гэта са-

праўды загадкава. Можна падумаць, што ён стварае яе проста з паветра. Самым яго выдатным нумарам было адшукваньне чатырох бляшанак з омарамі. Хоць-бы мы, ва ўсякім разе, палічылі-б за лепшае топленае сала.

Мы сабраліся на сонечным баку ля баракаў. Пахне дзэгцем, летам і потнымі нагамі.

Кат сядзіць побач мяне, яму хочацца пагутарыць. Сёньня ўдзень мы прымушаны былі на працягу гадзіны практыкавацца ў аддаваньні чэсьці, бо Тядэн надбайна аддаў чэсьць аднаму майёру. Кат гаворыць:

— Вось пабачыш, мы прайграем вайну, бо мы праз пару добрых навучымся аддаваць чэсьць.

Кроп падыходзіць бліжэй, басанож і з закасанымі штанамі. Ён раскладае свае вымытыя шкарпэткі на траву, для прасушкі.

Кат глядзіць на неба, выпускае громкі гук і гаворыць пагаджальна:

— Кожны бабок дае свой тон.

Яны пачынаюць спрачацца. Адначасова яны б'юцца аб заклад на бутэльку піва з поваду вынікаў паветранага бою, які адбываецца на нашай зямлі.

Кат не прапускае выпадку выказаць сваю думку, якую ён, у якасьці старога франтавіка, выказвае ў рытме:

— Адна для ўсіх заплата, адны выгоды—вайну-б забылі мы на заўсёды.

Кроп, наадварот, філёзоф. Ён прапануе, каб абвяшчэньне вайны мела характар народнае ўрачыстасьці, з білетамі на ўваход і музыкантамі, як у часе бою быкоў. Потым на арэну выпушчаюцца міністры і генэралы абедзьвюх краін у трусіках, узброеныя дубінамі. І той бабок, міністры якога застануцца жывымі, лічыцца пераможцай. Гэта было-б прасьцей і лепш, чымся тут, дзе змагаюцца зусім іншыя людзі.

Гэта прапанова выклікае ўхваленьне. Потым размова пераходзіць на «цуканьне», пад якое належаюць новабранцы ў казарме.

Пры гэтым уяўляецца карціна. Гарачы поўдзень на казарменных дварах. Сыпека нярухома зьвісла над пляцам. Казармы нібы вымерлі. Усе сьпяць. Чутны толькі практыкаваньні барабаншчыкаў: яны недрэзьмі размясьціліся паблізу і практыкуюцца няёмка, аднатонна, безглузда. Якое сугучча: паўдзённая сыпека, казарменны двор і барабанныя практыкаваньні!

Вокны казармы пустыя і цьмяныя. З некаторых зьвісьлі шаласатыя нагавіцы, якія сушацца. З нудой заглядваем у гэтыя вокны. У пакоях прахалодна.

О, цьмяныя, затхлыя пакоі капральства, з жалезнымі ложкамі і коўдрамі ў клетку, з шафкамі і табурэткамі, што стаяць перад імі! Нават вы можаце быць жаданымі; тут, далёка, вы зьяўляецеся казначным адлюстраваньнем радзімы, вы, з вашай прасторай, якая поўна пахам адстоеных страў, сну, тутуну і вопраткі!

Катчынскі апісвае іх узнеслымі словамі і шырокімі гэтамі.

Чаго-б мы толькі ня далі, каб зьвярнуцца туды! На большае мы нават і марыць не адважваемся...

Гадзіны ранішніх заняткаў. З якіх частак складаецца зброя дзевяноста восьмая? Гадзіны гімнастыкі пасяля поўдню. Ігракі на роялі, наперад. Левае плячо наперад. Накіроўвайцеся на кухню чысьціць бульбу.

Мы захапіліся ўспамінамі. Раптам Кроп сьмяецца і кажа:

— У Лене перасадка.

Гэта ўлюбёная гульня нашага ўнтэр-офіцэра. Лена—гэта станцыя з перасадкай. Каб нашы адпусьнікі не маглі там разьбежчыся, Гімэльштос прывучыў нас рабіць перасадку ў памяшканьні казармы. Мы павінны былі завучыць, што ў Лене трэба патрапіць на наступны цягнік па дадзеным ходзе. Ложкі былі для нас падземным ходам, і кожны станавіўся з левага іх боку. Потым чулася каманда:—У Лене перасадка!—і ўсе маланкападобна залазілі пад ложак і зьяўляліся на другім яго баку. Гэта практыкаваньне мы рабілі гадзінамі.

Між тым зьбіты нямецкі самалёт. Як комэта ён падае ўніз, ахутаны дымам. Кроп праіграў бутэльку піва і незадаволена перабірае свае грошы.

— Гімэльштос у якасьці лістаносца, відаць лагодны чалавек,— кажу я, калі расчараваньне Альбэрта ўляглося.—Як магло здарыцца, што, зрабіўшыся ўнтэр-офіцэрам, ён зрабіўся скурадзёрам?

Пытаньне гэта прымушае Кропа зноў ажывіцца.

— Гэта не адзін толькі Гімэльштос, ёсьць шмат іншых. Як толькі яны атрымоўваюць галун або шаблю, яны адразу робяцца іншымі людзьмі, нібыта яны абжэрліся бетоу.

— Гэта ад мундыру,—выказваю я сваю думку.

— Приблізна так,—гаворыць Кат і рыхтуецца казаць вялікую ярамову,—але прычына захавана ў іншым. Вось бачыш, калі ты навучыш сабаку жэрці бульбу, і потым падсунеш ёй кавалак мяса, дык ён усё-ж ткі схопіць кавалак мяса, бо гэткая яго ўжо натура. Калі ты дасі чалавеку кавалак улады, дык ён абыйдзецца акурай таксама: ён схопіцца за яе. Гэта робіцца зусім міжвольна, чалавек перш за ўсё зьвер, а потым ужо набывае глянец прыстойнасьці, як блін—бляск масла. Вайсковая служба ў тым і месціцца, што заўсёды адзін мае ўладу над другім. Бяда іменна ў тым, што ў кожнага праз пару шмат улады; унтэр-офіцэр можа цукаць радавога, лейтэнант—унтэр-офіцэра, палкоўнік—лейтэнанта так, што той з глузду зьдзе. А з прычыны таго, што ён гэта ведае, ён ужо загадзя імкнецца назапасіцца добрых звычак. Возьмем найпростую справу: мы зварочваемся з заняткаў і галодныя, як сабакі. А тут раздаецца каманда: «Запявай!» Ну, песня сьпяваецца абы як, бо кожны рады, што яшчэ можа хоць зброю несцьці. Роту вяртаюць назад і прымушаюць займацца яшчэ гадзіну для пакараньня. На зьвяртаньні зноў загадваюць: «Запявай!» І цяпер сьпяваюць як грэба. Для чаго-ж гэта робіцца? Ротны камандзір настоіў на сваім проста таму, што ў яго на гэта ёсьць улада. Ніхто не папракне яго, наадварот, на яго скажуць, што ён умее быць строім. Гэта толькі дробязь, але ёсьць шмат і іншых спосабаў, пры дапамозе якіх з чалавека дзяруць скуру. Цяпер я ў вас запытаюся: каб быў чалавек на цывільнай службе, дзе-б ён мог дазволіць сабе падобнае, не атрымаўшы за гэта на мордзе? Гэта магчыма толькі на вайскавай службе. Вось бачыце, і гэта кожнаму затуманьвае галаву. І чым менш яму грэ' было гаворыць на цывільнай службе, тым мацней гэта цяпер б'е яму ў галаву.

— Яны кажуць, што гэта дысцыпліна,—заўважае Карж зьневажальна.

— Падставы ў іх заўсёды знойдуцца,—буркае Кат.—Магчыма яно і так, але дысцыпліна выяўляецца ў цуканьні. Раствлумач ты гэта сьлесюру, батраку або рабочаму, раскажы ты гэта простаму радзавому,—а такіх з нас большасьць,—ён убачыць толькі, што з яго лупіць скуру, а потым ён трапляе на фронт і там ужо дакладна даведваецца, што было неабходна і што не. Так, калі простых салдат тут усё вытрымлівае, дык гэта, скажу я вам, нячувана! Гэта проста нячувана!

Кожны з гэтым згодны, бо ўсе ведаюць, што толькі ў акопах спыняецца падцягваньне, але што за некалькі кілёметраў ад фронту яно пачынаецца зноў, выяўляючыся ў цалкам бяссэнсных рэчах, нашталь аддаваньня чэсьці і параднай маршыроўкі. Бо існуе жалезны закон: салдат ніколі не павінен заставацца бяз справы.

Але вось зьяўляецца Т'ядэн, з чырвонымі плямамі на твары. Ён да таго ўзрушаны, што заікаецца. Зьяючы, ён адбівае:

Гімэльштос на дарозе сюды, ён накіраваны на фронт!

Т'ядэн асабліва злосны на Гімэльштоса, бо той паводле ўласнага мэтоду выхоўваў яго ў запасным батальёне. Т'ядэн хварэе на нятрыманьне мачы ўначы. Гімэльштос рашуча заявіў, што гэта ад гультайства, і абраў варты яго спосаб, каб вылечыць Т'ядэна.

Ён знайшоў у суседнім бараку салдата, які таксама хварэў на нятрыманьне мачы, па імені Кіндэрфатэр. Ён змясьціў яго разам з Т'ядэнам. У баракх ложка былі разьмешчаны па звычайным узору,— адзін над другім, прычым матрацы былі з сеткі. Гімэльштос размясьціў абодвух салдатаў так, што адзін быў на верхняй койцы, а другі—на ніжняй. Сподняму, вядома, даводзілася кепска. Затое наступным вечарам яны памянліся месцамі,—ніжні, у выглядзе ўзнагароды, атрымліваў верхнюю койку. Гэта было самавыхаваньне па Гімэльштосу.

Выдумка была подлая, але сама думка добрая. Нажаль, гэта не дапамагло, бо само меркаваньне было памылковым: адбывалася гэта зусім не ад гультайства. Гэта мог прыкмецьць кожны, паглядзеўшы на хваравіты колер іхняй скуры. Справа скончылася тым, што адзін з іх спаў на падлозе; прычым ён, вядома, рызыкаваў застудзіцца.

Гаіе між тым таксама ўсеўся побач з намі. Ён прыплюшчвае вочы, глядзячы на мяне, і ў задуменьні трэ свае кулакі. Мы разам з ім перажылі найлепшы дзень нашага казарменнага жыцьця. Гэта было напярэдадні адпраўленьня на фронт. Мы былі залічаны ў адзін з палкоў з вялікім парадкавым нумарам. Перад адпраўкай мы сьпярга былі адасланы назад у гарнізон для абмундзіраваньня, але не ў вэрбавальнае дэпо, а ў іншую казарму. На другі дзень ледзь золак меркаваўся наш ад'езд. Увечары мы прырыхтаваліся да таго, каб паквітацца з Гімэльштосам. У гэтым мы прысягнулі два тыдні назад. Кроп нават пайшоў далей, парашыўшы ў мірны час паступіць на службу ў паштовае ведамства, каб пазьней, калі Гімэльштос зноў будзе лістаносцам, зрабіцца яго начальствам. Ён загадаў цешыўся з таго, як

ён будзе кпіць з яго. У гэтым і месцілася прычына, чаму Гімэльштос ня мог нас прывесці да пакорлівасці: мы заўсёды лічыліся з тым, што калі-ні-калі ды прыцісьнем яго, самае позьняе—на сканчэньні вайны.

А мы хацелі як сьлед намуліць яму бакі. Што матло нам пагражаць, калі ён нас не пазнае? А заўтра раніцою мы ўсёроўна накіроўваемся на фронт.

Мы ведалі, у якім шынку звычайна ён бывае па вечарох. Зьвяртаючыся адтуль у казарму, ён павінен быў праходзіць па цёмнай, не забудаванай вуліцы. Там мы яго і чакалі, захаваўшыся за крушныя каменья. Я захапіў з сабой прасьцірадла. Мы дрыжэлі ад чаканьня і ад думкі, што ён будзе не адзін. Нарэшце, мы пачулі яго крокі, якія мы досыць добра вывучылі, бо чулі іх кожнае раньне, калі ён расхінаў дзьверы і роў: «Уставаць!»

— Адзін?—прашаптаў Кроп.

— Адзін!

Мы з Тядэнам пачалі падкрадвацца з-за крушны каменья.

Вось бліснула спражка на португэі. Гімэльштос быў трохі падчаркай: ён нешта напяваў. Нічога не падазраючы, ён пасоўваўся наперад.

Мы схапілі прасьцірадла, у адзін скок здагналі яго, накінулі яму на галаву і прыгнулі яго лоўка, так што ён спыніўся нібы белы мех, ня маючы магчымасці падняць рук. Спяваньне сціхла.

У наступны момант падбег Гаіе Вэстгус і адкінуў нас назад, каб быць першым. Ён стаў у выгодную позу, накітаваў сыгнальнай мачты, падняў руку, шырокую як рыдлёўку, і адважыў па белым мяху такі ўдар, які зваліў-бы быка.

Гімэльштос паваліўся, адляцеў на пяць мэтраў і пачаў раўсцьці. Мы ўлічылі гэта загадка, а таму захапілі з сабой падушку. Гаіе прысеў, паклаў падушку сабе на каленкі, схапіў Гімэльштоса за тое месца, дзе павінна быць галава, і прыціснуў яго да падушкі. Роў адразу-ж зрабіўся больш глухім. Гаіе даваў яму час ад часу зьвесці дух. Тады з гора вырываўся цудоўны праразьлівы крык, які заража зноў заглушаўся.

Цяпер Тядэн адшпіліў у Гімэльштоса шлейкі і спусьціў яму штаны. Пры гэтым гарашнік ён трымаў у зубах. Потым ён устаў на ногі і пачаў дзейнічаць.

Гэта быў дзіўны малюнак: Гімэльштос на зямлі, нахіліўшыся над ім і трымаючы яго галаву на сваіх каленках—Гайе, з дзьябальскі ашчэраным тварам і расчыненым ад радасьці ротам, потым уздрыгваюць падасатыя сподні, з нагамі ў выглядзе літары X, якія вырабляюць пры кожным удары самыя арыгінальныя рухі ў спущаных штанох, і пад усім гэтым, нібы дрывасек,—Тядэн, які ня ведае стомы. Нам давялося яго проста адарваць, каб засталася і на долю іншых.

Нарэшце, Гайе зноў паставіў Гімэльштоса на ногі і ў заключэньне даў яму яшчэ поўху прыватным парадкам. Здавалася, што ён зьбіраецца сарваць зоркі з неба, так ён размахнуўся правай рукой, каб адважыць яму аплявуху. Гімэльштос перакінуўся. Гайе зноў падняў яго, паставіў на месца і адважыў яму другую першагатурную аплявуху левай рукой. Гімэльштос выў і кляў нас на ўсе лады. Яго паласаты зад быў асьветлены месяцам.

Мы зьніклі галёпам.

Гайе яшчэ раз азірнуўся і сказаў з зласьлівым задаваленьнем, ня зусім зразумела:

— Помста—гэта крывяная каўбаса.

Нарэшце Гімэльштос павінен быў-бы радавацца, бо яго словы, што адзін павінен выхоўваць другога, прынеслі належны плод у адносінах да яго самога. Мы зрабіліся паслухмянымі пасьялоўцамі яго мэтодаў.

Ён так і не даведаўся каму быў абавязан гэтай пацехай. Ва ўсякім разе, ён набыў дзякуючы гэтаму прасьцірадла: зьвярнуўшыся праз некалькі гадзін мы не змаглі яго знайсці.

Гэты вечар быў прычынай таго, што наступным раньнем мы паехалі ў параўнаўча бадзёрым настроі. І адзін барадач да глыбіні душы расчулены нашым учынкам, назваў нас геройскай моладззю.

IV

Мы павінны ісьці ўперад на шанцавыя работы. З надыходам ночы надыходзяць грузавікі.

Стаць цёплы вечар, і змрок здаецца нам хуткай, пад аховай якой мы гэтак добра сябе адчуваем. Ён зьбліжае нас адзін з адным; нават скупы Тядэн дарыць мне папяросу і дае агню.

Мы стаімо пчыльна прыціснуўшыся адзін да аднаго, сядзець на прыходзіцца нікому. Адылі, мы да гэтага і не прызвычайліся. Мюле нарэшце задаволены: ён надзеў свае новыя боты.

Маторы пачынаюць гудзець, машыны тарахцяць і трукацяць. Вуліцы зьезджаныя і поўныя калдобін. Агну запальваць нельга, там нас кідае з боку ў бок, і мы ледзь не вылятаем з машыны. Гэта на мала абыходзіць. Чым мы рызыкуем? Паламаная рука ўсё-ж лепш чым дзіра ў чэраве, і шмат хто з нас спадзецца іменна на такі выпадак, каб трапіць дамоў.

Побач нас рухаецца доўгі абоз з амуніцыяй. Ён сьпяшаецца ўвесь час выпярэджвае нас. Мы кідаем у іх бок вострыя слоўцы, яны адказваюць нам тым самым.

Вось вырысоўваецца сьценка аднаго дому, які стаіць у баку ад вуліцы. Я нагастраю вушы.

Ці не памыліўся я? Я зноў яскрава чую гусінае гэганьне. Погляд на Катчынскага, зваротны погляд ад яго: мы зразумелі адзін аднаго.

— Кат, я чую там кандыдата ў кацялок...

Ён ківае:

— Будзе зроблена, калі будзем ехаць назад. Я ведаю тут усё хады.

Зразумела, Кат ведае ўсе хады. Ён ведае кожнага гуся на дваццаць кілёмэтраў наўкола.

Мы дасягаем размяшчэньня артылерыі. Гарматы замаскаваныя ад аэроплінаў кустамі, нібы для якой вайскавай урачыстасьці. Гэтыя шалашы мелі-б радасны і мірны выгляд, калі-б у сярэдзіне іх ня былі гармат.

Паветра робіцца густым ад дыму гармат і туману. На языку адчуваецца горкі прысмак пораху. Нашы машыны ўздрыгваюць ад грохату стрэлаў, гучна разносіцца сьледам за імі рэха. Усё ўстрашаецца. Выраз нашых твараў няпрыкметна змяняецца. Хоць мы і накіроўваемся ня ў самыя акопы, а толькі на акопныя работы, усё-ж на твары кожнага з нас напісана: тут фронт, мы знаходзімся ў яго межах.

Аднак мы яшчэ не адчувалі ніякага страху. Хто бывае на перадавых пазыцыях так часта, як мы, той робіцца тоўстаскурым. Толькі маладыя новабранцы ўзбуджаны.

Кат навучае іх:

— Гэта была трыццацімілімэтровая. Вы гэта чуеце па стрэлу: зараз будзе выбух.

Аднак глухі водгук выбухаў не даходзіць сюды. Ён глушыцца гудзеньнем фронту. Кат прыслухоўваецца:

— Сёньня ўначы будзе калатня.

Мы ўсе прыслухоўваемся. Фронт неспакойны. Кроп кажа:

— Томі¹⁾ ўжо страляюць.

Стрэлы ясна чутны. Гэта ангельскія батарэі, разьмешчаныя правей нашага вучастку. Яны пачалі на гадзіну раней звычайнага. Пры нас яны адкрывалі агонь роўна а дзесятай гадзіне.

— Чаго гэта яны надумаліся?—крычыць Мюлер.—У іх напэўна, гадзіннік як сьлед сьпяшаецца!

— Будзе калатня, я вам кажу! Я адчуваю гэта ва ўсіх костках.

Кат паціскае плячым.

Каля нас раздаюцца тры стрэлы. Адсвят агню касым прэменьнем прарывае туман, гарматы гудуць і грахоцуюць.

Нас апанавалі дрыжыкі і мы рады, што заўтра раніцою мы зноў будзем у бараках.

Нашы твары не блядней і не чырваней, чымся звычайна; яны таксама не нацягнуты і ня сумны, і ўсё-ж яны іншыя. Мы адчуваем, быццам у нашай крыві нейкі контакт. Гэта не дарэмныя словы, а сапраўднасьць. Гэта фронт, адчуваньне фронту, якое надае гэты контакт. З таго моманту, як пачынаюць сьвісьцець першыя граматы, як паветра рвецца ад стрэлаў,—у нашых жылах, у нашых руках, у нашых вачох, зьнянацку зьяўляецца затоеннае чаканьне, напружанасьць слыху, узьнятая баадзёрасць, асабліва гастрыня ўсіх адчуваньняў. Цела адразу прыходзіць у поўную гатоўнасьць.

Мне часта здаецца, быццам гэта ўстрэсенае вібруючае паветра налятае на нас на бязгучных крыльях; ці быццам гэта сам фронт, які выдзяляе электрычнасьць, што мобілізуе невядомыя нам нервовыя напружаньні.

Кожны раз тое самае: мы накіроўваемся на перадавую лінію, і мы проста салдаты—у добрым або кепскім настроі; потым паказваюцца першыя артылерыйскія батарэі, і кожнае слова нашых размоў гучыць інакш.

¹⁾ Так нямецкія салдаты называлі ангельцаў.

Калі Кат стаіць перад баракамаі і гаворыць: «Сёньня будзе калатня»...—дык гэта толькі яго асабістая думка—і ўсё; калі ён гэта гаворыць тут, дык яго фраза набывае гастрэю, як штых пры сьвяце ле месяца; яна ўразаецца ў думкі, яна блізка да нечага неасьвядоленага, што прачнулася ў нас, з тым-жа значэньнем: «будзе калатня». Быць можа, гэта наша сярэдзіннае жыцьцё, якое ўстрашаецца і ўявімаецца да самаабароны.

— Для мяне фронт—жудасны вір. Калі знаходзішся яшчэ далё ад цэнтру, яшчэ ў зацішнай вадзе, адчуваеш яго моц, якая засмольвае, павольна, нязбежна ўцягвае ў сябе, не дапушчаючы супраціленьня.

Але ад зямлі, ад паветра да нас прылівае моц інстынкту самазахаваньня. І больш за ўсё ад зямлі. Ні для каго зямля ня мае такога значэньня, як для салдата. Калі ён надоўга цяжка прытуляецца да яе, калі ён тварам і ўсімі членамі глыбока зарываецца ў яе ў сьмяротным страху перад агнём,—тады яна яго адзіны прыцель, яго брат, яго маці. Ён вылучае свой страх і свае крыкі ў яе маўчаньне, яе цішу, яна ўсмоктвае іх у сябе і зноў адпускае яго на новыя дзесяць сэкунд жыцьця, зноў прымае яго і шмат іншых—але не заўсёды.

Зямля, зямля, зямля!

Зямля з сваімі зморшчынымі і ямамі, і паглыбленьнямі, у якіх можна ўціснуцца, зарыцца. Зямля! Ты давала нам у сударгах страх у хаосе зьнішчэньня, у сьмяротным грохаце выбухаў вялізарнай радасьці нанова набытага жыцьця. Шалёны віхор амаль разьдэртаваў існаваньня, растварыўшыся ў цябе, перадаваўся нашым рукам, які знайшлі ў табе паратунак, і яны зарываліся ў цябе і губы нашы ўваляліся ў цябе ў маўклівым, дрыжачым шчасці выйгранай хвалі.

Пры першым грохаце гранат мы часткай сваёй істоты адразу адкатваемся назад на тысячу гадоў. У нас абуджаўся інстынкт жывёлы, які вёў нас і абараняў. Ён дзейнічаў міма нашае сьвядомасьці, куды хутчэй, куды надзейней, куды беспамылковей, чымся наша сьвядомасьць. Гэтага нельга вытлумачыць. Ідзеш і ні аб чым ня думаеш, раптам кладзешся ў ямку, і над табой праносяцца асколкі. Але німагчыма давесці сабе таго, ці пачулася набліжэньне зьнараду, проста нашла думка легчы. Калі-б пакладацца толькі на сьвядомасьць, дык мы і ператварыліся-б у кучу разадранага мяса. Яно было чымсьці зусім іншым, гэта яснавіднае пачуцьцё, якое цягне нас

выратоўвае раней, чым мы зразумеем, што здарылася. Калі-б гэтага чужыця ня было, дык ад Фляндрый да Вогэзаў ужо даўно не заста-лося-б жывым ніводнага чалавека.

Мы накіроўваемся на пазыцыі хмурнымі або добрадушнымі салдатамі,—узыходзім на зону, дзе пачынаецца фронт, і вось кожны з нас робіцца чалавекам-зверам.

Рэдкі лес прымае нас у свой цень. Мы праяжджаем паўз паход-ных кухні. За лесам мы выгружаемся. Машыны адыходзяць назад. Яны зноў прыедуць на нас заўтра перад сьвітаньнем.

Над лугам, на вышыні чалавечых грудзей, разлёгся туман і гар-матны дым. Зверху сьвеціць месяц. Па вуліцы цягнуцца войскі. Сталёвыя шлемы мігцяць матавым водблескам у зьязньні месяца. Га-ловы і вінтоўкі выступаюць з белага туману,—галовы ківаюць і рулі вінтовак хістаюцца.

А далей, наперад, туман рассейваецца. Галовы ператвараюцца ў фігуры; курткі, штаны і боты выступаюць з туману, як з малочнай саджалкі. Яны формуюцца ў колёну. Колёна крочыць проста наперад. Фігуры ствараюць клін, ужо нельга адрозьніць іх адна ад аднае, толькі цьмяны клін сунецца наперад; ён дзіўна запаўняецца гало-вамі і вінтоўкамі, што выпльваюць з туману. Рушыць колёна, людзей няма.

Па папярочнай вуліцы праяжджае лёгкая артылерыя і зарадныя скрыні. У коняй на сьвятле месяца бліскаюць сьпіны. Ёх рухі пры-гожыя, яны ўзьнімаюць галовы, бачна як блішчаць іхнія вочы. Гар-маты і павозкі соўгаюцца міма і зьнікаюць у месячным ляндшафце, коньнікі ў сталёвых шлемах здаюцца рыцарамі мінулых часоў, у гэ-тым нейкая хваляючая прыгожасьць.

Мы накіроўваемся ў парк на перадавых пазіцыях. Некаторыя з нас, згінаючыся, бяруць на плечы гострыя жалезныя кій, іншыя пра-соўваюць гладкія жалезныя прэнты ў скруткі дроту і цягнуць іх з сабой. Паклажа нязручная і цяжкая.

Глеба пад нагамі робіцца ўсё больш зрытай. Пярэднія перадаюць:

— Увага! Налева глыбокая варонка!

— Памалу, акопы!

Нашы вочы напружаны, нагамі і кіямі мы намацоўваем глебу ра-ней, чым абапёрціся на яе зусім цяжарам цела. Рухам процэсія спыняецца; налятаеш тварам на скутак дроту ў папярэдныя і лаешся.

На дарозе сустракаюцца разбітыя знарадамі павозкі. Нон
загад:

— Кінуць папярсы і люлькі!

Мы падышлі ўшчыльную да акапаў.

Тым часам зрабілася зусім цёмна. Мы абыходзім лясок, і во
перад намі вучастак фронту.

Нявыразнае чырванатае святло стаіць на горызонце, ад адна
краю да другога. Яно ўвесь час рухаецца, устрасаемае агнем гарм
Асвятляльныя ракеты высока ўзьнімаюцца над ім—срэбныя і чыр
воныя, покаюць і рассыпаюцца дажджом белых, зялёных і чырво
зорак. У паветра ўзьлятаюць французскія ракеты. Яны расхінаю
шоўкавы парашут і потым павольна апусчаюцца ўніз. Яны асвят
ляюць усё як удзень, іх бляск дасягае нас. Мы бачым як рэзка з
землі выдзяляюцца нашы цені. Цэлую хвіліну яны плывуць у ш
ветры, да таго як згаснуць. Адразу-ж усюды ўзьнімаюцца новыя,
паміж іх зноў зялёныя, чырвоныя, сінія.

— Пагана!—бурчыць Кат.

Грохат гармат узмацняецца да суцэльнага заглушанага вышч
потым зноў распадаецца па паасобныя групы выбухаў. Суха трашча
залпы кулямётаў. Над намі паветра папоўнена нябачнымі скры
таньнямі, вышчдём, сьвістам і шпешнем. Гэта дробна-калібрава
знарады; але ў пераемежку гудуць і буйныя чэмаданы. Яны прараз
юць ноч і падаюць далёка за намі. Яны выпушчаюць рыклівы, хрэ
паты аддалены вокліч, як алені ў часе спараваньня, і пракладан
сабе шлях высока над вышчдём і сьвістам дробных знарадаў.

Прожэктары пачынаюць рысаваць па чорным небе. Яны ко
заюцца, быццам гіганцкія лінейкі, якія звужаюцца пры канцы. Ад
спынялася і толькі злёгка ўздрыгвае. Зараз-жа да яе далучаец
другая. Яны скрыжаваліся, паміж іх чорная казюрка, якая імкнеш
схавацца: аэроплян. Ён губляе ўцэўненасьць, ён асьлеплены і др
жыць.

Мы забіваем жалезныя слупы на роўнай адлегласьці адзін ад
наго. Два чалавекі трымаюць скрутак, а іншыя разматваюць
лучы дрот. Гэты агідны дрот, з штычна прылягаючымі адзін да
наго доўгімі шыпамі. Я ўжо адвык ад разматваньня і пісажу са
рукі.

Праз некалькі гадзін работа скончана. Але ў нас яшчэ ёсьць
да прыходу грузавікоў. Большая частка з нас кладзецца і сьпі

Я імкнуўся зрабіць тое-ж самае. Аднак халаднавата. Прыкметна, што знаходзіцца паблізу мора, увесь час прасынаешся ад холаду.

Урэшце мне шэніць моцна заснуць. Раптам прачнуўшыся, нібы ад штуршка, я ніяк не магу сьціяміць, дзе я знаходжуся. Я бачу зоркі, бачу ракеты што ўзьлётваюць угару, і на адно мгненне ствараецца ўражаньне, быццам я заснуў на ўрачыстасьці ў садзе. Я ня ведаю, раніца цяпер або вечар, я ляжу ў бледнай калысцы зроку і чакаю пяшчотных слоў, якія павінны гучэць ласкава і шчыра. Няўжо я плачу? Я выпіраю вочы. Гэта так цудоўна! Хіба я дзіцё? Кволы малы! Гэта цягнецца толькі адну сэкунду, потым я пазнаю сылюэт Катчынскага. Ён сядзіць спакойна, гэты стары салдат, і курыць люльку,—люльку з вечкам, зразумела! Калі ён бачыць, што я прачнуўся, ён гаворыць:

— Здрава ты ўдрыгнуў! Гэта быў толькі запальны знарад. Ён прасьвісьцеў там у кустох.

Я прышаднімаюся і адчуваю сябе дзіўна самотным. Добра, што Кат тут. Ён задумліва глядзіць на фронт і кажа:

— Цудоўны фэйрвэрк, калі-б гэта ня было так небясьпечна!

Адзад у нас разрываецца знарад. Некалькі новабранцаў спуджана падсакваюць. Праз дзьве хвіліны зноў бліскае выбух, ужо бліжэй. Кат выбівае люльку.

— Цяпер пастраляюць.

Ужо пачалося. Мы адпаўзаем назад у непарадку. Наступны знарад падае ўжо сярод нас.

Двое-трое ўскрыкваюць. На горызонце ўзьнімаюцца зялёныя ракеты. Гразь узьлятае ўгару, гудуць асколкі. Чутно як яны шчоўкаюць, калі грукат выбуху ўжо даўно сьціх.

Каля нас ляжыць ахоплены страхам новабранец з бялавай галавой. Ён сьціснуў твар рукамі. Яго шлем адкаціўся ўбок. Я падбіраю яго і хачу надзець яму на галаву. Ён глядзіць на мяне, адштурхвае шлем і падпаўзае да мяне, хаваючы, як дзіцё, галаву мне пад рукі, усутыч да грудзей. Яго вузкія плечы дрыжаць. Плечы, якія былі ў Кемэрыха.

Я дазваляю яму шукаць у сябе аховы. Аднак, каб шлем на што-небудзь-бы згадзіўся, я напальваю яго яму на азадак, не з эвавольства, а з перасьцярогі, бо гэтая частка цела больш за ўсё выпукліваецца. Хоць тут і тоўсты пласт мяса, але параненьні заду вельмі

хваравітыя, прыходзіцца па месяцах ляжаць на жываце ў лазарэ і пасьля таго нацэўна абавязкова кульгаць.

Недзе здорава хлюпнула. У пераемежках паміж выбухамі чуць крыкі.

Нарэшце, робіцца зацішней. Знарады кладуцца цяпер за нам б'юць па апошніх рэзэрвных акопах. Мы парашаем аглядзецца. Чывоныя ракеты лётаюць па небе. Мабыць будзе атака.

У нас усё як і раней спакойна. Я прыпаднімаюся і ўстрасаю новабранца за плечы.

— Прайшло, малы, яшчэ раз усё абышлося добра.

Ён збынтэжана аглядаецца. Я кажу яму:

— Ты хутка прызвычаішся.

Ён заўважае свой шлем і надзявае яго. Паволі ён апрытомніў. Раптам ён вогненна чырванее,—ён у замяшаньні. Памалу ён працягвае руку назад і балюча глядзіць на мяне. Я адразу разумею чым справа: гарматная ліхаманка. Сур'ёзна кажучы, я ня з тэй мэтай клаў шлем як раз на тое месца, але ўсё-ж ткі я яго ўцешваю:

— Тут сароміцца няма чаго. Не такія людзі, як ты, пры першых баявых хрэзьбінах накладвалі ў штаны! Ідзі ў кусты і скінь сподволь Вось і ўсё!

Ён знікае. Робіцца зацішней, але крыкі не змаўкаюць.

— Што там адбываецца, Альбэрт?—пытаюся я.

— Дзьве колёны трапілі пад агонь.

Крыкі працягваюцца. Гэта ня людзі: людзі ня могуць так жудак крычаць.

Кат гаворыць:

— Параненыя коні.

Я яшчэ ніколі ня чуў, як крычаць параненыя коні, і ледзь мадаць веры гэтаму. Гэта крык усяго быцця гэтага замардаванага стварэння ад дзікага, страшэннага болю. Мы бляднеем. Дэтэрмінавыспростаецца.—Скурадзёры! Скурадзёры! Ды прыстрэльце-ж іх!

Ён селянін і любіць коняў. Ён прымае гэта да сэрца. І нібы зрок амаль сыціхае артылерыйскі агонь. Тым выразлівей крыкі і вёлы. Ужо ня ведаеш адкуль яны зыходзяць у гэтай ціхай срэбравай мясцовасьці, яны нябачны, зданьнёвы, паўсюды, паміж неба і зямлёй, яны бязьмерна нарастаюць. Дэтэрынг шалее і крычыць:

— Застрэльце іх! Застрэльце-ж іх! Ліха на вашу галаву!

— Трэба-ж сыярша падабраць людзей,—гаворыць Кат.

Мы ўстаем і глядзім туды. Ubачыўшы жывёл мы адчуваем яшчэ большы цяжар. У Мэйера ёсьць бінокль. Мы бачым цьмяную групу санітараў і вялікія чорныя камякі, якія рухаюцца. Гэта параненыя коні, але паранены ня ўсе. Некаторыя носяцца галёпам воддаль, падаюць і зноў бягуць. У аднаго фразадрана чэрава, кішкі зьвісаюць доўгімі маткамі. Ён заблытваецца ў іх, падае і зноў паднімаецца.

Дэтэрынг хапае вінтоўку і меціцца. Кат штурхае яе ўгару.

— Ты з глузду зьехаў!..

Дэтэрынг уздрыгвае і кідае вінтоўку вобземлю.

Мы паселі і заторкваем вушы. Але гэтыя жудасныя жальбы, стоны і энкі даходзяць да нашага сыху. Яны пранікаюць паўсюды.

Мы наўчыліся шмат чаго пераносіць. Але тут нас прыбівае пот. Хочацца ўстаць і бегчы, усёроўна куды, абы толькі ня чуць гэтага вышчя. А гэта-ж нават ня людзі, а толькі коні!

Ад цьмянага клубка зноў аддзяляюцца насілікі. Потым раздаюцца асобныя стрэлы. Камякі ўдрыгваюць і робяцца больш плюскатымі. Нарэшце!

Аднак гэта яшчэ ня ўсё. Людзі ня могуць наблізіцца да параненых жывёлін, якія ў страсе разьбягаюцца, з шырокай расчыненай ад болю ляпай. Адна з фігур апускаецца на калені. Стрэл. Адзін конь падае, яшчэ адзін... Апошні абапіраецца на пярэднія ногі і круціцца кругам, седзячы, на выпрастаных пярэдніх нагах: відаць у яго раскрышаны хрыбет. Салдат падбывае да яго і прыстрэльвае. Павольна, пакорліва ён апускаецца на зямлю.

Мы аднімаем рукі ад вушэй. Крыкі сціхлі. Толькі працяглае, заміраючае ўдыханьне яшчэ вісіць у паветры. У ім зноў ракеты, сьцеў гранат і зоркі,—гэта здаецца нават амаль дзіўным.

Дэтэрынг ідзе і сыпле ашалелыя праклёны:

— Хацеў-бы я ведаць, чым вась яны вінны?

Ён зноў падыходзіць да мяне. Голас яго гучыць узрушана, амаль урачыста.

— Кажу вам, гэта найвялікшая подласць, што жывёле даводзіцца быць на вайне!

Мы ідем назад. Час нашым грузавіком прыбыць. Неба заўважна пасьвятлела. Траця гадзіна раніцы. Вецер сьвежы і халоднаваты: золкам нашы твары набываюць шэры водцень.

Мы прабіраемся наперад дугам, праз акопы і варонкі, і зноў трапляем у паласу туману. Катчыніскі неспакойны. Гэта дрэнная адзнака.

— Што з табой Кат?—пытаецца Кроп.

— Я-б хацеў, каб мы былі ўжо дома!

Домам ён называе баракі.

— Цяпер ужо нядоўга, Кат!

— Ня ведаю, ня ведаю...—гаворыць ён нэрвуючыся.

Мы праходзім траншэі і выходзім потым на луг. Вышывае лясок тут кожны корч зямлі нам знаёмы. Вось ужо могілкі, з могілкавым ўзгоркамі і чорнымі крыжамі.

У гэты момант адзадзду раздаецца сьвіст, потым выцьцё, трэск, грукат. Мы нахліаемся. На сто мэтраў паперадзі нас узьлётвае вобала дыму.

У наступную хвіліну ад другога выбуху паволі ўзьнімаецца над верхавінамі кавалак лесу, угору плывуць тры-чатыры дрэвы, пры гэтым яны рашчапляюцца на трэскі. Ужо шыпяць, як кацельныя вентылі, чарговыя гранаты. Моцны агонь.

Пад заслону!—крычыць нехта.—Пад заслону!

Лугі роўныя, лес завельмі далёка і небясьпечны; іншай заслону ў нас няма, апрача могілак ды могілкавых узгоркаў.

Мы ўпацёмку кідаемся туды, і кожны адразу-ж, быццам яго гоніць вецер, прыцішаецца за могілкавай наспай.

Кожная сэкунда дорага. Ноч робіцца вар'яцкай. Усё хвалюецца і люцее. Цемра, чарнейшая за ноч, налятае на нас з гіганцкім гарбом і праносіцца над намі. Успышкі выбухаў палымнеюць над могілкамі.

Выйсьця няма. Пры блеску выбухаў я асьмельваюся глянуць на лугі. Яны становяць сабою разбушаванае мора, полымя ад гранат, што выбухаюць, узьнімаецца фронтам. Ня можа быць, каб хто-небудзь зьварнуўся адтуль.

Лес зьнікае. Ён стоўчаны, падраны, раскірзаны... Нам трэба заставацца тут на могілках.

Наперадзі нас разрываецца зямля. Дажджом падаюць камні. Я адчуваю штуршок. Мой рукаў разадраны асколкам. Я сьціскаю кулак. Ніякага болю. Але гэта не заспакойвае мяне, пакалечаныя цела прычыняюць боль значна пазьней. Я абмацваю руку. Яна запэцканая, але не пашкоджана. Раптам мяне б'е па чэрапе так, што мне здаецца нібы я трачу прытомнасьць. Толькі-б ня страціць прытомнасьць!— я апускаюся ў чорнае нябыцьцё і адразу-ж зноў ачуньваю. Асколкам ударыў па маім шлеме, ён прыляцеў здалёк і ня мог прабіць яго.

Я абпіраю гразь, што заляпіла мне вочы. Перад мной разварочаная яміна. Я няясна бачу яе. Знарады рэдка трапляюць у адну і тую-ж варонку, таму я кідаюся туды. Адным скокам я перабягаю адлегласьць, прыгінаюся да зямлі, як рыба, раптам зноў сьвіст, я шпарка згінаюся крукам, шукаю прыкрыцьця, намацваю зьлева нейкі прадмет, прыціскаюся да яго, ён паддаецца, я стагну, зямля разрываецца, паветра б'е мне па вушох, я паўзу пад прадмет, закрываюся ім. Гэта дрэва, заслона, заслона—мізэрная ахова ад знарадаў, што сьплюцца з усіх бакоў.

Я адчыняю вочы; мае пальцы абхапілі чыйсьці рукаў, руку. Паранены. Я крычу яму—німа адказу. Труп. Мая рука працягваецца далей, у адломкі дрэва. Цяпер я успамінаю, што мы ляжым на могілках.

Аднак агонь мацней за ўсё астатняе. Ён зьнішчае ўсякія роздумы і я ўсё глыбей зарываюся пад труну, яна павінна абараніць мяне, хоць-бы ў ёй ляжала сама сьмерць.

Наперадзі зьіе варонка. Я ахапляю яе вокам, як кулакамі, я мушу адным скокам трапіць туды. Аж раптам удар па твары, чыясь рука схапіла мяне за плячо. Няўжо ажыў нябожчык? Рука трасе мяне. Я паварочваю галаву, пры імгненным сьвятле я ўтаропліваюся ў твар Катчынскага. Яго рот шырока адчынены, і ён крычыць. Я нічога ня чую, ён трасе мяне і сунецца далей. Уміг нарастаючы яго голас дасягае да майго слуху:

— Газ, га-аз, га-ааз. Перадавай далей!

Я хапаюся за супроцьгаз... Крыху воддаль ад мяне нехта ляжыць. Я думаю толькі пра адно: той там павінен ведаць.—Газ, га-аз!—Я клікаю, падсоўваюся да яго, удараючы па скрынцы процігазу. Ён нічога не заўважае. Яшчэ раз, яшчэ раз—ён толькі нагінаецца. Гэта новабранец. Я зьбянтэжана гляджу на Ката. Ён трымае маску перад сабой—я таксама выцягваю сваю, шлем падае ўбок, я нацягваю маску на твар, падсоўваюся да свайго суседа, раней за ўсё хапаю яго супроцьгаз, выхопляваю маску, нацягваю яе яму на галаву, ён хапаецца за маску, я адпускаю яе і адразу кладуся ў варонку.

Глухія выбухі газавых гранат зьліваюцца з грукатам выбуховых знарадаў. У прамежках паміж выбухаў гучаць зьвон, гонгі, мэталічныя ляскаўскі, якія паўсюды разносяць вестку: газ-га-аз, га-а-аз...

Адзяду мяне нешта плюхнула—раз, другі. Я праціраю запацелыя акулярны маёй маскі. Гэта Кат, Кроп і яшчэ нехта. Мы ляжымо

ўсе чацьвера, у цяжкім, поўным чаканьня напружаньні і дыхаем на мага павольней.

Гэтыя першыя хвіліны ў масцы—рашаючыя. Ці не прапускае яны паветра—у гэтым пытаньне жыцьця і сьмерці. Я ведаю страшныя малюнкi з лазарэту: атручаныя газамі, марудна паміраючы ад задушэньня, выплёўваюць па кавалачках спаленыя лёгкія.

Я дыхаю асьцярожна, прыціснуўшы рот да патрону. Цяпер на зямлі сьцеляцца выпарэньні, зьбіраючыся ў кожнае паглыбленьне. Накшталт белай шырокай мэдузы, яны запаўзаюць у нашу варонку, яны ўсмоктваюцца ў яе. Я штурхаю Ката: лепш выпашьці на гару і ляжаць там, а ня тут, дзе больш за ўсё зьбіраецца газу. Але нам не шанцуе: зноў пачынаецца гураганна агонь. Здаецца—не знарады грываць, а лютуе сама зямля.

З трэскам і сьвістам нешта чорнае ляціць да нас. Яно цяжка бразнула ля нас: выдраная з зямлі труна.

Я бачу як Кат кратавецца і падпаўзаю да яго. Труна ўпала на выцягнутую руку чацьвертага, які сядзіць у нашай яміне. Вольнай рукой ён наважваецца здзерці з сябе маску. Кроп у час падскоквае да яго, моцна праціскае яго руку да сьпіны і з сілай яе трымае.

Кат і я імкнемся вызваліць параненую руку. Покрыўка труны трэснула і трымаецца зусім нямоцна, нам лёгка яе здзерці і выкінуць мерцвяка. Ён кулем падае ўніз, потым мы спрабоўваем распуснуць ніжнюю частку труны.

На шчасьце паранены траціць прытомнасьць, і Альбэрт можа нам дапамагчы. Цяпер нам няма чаго асьцярагацца, і мы работаем як умеем да таго часу, пакуль труна не пачынае з уздыхам паддавацца падсунутай пад яе рыдлёўкай.

Пачало віднець. Кат бярэ кавалак покрыўкі, падкладае яго пад разьбітую руку, і мы перавязваем яе бінтамі з усіх нашых індывідуальных пакетаў. Большага мы зараз ня можам зрабіць.

Мая галава ў супроцьгазе гудзе і трашчыць, яна гатова трэснуць. Лёгкія напружаны, яны атрымліваюць усё тое-ж гарачае скарыстаннае дыханьне, жылы на скронях напухлі, я адчуваю, што задыхаюся.

Шэрае сьвятло прасочваецца ў нашу яміну. Вецер дзьме над могілкамі. Я высюваюся за край варонкі.

У бруднаватым сьвітаньні я бачу перад сабой адарваную нагу, бот зусім цэлы. Я паспяваю ў адзін міг разглядзець усё гэта. Але

вось за некалькі мэтраў ад мяне нехта падымаецца. Я праціраю акулеры супроцьгазу, але дзякуючы маёй уэршанасьці яны зноў зараз-жа цьмеюць.

Я прыглядаюся: там чалавек бяз супроцьгазу.

Я чакаю некалькі сэкунд. Ён ня падае, ён азіраецца, нечага шукаючы, і робіць некалькі крокаў. Вецер разьдзьмуў газы, паветра чыстае. Я з хрыпам таксама зрываю маску і валюся; нібы халодная вада ўліваецца ў мяне паветра, вочы гатовы грэснуць, хваля захліствае мяне... Прытомнасьць на хвіліну гасьне.

Выбухі сьдзіхі. Я паварочваюся да варонкі і раблю знакі іншым. Яны выбіраюцца і зрываюць з сябе маскі. Мы збіраемся ля параненага, адзін бярэ яго перавязаную руку. Мы хутка кльпаем прэч.

Могількі ўсе разварочаны. Паўсюды раскіданы труны і мерцьвякі. Яны яшчэ раз былі ўмярцьвены; але кожны расшматаны груп выратаваў каго-небудзь з нас.

Плот разбураны, рэйкі пракладзенай за ім палявой чыгункі раскіданы і тырчаць, загнутыя ўгару. Перад намі ляжыць нехта. Мы спынаемся, толькі Кроп ідзе далей, вядучы параненага.

Той, што ляжыць на зямлі—новабранец. Яго сьцягну акрываўлена; ён да таго зьнясілены, што я хапаюся за сваю пляшку, у якой у мяне ром з гарбатай.

Кат затрымлівае маю руку і нахіляецца над ім:

— Куды табе трапіла таварыш?

Ён водзіць вачыма, ён завельмі слабы, каб адказаць.

Мы памалу разрэзваем яго штаны. Ён стогне.

— Ціха, ціха, зараз будзе лягчэй...

Калі ў яго прастрэлены жывот, дык яму нельга даваць піць. Там усё цэла. Гэта добра! Мы раскрываем сьцягну. Яно становіць сабой месіва з мяса і адломкаў касьцей. Трапіла ў самы сустаў. Хлапец ужо ніколі ня здолее хадзіць.

Я праціраю яму скроні абвільгочаным пальцам і даю яму глыгнуць. У вачох яго паказваецца жыцьцё. Цяпер мы толькі заўважаем, што і правая яго рука ў крыві.

Кат раскубвае як мага шырэй мэрлю з двух пакетаў, каб пакрыць ёй усю рану. Я шукаю тканіны, каб абвязаць па версе. У нас больш нічога не засталася, таму я спушчаю ў параненага штаніну, каб скарыстаць для перавязкі кавалак яго сподняў. Аднак у яго іх няма. Я блжэй прыглядаюся да яго; гэта ўсё той самы бялівы хлопец

Кат між тым выцягнуў з кішэні аднаго забітага яшчэ некалькі індывідуальных пакетаў, і мы асьцярожна перавязваем параненага. Я кажу хлапцу, які пільна глядзіць на нас:

— Зараз мы пойдзем за насілкамі.

Тут ён адчыняе рот і гаворыць шэпатам:

— Застанься тут...

Кат кажа:

— Мы зараз зьвернемся, мы прынясем для цябе насілку.

Цяжка сказаць ці зразумеў ён нас. Ён, як дзіцянё, скуголіць пазаду:

— Не пакідайце.

Кат азіраецца і шапоча:

— Ці ня лепш проста пусьціць у справу рэвольвэр, каб спыніць гэта?

Хлапец бадай ці перанясе перавозку, і ад сілы—ён працягне яшчэ некалькі дзён. Аднак усё ранейшае будзе за нішто ў параўнаньні з часам, які яму яшчэ застаўся перажыць. Цяпер ён аглушаны і нічога не адчувае. Праз гадзіну ён ператворыцца на крылівы камяк нясьцёрпных пакут. Дні, якія ён яшчэ можа пражыць, будуць поўнымі шалёных пакут. А хіба ня ўсёроўна, пражыве ён іх ці не?..

Я ківаю:

— Так, так, Кат, трэба ўзяць рэвольвэр.

— Дай сюды!—гаворыць ён і застаецца на месцы. Я разумею: ён адважыўся. Мы азіраемся, але мы ўжо не адны. Перад намі зьяўляецца купка людзей. З варонак і магіл выглядаюць галёвы.

Мы дастаем насілку.

Кат ківае галавой.

— Такія маладыя хлапчuki!—Ён паўтарае:—Такія маладыя, бязьвінныя хлапчuki...

Нашы страты аказаліся меншымі, чым можна было меркаваць: пяць забітых і восем параненых.

Гэта быў нядоўгі, выпадковы абстрэл. Два нашых забітых ляжаць у адной з разварочаных магіл, нам застаецца толькі засыпаць іх зямлёй.

Мы ідзем назад. Моўчкі мы пасоўваемся дугам адзін за адным. Параненых здаюць на санітарны пункт.

Раніца пахмурная, санітары бегаюць з нумарамі і білетамі, параненыя стогнуць.

Пачынае капаць дождж.

Праз гадзіну мы даходзім да нашых грузавікоў і забіраемся ў іх. Цяпер нам раскашней.

Дождж павялічваецца. Мы разгортваем палотны палатак і кладзем іх сабе на галаву. Дождж барабانیць па іх і цячэ далоў. Абапал дарогі цурчаць дажджавыя ручаі. Машыны плёскаючы пражджаюць па ямінах, і мы ў паўсьне хістаемся з боку ў бок.

Два чалавека наперадзі нас трымаюць у руках доўгія, што скапчаюцца вілкамі, кіі. Яны сочаць за тэлеграфнымі правадамі, якія вісяць упоперак вуліцы так нізка, што могуць сарваць нам галовы. Два чалавекі тут-жа падхопліваюць іх сваімі двойчастымі кіямі і паднімаюць іх высока над намі.

Мы чуем іх крык:—Увага! Провад!—і ў паўсьне мы згінаем калені і потым зноў выпростваемся.

Аднастойна калышучца машыны, аднастойна паўтараюцца крыкі, аднастойна барабانیць дождж. Ён лье на шыны, галовы і на галовы забітых там, наперадзі, на цела маленькага новабранца, рана якога завельмі вялікая для яго сьцягна, ён лье на магілу Кемэрыха, ён лье на нашыя сэрцы.

Недзе раздаецца выбух. Мы ўздрытваем, нашы вочы пашыраюцца, рукі зноў гатовы перакінуць цела праз сьценкі машыны ў прыдарожную канаву. Далей нічога няма. Адно монотонныя ўскрыкваньні:— Увага! Провад!

Мы апушчаемся на каленкі, мы зноў у паўсьне.

V

Цяжка забіваць вошы на адной, калі іх у цябе сотні. Яны даволі цвёрдыя і цяжка іх пазногцем дакучае. Таму Т'ядэн прымацаваў дротам да агарку сьвечкі пакрыўку ад бляшанкі з-пад ваксы. У гэтую маленькую патэльню скідваюць вошы, чутны лёганыкі трэск і ўсё гатова.

Мы садзімся ў кружок, кашулі ў нас на каленках, верхняя частка аголенага цела—у цэплым павестры, рукі за работай. У Гайе вошы выдатныя: у іх на галоўцы чырвоны крыж. Таму ён сьцьвярджае, што падчаніў іх у лазарэце ў Тургуце, і нават нібы ад галоўнага

доктара. Ён хоча скарыстаць для змазкі ботаў іх сала, якое паступова збіраецца ў бляшанай пакрыўцы, і на працягу паловы гадзіны рагоча з свайго жарту.

Аднак сёння ён вялікім поспехам не карыстаецца; нас цікавіць нешта іншае.

Чуткі спраўдзіліся. Гімэльштос тут. Ён з'явіўся ўчора, мы ўжо чулі гэтак знаёмы нам голас. Тут яму прыдзецца шмат з чаго здывіцца. Тядэн на працягу доўгага часу разказвае нам, як ён мяркую адказваць Гімэльштосу. Гайне задумліва глядзіць на свае вялізарныя кулакі і падміргвае мне. Зьбіцьце Гімэльштоса было самым яркім здарэньнем у яго жыцьцё: ён казаў мне, што часта бачыць гэта здарэньне ў сьне.

Кроп і Мюлер гутараць; Кроп набываў сабе поўны кацялок сачавіцы, мусіць на сапёрнай кухні.

Мюлер прагавіта заглядвае ў яго, але стрымліваецца і пытаецца:

— Альбэрт, што-б ты рабіў, калі-б вось зараз замірыліся?

— Міру няма,—коратка абвясчае Альбэрт.

— Не, а калі будзе,—пярэчыць Мюлер,—што-б ты зрабіў?

— Дэмабілізаваўся-б, бурчыць Кроп.

— Гэта зразумела. А потым?

— Напіўся-б—гаворыць Альбэрт.

— Не кажы глупства. Я пытаюся сур'ёзна.

— Я і адказваю сур'ёзна,—кажа Альбэрт.—Што яшчэ можна зрабіць?

Кат зацікавіўся пытаньнем. Ён патрабуе ад Кропа сваёй долі сачавіцы, атрымлівае яе, потым доўга думае і гаворыць:

— Напіцца, вядома, можна, але потым на бліжэйшы вагзал—дамоў да маткі. Падумай толькі, мір, Альбэрт!

Ён рыецца ў сваёй сумцы, дастае фотографію і паказвае яе нам.—Мая старая.—Потым ён яе хавае і пачынае ляяцца.—Пракладная ўшывая вайна!

— Табе добра казаць,—пярэчу я,—у цябе сыноч і жонка.

Правільна,—сьцьвярджае ён,—я мушу клапаціцца пра іх, каб ім было чаго есьці.

Мы сьмяемся.

— У гэтым недахопу ня будзе. Кат, у крайнім выпадку ты рэквізьнеш.

Мюлер галодны і ўсё яшчэ незадаволены. Ён раптам адрывае Гайе Вэстгуса ад яго ваяўнічых мар.

— Гайе, што-б ты зрабіў, калі-б зараз быў мір?

— Яму варта было-б адшлёпаць цябе па задніцы за тое, што ты пачынаеш такія размовы,—кажу я.—З чаго ты гэта?

— З чаго каравячы гной трапляе на страху?—ляконічна адказвае Мюлер і зноў зьвяртаецца да Гайе Вэстгуса.

Гайе ня можа адразу сьмяіцца, у чым справа, ён нахіляе свой аброслы валасамі чэрап:

— Ты думаеш аб тым, калі ня будзь больш вайны?

— Правільна! Ты здорава ўсё разумеш.

— Тады ў нас зноў будуць жанчыны. Ці-ж ня так?

Гайе аблізваецца.

— Ну, вядома!

— Чорт пабяры!—гаворыць Гайе і яго твар расплываецца.— Тады-б падчапіў такую моцную дзяўчыну, такога сапраўднага кухоннага драгуна, і адразу-ж нікуды больш, як у пасьцель!

Усе маўчаць. Малюнак вельмі прывабны. У нас на скуры бегаюць мурашкі.

Нарэшце, Мюлер зьбіраецца з духам і пытаецца:

— А пасья?

Пауза. Потым Гайе абвяшчае некалькі пакрыўджана:

— Калі-б я быў унтэр-офіцэрам, дык я-б застаўся ў прусакоў на звыштэрмінавай.

— Гайе, ты жартаўнік!—кажу я.

Ён спакойна пярэчыць:

— Ты калі-небудзь рэзаў торф? Паспрабуй вось!

Потым вымае з-за халявы лыжку і цягнецца да Альбэртавага кацялка.

— Хужэй за акопы ў Шампані, таксама нічога ня можа быць,— пярэчу я.

Гайе жмакае і ўхмыляецца:

— Затое там гэта цягнецца больш часу. І ўйсці адтуль нельга.

— Але паслухай, Гайе, дома-ж лепш!

— Крыху так,—гаворыць ён і з адчыненым ротам паглыбляецца ў думкі.

Па выразе яго твару можна адгадаць пра што ён думае. Мізэрная хатка на балоце, цяжкая работа зранку да вечару, мізэрная зароботная плата, брудная батрацкая вопратка...

— На вайскавай службе ў мірны час ніякіх клопатаў,—паведамляе ён.—Штодня гатовая ежа, і нічога ня робіш, маеш свой ложка, кожных восем дзён чыстую бялізну, як кавалер там які, правіш сваю унтэр-афіцэрскую службу, носіш прыгожы мундыр; увечары ты вольны чалавек і ідзеш у шынок.

Гайе надзвычай ганарыцца сваімі ідэямі. Ён закаханы ў іх.

— А калі ты праслужыш сваіх дванаццаць год,—атрымліваеш пэнсіённае пасьведчаньне і робішся жандарам. Тады можаш увесць дзень гуляць.

Ён нават успаеў смакуючы наперад сваю будучыню.

— Уяві сабе, як цябе тады будуць частаваць. Тут чарка коньяку, там поўлітра віна. З жандармам кожнаму прывабна быць у добрых адносінах.

— Ты-ж ніколі ня будзеш унтэр-афіцэрам, Гайе!—кідае яму Кат.

Гайе зьбянтэжана пазірае на яго і маўчыць. Яго думкі зараз поўны яснымі восенскімі вечарамі, надзельнымі днямі ў стэпе, вясковымі званамі, вечарамі і начамі прабаўленымі з вясковымі дзяўчатамі, грачанамі блінамі з вялікімі вочкамі тлушчу, гадзінамі бесклапотнай балбытні за кухлем піва.

З такім мноствам малюнкаў ён ня можа так хутка справіцца, таму ён бурчыць, раззлаваны.

— І што за глупства вы заўсёды пытаеце?

Ён напьяльвае кашулю праз талаву і зашпіляе сваю куртку.

— А што-б ты пачаў рабіць, Тядэн—крычыць Кроп.

Тядэн ведае толькі адно: сачыць за тым, каб ад яго ня высьлізнаў Гімэльштос.

Яму, мабыць, больш за ўсё жадалася-б замкнуць яго ў кufры і што раньня накідацца на яго з доўбняй. Ён зьвяртаецца да Кропа:

— На тваім месцы я пастараўся-б зрабіцца лейтэнантам. Тады-б ты здолеў так распукаць яго, што ў яго-б у азадку вада загатавалася-б.

— А ты, Дэтэрынг?—працягвае дапытвацца Мюлер. З сваімі пытаньнямі ён проста ўроджаны настаўнік.

Дэтэрынг неразгаворлівы. Але гэтая тэма прымушае яго падумаць над адказам. Ён глядзіць утару і гаворыць толькі адзін сказ:

— Я-б акурат прысьпеў на жніво,— і з гэтым ён устае і адыходзіць.

У яго шмат клопатаў. Яго жонка мусіць даглядаць гаспадарку. Да таго ў яго яшчэ забралі двух коняй. Кожны дзень ён чытае атрыманныя газеты, каб даведацца ці ня было дажджу ў яго Ольдэнбургскім краі. Гэта можа перашкодзіць уборцы сенажаці.

Гімэльштос у некаторым замяшаньні. Ён проста падыходзіць да нашай групы. Т'ядэнаў твар накрываецца плямамі. Ён плазма кладзецца на траву і ад хваляваньня заплюшчвае вочы.

Гімэльштос у некаторым замяшаньні. Ён зьменшвае крокі. Усё-ж ткі ён набліжаецца да нас. Ніхто ня робіць ніводнага руху, каб падняцца. Кроп з цікавасьцю пазірае на яго.

Вось ён стаіць перад намі і чакае. Таму, што ніхто нічога ня кажа, ён гаворыць:

— Ну?..

Праходзіць некалькі сэкунд; Гімэльштос, відаць, ня ведае, як яму трэба трымацца. Больш за ўсё яму хацелася-б адразу на нас пакрычэць. Адылі, ён, здаецца, ужо зразумеў, што фронт не казарменны двор. Усё-ж ён наважваецца нешта зрабіць і зьвяртаецца не да ўсіх нас, а да аднаго, спадзяючыся такім спосабам лягчэй атрымаць адказ. Кроп да яго бліжэй за ўсіх. Таму ён абірае яго.

— Дык значыць і вы тут?

Але Альбэрт не палае сяброўскімі пачуцьцямі да яго. Ён каротка адказвае:

— Крыху больш часу за вас, мяркую.

Рудаватыя вусы ўздрыгваюць.

— Вы хіба мяне не пазнаеце?

Цяпер Т'ядэн адчыняе вочы:

— Пазнаем.

Гімэльштос зьвяртаецца да яго.

— Ды гэта-ж Т'ядэн, ці-ж ня так?

Т'ядэн падымае галаву:

— А ці ведаеш ты, хто ты такі?

Гімэльштос зьбіты з панталыку:

— З якога часу гэта мы сталі на ты? Мы яшчэ разам не ляжалі ў канаве да дарогі.

Ён відаць ня ведае, як яму высьці з гэтага становішча. Гэтай адкрытай варожасьці ён не чакаў. Аднак ён асьцярожны; відаць яму нехта ўжо расказаў пра стрэлы ў сьпіну.

Т'ядэн пры запытаньні аб прыдарожнай канаве ад ашаленьня робіцца нават дасьціпным.

— Не, гэта толькі адзін ты там ляжаў.

Цяпер закіпае Гімэльштос. Т'ядэн хутка выпярэджае яго. Яму неабходна выказацца.

— А ты што з сабе ўяўляеш, хочаш ведаць? Сукіні ты сын, вось хто ты! Я ўжо даўно хацеў табе гэта сказаць.

У яго бялявых сьвіньніх вочках сьвеціцца чаканае на працягу доўгіх месяцаў задаваленьне, калі ён урэшце выпальвае «сукіні сын».

Цяпер разьбюшыўся і Гімэльштос.

— Ты чаго хочаш, шчанё, брудны тарфяны д'ябал? Устаць! Рукі па швах, калі з вамі размаўляе начальства!

Т'ядэн велічна ківае.

— Можаш ісьці, Гімэльштос! Ідзеце прэч!

Гімэльштос заўсёды абаронца статуту. Больш зьняважаным ня мог-бы быць і сам кайзэр. Ён рычыць:

— Т'ядэн, я загадваю вам у парадку службовай дысцыпліны: ўстаньце!

— Яшчэ што?—пытаецца Т'ядэн.

— Вы выканаеце мой загад, ці не?

Т'ядэн, сам таго не падазраючы, адказвае з халодным сэрцам і рашуча вядомай лаянкай адначасова агаліе свой аздак.

Гімэльштос адлятае ад яго:

— Вы адкажаце перад налявым судом!

Мы бачым як ён ідзе ў кірунку да канцэлярыі.

Гайе і Т'ядэн дзіка рагочуць. Гайе так сьмяецца, што ў яго раптам ссоўваецца з месца ніжняя сківіца і ён застаецца з бездапаможна расчыненым ротам. Альбэрту прыходзіцца напавіць ударам кулака.

Кат заклапочаны:

— Калі ён удасць цябе,—будзе кепска.

— Ты думаеш, ён гэта зробіць?—пытаецца Т'ядэн.

— Напэўна!—кажу я.

— Самае малае, што ты можаш зрабіць, гэта пяць дзён суровага арышту,—абвешчае Кат.

Але Т'ядэна гэта ня пужае.

— Пяць дзён карцэру—гэта пяць дзён спакою.

— А калі цябе пашлюць у цыдатэлю?—дапытвае больш грунтоўна Мюлер.

— Тады на гэты час для мяне ня будзе вайны.

Т'ядэн шчаслівец. Для яго ня існуе клопатаў.

Ён адыходзіць разам з Гайе і Леерам, каб не патрапіць пад гарачую руку.

Мюлер усё яшчэ ня скончыў сваіх запытанняў. Цяпер ён падступае да Кропа.

— Альбэрт, калі-б ты сапраўды трапіў дамоў, што-б ты пачаў рабіць?

Кроп цяпер пад'еўшы і таму больш уступлівы.

— Колькі, уласна кажучы, нас тады было ў клясе?

Мы падлічаем: з дваццаць сем забіта, чацьвёрта паранена, адзіну у вар'яцкім доме. Гэтак ад сілы набярэцца чалавек дванаццаць.

— Трое зрабіліся лейтэнантамі,—гаворыць Мюлер.— Думаеш яны дазваляць Канторэку рабіць ім заўвагі?

Мы гэтага ня думаем, ды і мы таксама не дазволім рабіць нам заўваг.

— Дык па-твойму, ці захавана адміністрацыя дзеі, часу і месца ў драме «Вільгельм Тэль»? успамінае раптам Кроп і голасна рагоча.

— Якія былі задачы Геттынгенскага хаўрусу?—пытасца нечакана Мюлер з асаблівай строгасцю.

— Колькі дзяцей было ў Карла адважнута?—спакойна пытаюся я.

— Вы ў жыцці ні да чаго ня будзеце прыдатны, Боймэр!—вішчыць Мюлер.

— Калі была бойка ля Замы?—хоча ведаць Кроп.

— У вас няма моральных асноў, Кроп. Садэсцесь! Тры з мінусам,—адрабляюся я.

— Якія задачы лічыў Ліхурт найважнейшымі для дзяржавы?—шапоча Мюлер і робіць выгляд, нібы напружвае вясні.

— Як треба сказаць: «Мы, у якасці немцаў, баімся толькі бога і больш нікога», ці проста: «мы—немцы?...»—задаю я пытаньне.

— Колькі жыхароў у Мэльбурне?—шчыбеча Мюлер.

— Як-жа вы збіраецеся жыць, калі вы гэтага ня ведаеце?—абурана пытаюся я ў Альбэрта.

— Што трэба разумець пад «пчашленьнем»—казырае ў сваю чаргу той.

Ня шмат запомнілі мы з усяго гэтага барахла. Да таго-ж гэта і не згадзілася нам. Аднак у школе нікто нас не навучаў, як на дажджу і ў непагадзь запаліць папяроску, як распаліць вогнішча з мокрых дроў, альбо што штых лепш за ўсё ўторкваць у жывот, бо пры ўдары ў рэбры ён можа там застрэць.

Мюлер гаворыць у задуменьні.

— Усёроўна нам давядзецца сесці на школьную лаву.

Я лічу гэта немагчымым.

— Быць можа, мы будзем проста здаваць дыплёмны экзамен.

— Для гэтага патрэбна падрыхтоўка. А калі ты здасі, што тады? Быць студэнтам ня шмат чым лепш. Калі ў цябе няма грошай.

— Усё-ж гэта лепш. Але, апроча глупства, там нічаму не навучаць.

Кроп згаджаецца з намі.

— Як можна прымаць усё на сур'ез пасля таго, як мы пабывалі тут?

— Але-ж ты мусіш мець якую профэсію!— дадае Мюлер, зусім як Канторэк сваёй уласнай пэрсонай.

Альбэрт чысьціць сабе пазногці нажом. Мы здзіўлены яго акуратнасьцю. Але гэта толькі ад бязуважлівасьці. Ён адкідае нож і абвяшчае:

— У гэтым вась і справа... Кат, Дэтэрынг і Гайе зноў зьвернуцца да свайго рамяства, таму што яны займаліся ім і раней. Гімэльштос таксама. У нас-жа сваёй профэсіі ня было. Як-жа пасля ўсяго гэтага,—ён робіць гэст у бок фронту,—мы здолеем прыўчыць сябе да якой-небудзь справы?

— Варта было-б зрабіцца рант'е і жыць сабе ды пажываць у поўнай самоце ў лесе,—кажу я, але адразу-ж стыдаюся гэтай марнай думкі.

— Што толькі будзе, калі мы зьвернемся назад?..—гаворыць Мюлер і сам палухаецца...

Кроп паціскае плячыма.

Ня ведаю, абы зьвярнуцца, а там пабачым.

Ні ў каго з нас, па сутнасьці няма адказу.

— А што-ж можна рабіць?—пытаюся я.

— У мяне ні да чаго няма ахвоты,—адказвае стомлена Кроп.

— Прыйдзе дзень, калі ты ўсёроўна сканаш... навошта тады ўсё гэта? Я наогул не даю веды, што мы зьвернемся назад.

— Калі я пра гэта думаю, Альбэрт,—кажу я праз некаторы час і перакідаюся на сьпіну,—дык мне жадаецца, калі я толькі пачую слова «мір», і калі гэта сапраўды будзе мір,—учыніць нешта наймавернае... да таго мне гэтая думка стукае ў галаву. Што-небудзь такое, што было-б роўнаважна нашаму мадзеньню ў гэтым згубным балодзе. Я толькі не магу нічога надумаць. Усё, што ўяўляецца мне магчымым, усе гэтыя гісторыі з профэсіяй і навучэньнем, прэсіяй і іншым,—ад усяго гэтага мяне ванітуе, бо ўсё гэта ўжо было і ўсё зрабілася агідным. Я нічога не магу надумаць, нічога не магу надумаць, Альбэрт!

Раптам мне ўсё пачынае здавацца безнадзейным і ня пэўным.

Кроп таксама раздумвае над гэтым.

— Нам наогул усім давадзецца цяжка. Ці ня прымусіць гэта каго-небудзь падумаць там, на радзіме? Два гады, якія прайшлі ў страляніне і ў кіданьні гранат,—гэтага-ж нельга скінуць з сябе, як старую панчошу!

Мы прыходзім да заключэньня, што ўсім аднолькава кепска; ня толькі нам тут. Паўсюды і ўсім, хто знаходзіцца ў такім-жа станавішчы: аднаму больш, другому менш. Гэта агульны лёс нашага пакаленьня.

Альбэрт выказвае гэта.

— Вайна зрабіла ўсіх нас ні да чаго ня прыдатнымі.

Ён мае рацыю. Мы ўжо ня моладзь. Мы ўжо ня хочам штурмаваць сьвет. Мы ўцекачы. Мы ўцякаем ад саміх сябе. Ад нашага жыцьця. Нам было восемнаццаць год, і мы пачыналі любіць сьвет і жыцьцё; а нас прымусілі страляць ва ўсё гэта. Першая граната, што выбухнула, трапіла нам у сэрца. Мы адзелены ад дзейнасьці, ад імкненьняў, ад прагрэсу. Мы ўжо ў гэта ня верым; мы верылі ў вайну.

У канцылярыі пачынаецца ажыўленьне. Гімэльштос, відаць, паставіў усіх на ногі. На чале процэсіі ідзе трушком тоўсты фэльдфэбэл. Пацешна, што фэльдфэбэлі чамусьці ўсе тоўстыя.

За ім сьледам прагнучы помсты Гімэльштос. Яго боты зіхацяць на сонцы.

Мы паднімаемся. Фэльдфэбэль сапе:

— Дзе Т'ядэн?

Відома, ніхто гэтага ня ведае. Гімэльштос злосна пазірае на нас.

— Вы напэўна ведаеце. Толькі ня хочаце казаць. Кажэце зараз-жа!—Фэльдфэбэль шыгае вачыма па баках; Т'ядэна нідзе няма. Ён намагаецца павярнуць справу ў другі бок.—Праз дзесяць хвілін Т'ядэн павінен з'явіцца ў канцылярыю.

З гэтым ён адыходзіць. Гімэльштос цягнецца за ім.

— У мяне такое прадчуваньне, што ў наступны раз на шанцавых работах я кіну скрутак дроту на Гімэльштосавы ногі,—разважае Кроп.

— Мы яшчэ зробім над ім шмат штукавін,—смяецца Мюлер.

Я іду ў баракі і паведамляе Т'ядэну аб становішчы спраў, каб ён мог знікнуць.

Потым мы змяняемца месцамі і зноў пачынаем гуляць у карты. Гэта мы можам: гуляць у карты, ваяваць і ляцца. Ня шмат для дваццаці гадоў,—завельмі шмат для дваццаці гадоў.

Праз паўгадзіны Гімэльштос зноў ля нас. Ніхто не зварочвае на яго ўвагі. Ён пытаецца пра Т'ядэна. Мы ціскаем плячыма.

— Ты-ж павінен быў шукаць яго!—настойвае ён.

— Хто гэта ты?—хоча даведацца Кроп.

— Ну, ты, і твой сусед, і ўсе хто тут.

— Я-б папрасіў вас ня тыкаць нас,—гаворыць Кроп у тоне палкоўніка.

Гімэльштос нібы з неба зваліўся.

— Хто-ж вас тыкае?

— Вы.

— Я?

— Ага.

— Гэта яго бярэ за жывое. Ён недаверліва глядзіць на Кропа таму, што ён ня мае ніякага ўяўленьня пра тое, чаго той хоча. Усё-ж у гэтым выпадку ён не давярае сабе і зноў зварочваецца да нас:

— Хіба яго не знайшлі?

Кроп кладзецца на траву і пытаецца:

— Вы былі ўжо калі-небудзь на фронце?

— Гэта ня ваша справа!—адразае Гімэльштос.—Я патрабую адказу.

— Добра,—адказвае Кроп і падымаецца.—Паглядзеце вось туды, дзе маленькія вобалачкі. Гэта выбухі французскіх шрапнэляй. Мы былі там учора. Пяцёра забітых, васьмёра параненых. Гэта было

язначнай справай. Калі вы наступным разам пойдзеце з намі, дык ніжнія чыны, раней чым памерці, будуць падыходзіць да вас, ста-навіцца ва фронт і ветліва пытацца: «Дазвольце адлучыцца, да-звольце падохнуць». Такіх людзей, як вы, мы толькі і чакаем!

Ён зноў сядзіцца і Гімэльштос зьнікае як мэтэор.

— На тры дні арышту,—прадказвае Кат.

— Наступным разам пачну я,—кажу я да Альбэрта.

Але цяпер ужо канец. Увечары, у часе пераклічкі, адбываецца допыт. У канцылярыі сядзіць наш лейтэнант Бэртынк і выклікае аднаго за адным.

Я таксама мушу зьявіцца ў якасьці сьведкі і вытлумачыць, дзеля чаго Т'ядэн паўстаў супроць начальства.

Гісторыя пра Гімэльштосавы лекі нятрыманьня мачы робіць ура-жаньне. Гімэльштоса выклікаюць, і я паўтараю свае паказаньні.

— Гэта верна?—пытаецца Бэртынк у Гімэльштоса.

Той хоча выкруціцца, але, калі Кроп дае свае паказаньні, ён на-рэшце прымушаны здацца.

— Чаму-ж ніхто не паведаміў аб гэтым сваячасова?—пытаецца Бэртынк.

Мы маўчым, ён сам павінен разумець, які сэнс мае скарга на тую дробязь у гарнізоннай службе. Ці могуць наогул быць скаргі на вай-скавай службе? Ён гэта вельмі добра бачыць і спачатку дае часу Гімэльштосу, яшчэ раз энэргічна растлумачыўшы яму, што фронт—не казарма.

Потым ён навальваецца з падвоянай моцай на Т'ядэна, які, пра-словаўшы доўгую прапаведзь, атрымлівае тры дні простага арышту. Кропу, падміргнуўшы яму, ён прызначае адзін дзень арышту.

— Інакш нельга,—гаворыць ён з жалем. Гэта разважны хлапец.

«Просты арышт»—штука ня кепская. Арыштнае памяшканьне знаходзіцца ў былым птушніку. Там яны абодвы могуць прымаць гасьцей, і мы ўжо ўмовіліся прыйсьці да іх. Пры «суровым арышце» яны былі-б пасаджаны ў склеп. Раней нас прывязвалі да дрэва, але цяпер гэта забаронена. Іншы раз з намі абыходзіцца ўжо як з людзьмі.

Праз паўгадзіны пасыля гэтага, як Т'ядэна і Кропа садзяць за драцяныя краты, мы ўрываемся да іх. Т'ядэн вітае нас кукаракань-нем. Потым мы дацямна гуляем у скат. Т'ядэн, вядома, выйграе, дурны нягоднік!

Калі мы ўстаем, каб пайсьці, Кат пытаецца ў мяне:

— Што ты думаеш пра смажаную гусячыну?

— Рэч ня кепская,—кажу я.

Мы ўзьбіраемся на двухолку для знарадаў. Падарожжа каштэ дзьве папярсы. Кат дакладна помніў месца. Хлеў належыць штабу палка. Я бяруся здабыць гуся і выслухоўваю інструкцыі. Хлеў знаходзіцца за сьценкай, і ён зачынены простаю засаўкай.

Кат падстаўляе мне руку, я станаўлюся на яе і пералажу праз сьцяну. Кат застаецца на варце.

Некалькі хвілін я стаю, чакаючы каб вочы прызвычаліся да цямна; потым я адрозьніваю хлеў. Я ціха падкрадаюся да яго, намацваю засаў, адсоўваю яго і адчыняю дзьверы.

Я бачу дзьве белых плямы... Два гуся. Гэта няёмка: схопіў аднаго—закрычыць другі. Значыць трэба абодвух. Пры вядомай хуткасьці гэта павінна ўдацца.

У адзін скок я кідаюся да птушак. Аднаго гуся я схопіў адразу, другога на момант пазьней. Як шалёны, я б'ю іх галовамі аб сьцену, каб аглушыць. Але, відаць, у мяне мала сілы. Гусі хрыпяць і б'юцца лапамі і крыльямі. Я заўзята змагаюся, але, чорт пабяры, якая сіла ў гусей! Яны так рвуцца, што я хістаюся з боку ў бок. У пацёмках іх белыя пёры маюць агідлівы выгляд, у руках я трымаю крыльлі, амаль-што баюся, што паднімуся да неба, быццам у мяне ў руках два паветраных балёны.

Вось ужо падняўся шум: аднаму з гусей пашанцавала набраць паветра і ён тарахціць як будзільнік. Я не пасьпяваю ачухацца, як ён выскаквае да дзьверы. Я атрымліваю ўдар, падаю на зямлю і чую злоснае рычаньне. Сабака! Я кідаю погляд ў бок і бачу, што ён хоча схопіць мяне за глотку. Я зараз-жа заміраю і імкнуся ўцягнуць падбародак у каўнер.

Гэта дог. Праходзіць цэлая адвечнасьць, пакуль ён адсоўвае ад мяне сваю морду і садзіцца побач. Аднак, калі я пачынаю рухацца, ён рычыць. Я чакаю. Адзінае, што я магу зрабіць, гэта паспрабаваць дастаць рэвольвэр. Ва ўсякім разе, я павінен выбрацца адсюль раней, чым прыдуць людзі. Сантымэтр за сантымэтрам я прасоўваю сваю руку.

Мне здаецца, што праходзяць гадзіны. Кожны, нават самы слабы, рух выклікае злоснае рыканьне; я перастаю рухацца, потым зноў адважваюся. Калі ўрэшце я трымаю рэвольвэр, мая рука пачынае

калаціца. Я прыціскаю яе да зямлі і вырашаю: падняць рэвольвер, стрэліць раней, чым ён пасьпее схавіць і бегчы.

Я дыхаю памалу і заспакойваюся. Потым я стрымліваю дыханьне і ўзьнімаю рэвольвер. Раздаецца стрэл. Дог з візгатаьнем адскоквае ў бок. Я дасягаю дзвюх хлыв і перакульваюся праз аднаго з зьбегшых гусей.

Спасьпеху я хапаю яго, адным махам перакідваю праз сьцяну і сам ускараскваюся на яе. Не пасьпяваю я пералезьці, як дог зноў зьдзіляецца непашкоджаным і налятае на мяне. Я стрымгалоў звальваюся з таго боку сьцяны. За дзесяць крокаў ад мяне стаіць Кат з гусем у руках. Ледзьве ўбачыўшы мяне, ён кідаецца бегчы, я— за ім.

Нарэшце, мы можам зьвесці дух. Гусь мёртвы. Кат прыкончыў яго ў момант. Мы хочам яго зараз-жа засмажыць, каб гэтага ніхто не заўважыў. Я дастаю з бараку гаршчок і дроў, і мы забіраемся ў маленькі пакінуты домік, які служыць нам для падобных мэт. Мы шчыльна завешваем адзінае акно. Тут ёсьць нешта накшталт камінка, на цэглянах ляжыць жалезны пласток. Мы распальваем агонь.

Кат скубе гуся і падрыхтоўвае яго. Мы клапатліва адкладваем у бок пер'е. Мы хочам зрабіць з яго дзьве невялічкія падушачкі з надпісам: «Сьпі спакойна пад гураганна агонь».

Шум артылярыйскай кананады гудзе вакол нашага схову. Водбліск агню асьвятляе нашы твары, цені скачуць на сьцяне. Іншы раз раздаецца заглушаны гром. Тады наша халупа ўздрыгвае. Бомба з аэроплянэ. Аднаго разу мы пачулі аддаленыя крыкі. Відаць, лучыла ў барак.

Аэроплянэ гудуць, тарахдзеньне кулямётаў робіцца больш грымкім. Але ад нас на двор не пранікае ніякага сьвятла, якое можна было-б заўважыць...

Мы сядзімо адзін насупроць другога, Кат і я, два салдаты ў падраным абмундыраваньні, і смажым сярод начы гуся. Мы мала гаворым, але мы поўны пяшчотнай абыходлівасьці адзін да аднаго, якая, як мне здаецца, бывае толькі ў закаханых. Мы—два чалавекі, дзьве малюпасенькія іскры жыцьця, а там—ноч і кола сьмерці. Мы сядзімо на яго мяжы, зацкаваныя і змардаваныя, нашы сэрцы б'юцца ва ўнісон, і час гэты падобны да таго месца, дзе мы знаходзімся: асьветленыя кводым агнём, калыхаюцца сьвятло і цені нашых адчуваньняў. Што ведае ён пра мяне, што ведаю я пра яго? Раней у нас ня было

ніводнай падобнай думкі, цяпер мы сядзімо перад гусем і адчуваем сваё быццё. І мы да таго блізкія адзін да аднаго, што нам нават няма ахвоты пра гэта казаць.

Шмат трэба часу, каб засмажыць гуся, нават калі ён малады і тлусты. Таму мы падменьваем адзін аднаго. Адзін аблівае яго, а другі ў той час сьпіць. Памалу разнасіцца найцудоўны аромат.

Гукі звонку зьліваюцца ў тонкую стужку, ператвараючыся ў сон у якім, аднак, ня цалкам тоне памяць. У паўсьне я бачу, як Кат паднімае і спускае лыжку; я люблю яго, яго плечы, нязграбную схіленую постаць,—і ў той-жа час я бачу за ім лясы і зоркі, і ласкавы голас гаворыць словы, якія нясуць мне спакой, мне—салдату, што ў сваіх ботах, з сваёй амуніцыяй і хлебнай сумкай ідзе, маленькі, пад высокім небам па простаў дарозе, мне—салдату, які хутка на ўсё забываецца і толькі зрэдку сумуе, і які ўсё ідзе і ідзе далей пад шырокім небам.

Маленькі салдат і ласкавы голас, і калі-б яго прыгалубілі, ён, магчыма, ужо ня здолеў-бы зразумець гэтага, салдат у вялікіх ботах і з засыпаным зямлёю сэрцам, салдат, які маршыруе, таму што ён носіць боты і забыўся на ўсё, апрача маршыроўкі. Хіба на горызонце ня кветкі і не ляндшафт, такі спакойны, што яму—салдату хочацца плакаць? Хіба там не ўстаюць малюнкi, якіх ён ня губляў, бо ніколі і не валадаў імі, малюнкi, якія хвалююць, але ўжо прайшлі паўз яго? Хіба ня там яго дваццаць год?

Ці ня мокры ў мяне твар, і дзе я? Кат стаіць ля мяне. Яго гіганцкі пахілены цень ахінае мяне, як радзіма. Ён ціха гаворыць, ухмыляецца і зьвяртаецца да агню.

Потым ён пытаецца:

— Гатова?

— Так, Кат!

Я скідаю марыва сну. Пасярод пакою сьвеціцца цынамоная смажаніна. Мы дастаем свае відэльцы-складанцы, сьцізорачкі і адразаем сабе кожны па ножцы. У дадатак мы маем салдацкі хлеб, які мы мачаем у сок. Мы ядзімо паволі, адчуваючы поўную асалоду.

— Табе падабаецца, Кат?

— Смачна! А табе?

— Смачна, Кат!

Мы браты, і мы прапануем адзін аднаму самыя лепшыя кавалкі. Пасьля я закурваю папяроску, а Кат цыгару. Засталося яшчэ шмат.

— А як ты думаеш, Кат, калі мы занясем кавалак Кропу і Т'ядэну?

— Ёсьць!—гаворыць ён. Мы адразуем порцыі і рупліва закручваем іх у газэты. Рэшту мы зьбіраемся занесці ў барак, але Кат смяецца і кажа:—Т'ядэн!

Я разумею, што мы павінны занесці ім усё да рэшты. Мы накіроўваемся да птушніка, каб абудзіць іх. Перад тым мы падбіраем пер'е.

Кроп і Т'ядэн прымаюць нас за ласкавых фэй. Пасяля пачынаюць працаваць іх сківіцы. Т'ядэн згроб у абедзьве рукі крыло, якое ён трымае ля роту як гармонік, і жуе. Ён высмоктвае тлушч з лапы і гаворыць, чаўкаючы:

— На гэта я ніколі не забудуся!

Мы зварочваемся ў свой барак. Зноў над намі высокае неба з зоркамі і перадсвятальны змрок. Я іду пад імі, салдат у вялікіх ботах і з поўным страўнікам,—маленькі салдат у досвітнім ранку, але побач мяне, пахілены і нязграбны ідзе Кат, мой таварыш.

Абрысы баракаў вырастаюць перад намі ў змроку, нагадваючы пра моцны, добры сон.

VI

Ходзяць чуткі, што нібы рыхтуецца наступленьне. Нас накіроўваюць на фронт раней за два дні, чым меркавалася. Па дарозе нам стрэлася пабітая знарадам школа. Ля яе падвойнай, высокай сцяны пакладзены зусім новыя, сьветлыя, непафарбаваныя дамавіны. Яны яшчэ пахнуць смалой, хваінамі і лесам. Іх, прынамсі, штук сто.

— Гэта добра прадугледжана для наступленьня,—гаворыць здзіўлены Мюлер.

— Гэта для нас,—бурчыць Дэтэрдынг.

— Не кажы глупства!—накідваецца на яго Кат.

— Добра яшчэ, калі ты яшчэ атрымаеш труну,—усьміхаецца Т'ядэн.—На тваю нязграбную фігуру даволі будзе і палотнішча ад палаткі.

Астатнія таксама жартуюць,—невясёлыя жарты...

— Што-ж нам яшчэ застаецца рабіць? Дамавіны сапраўды для нас! У гэтых справах організацыя ня зблышыць.

Наперадзе ўсюды клячоча. У першую ноч мы спрабоўвалі орыентавацца. З прычыны таго, што параўнаўча ціха, то мы чуем, як перастанку, да самага відна, грукаюць за фронтам транспарты ворага. Кат гаворыць, што яны не адыходзяць, а падвозяць войска амуніцыю, знарады.

Ангельская артылерыя атрымала падмацаваньне: гэта мы зараз-ж чуем. Управа ад фэрмы стаіць, прынамсі, на чатыры дваццаці-з-палавай мілімэтровых батарэй больш, а за таполевым гаем пастаўлены мінамёты. Апрача таго, прыбыў цэлы шэраг гэтых маленькіх французскіх агідных лёгкіх гармат з разрыўнымі гранатамі.

Мы ў прыгнечаным настроі. Праз дзеве гадзіны пасля таго, як мы забраліся ў бліндажы, па нашых акопах пачынае біць наша артылерыя. Гэта ўжо ў трэці раз за чатыры тыдні. Калі-б гэта было толькі промахі, ніхто-б і ня супярэчыў-бы, але справа ў тым, што гарматы вельмі знасіліся. Яны трапляюць проста па нашым вучастку,—да таго часта бываюць няверныя прыцэлы. У нас за ноч дзеля гэтага двое параненых.

Фронт—гэта клетка, у якой даводзіцца нэрвуючы чакаць, што здарыцца. Мы ляжым пад бліндажам і напружана перажываем невядомасьць. Над намі пануе выпадак. Калі ляціць знарад, я магу нахіліцца—і гэта ўсё; куды ён трапіць, я не магу дакладна ведаць, не магу гэтага адхіліць.

Гэта той рок, які робіць нас бязуважнымі. Некалькі месяцаў сядзеў у бліндажы і гуляў у скат. Праз некаторы час устаў і пайшоў даведацца знаёмых у другім бліндажы. Калі я зьвярнуўся,—ад першага бліндажу нічога не засталася: ён быў ушчэнт разьбіты цяжкім знарадам. Я зьвярнуўся да другога і падышоў якраз у час, каб дапамагчы яго адкопчаць: яго пасьпела засьпаць. Як выпадкова толькі што я магу быць забітым ці параненым, так выпадкова я магу застацца і жывым. Я магу быць расьціснутым пад бясспечным бліндажам, а ў чыстым полі я магу застаючыся некранутым, вытрымаць дзесяцігадзінны гураганны агонь. Кожны салдат застаецца жывым толькі дзеля тысячы выпадкаў. І кожны салдат верыць у выпадковасьць.

Нам даводзіцца сачыць за сваім хлебам. З таго часу, як акопы ўжо ня трымаюцца ў ранейшым парадку, лік пацукоў значна ўзрос. Дэтэрынг сьцьвярджае, што гэта найвярнейшая адзнака набліжэньня падзей.

Пацукі тут асабліва агідны, яны праз пару ўжо вялікія. Яны належаць да тых, якіх называюць групнымі пацукамі. У іх агідныя, злосныя мордачкі, і становіцца моташна, калі бачыш іх доўгія голыя хвасты.

Яны, відаць, вельмі галодныя. Яны пажэрлі хлеб амаль-што ва ўсіх нас. Кроп старэнна завярнуў свой паёк у палотнішча ад палаткі і паклаў сабе пад галаву, але яму не даводзіцца спаць, яны поўзаюць па яго твары, спрабуючы дастаць хлеб. Дэтэрынг уздумаў перахітраваць іх; ён прымацаваў да столі тонкі дрот і навязаў да яго свой клунак з хлеbam. Уначы, накіраваўшы туды святло ад свайго кішанёвага ліхтарыка, ён убачыў, што дрот хістаецца: на хлебе сядзеў тлусты пацук.

Нарэшце мы знаходзім выйсьце. Кавалкі хлеба, абгрызеныя зьвяр'ём, мы акуратна вырэзваем. Кідаць хлеб мы ні ў якім разе ня можам, інакш нам няма чаго будзе есьці на заўтра.

Адрэзаныя кавалкі мы складаем на зямлі, пасярод памяшканья. Кожны з нас узбройваецца лапатай і кладзе яе ля сябе. Дэтэрынг, Кроп і Кат трымаюць напагатове свае кішанёвыя ліхтарыкі.

Ужо праз некалькі хвілін мы чуем першае скрыгітаньне і драпаньне. Гукі ўзмацняюцца. Цяпер ужо шмат маленькіх лапак. Але вось запальваюцца кішанёвыя ліхтарыкі, і ўсе б'юць па чорным клубку, які разьлятаецца. Поўны посьпех. Мы выкідваем пачыкрыжаныя пацукоў за акно і зноў кладземся сьцерагчы іх.

Яшчэ аднаго разу шэнціць нам наладзіць бойню. Потым зьвяр'ё, мабыць, нешта заўважае, або чуе кроў. Яны больш ня ідуць. Але ўсё-ж ткі наступнай раніцай мы бачым, што яны падабралі ўсе рэшткі хлеба.

На суседнім вучастку, яны напалі на двух вялікіх катоў і сабаку, загрызьлі іх на сьмерць і паласаваліся імі.

Наступны дзень нам выдаюць галандзкі сыр. Кожны атрымлівае амаль па палове сыру. Гэта з аднаго боку і добра, бо сыр смачны, з другога боку і кепска, бо гэтыя грубыя чырвоныя галы заўсёды служаць для нас адзнакай набліжэньня бойні. Наша прадчуваньне ўзмацняецца, калі нам даюць яшчэ і гарэлкі. Мы яе п'ем, аднак наш настрой працягвае заставацца брыдкім.

Увесь дзень мы саборнічаем у страляньні аб заклад па пацуках і швэндаемся бяз справы. Запасы патронаў і ручных гранат панаўняюцца. Мы аглядаем нашы штыкі.

Штых, праўда, страціў цяпер сваё значэнне. У атаку часта ходзяць толькі з ручнымі гранатамі і рыдлёўкамі. Завостраная рыдлёўка зьяўляецца больш шматбаковай зброяй. Ёй можна выцяць ня толькі пад падбародкам, але і сячы. Атрымліваецца важкі ўдар, асабліва калі наўскасяк, паміж пляча і шыі. Тады лёгка можна рассячы чалавека да самых грудзей. Штых на ўдары часта застрае. І каб я вызваліць, даводзіцца дастулаць праціўніку на жывот, а ў гэты час ня цяжка атрымаць і самому ўдар. Дый, да таго-ж, штых часта ломіцца.

Уначы даецца сыгнал аб пачатай газавай атацы.

Мы чакаем наступленьня і ляжым у масках, гатовыя і здэрдзі, як толькі зьявіцца першы цень.

Раніца ўжо займаецца, але нічога яшчэ не адбылося. Чутно толькі бесперапыннае, нэрвуючае грыменьне за лініяй праціўніка. Усё цяжкі, цяжкі, грузавікі і грузавікі,—што канцэнтруецца там. Наша артылерыя ўвесь час б'е туды, але там усё той-жа шум і гукац, усё той-жа...

У нас стомленыя твары, і мы пазіраем адзін на аднаго.

— Будзе так як на Соме; тады мы сем дзён і начэй былі пагураганным агнём,—гаворыць Кат пахмурна. Ён ужо больш не жаргуе, ад таго часу як мы тут, і гэта пагана, бо Кат—стары фронтавік і ў яго ёсць чуцьцё. Толькі Т'ядэн рад з вялікіх порцый і рому; ён нават сьцьвярджае, што мы спакойна зьвернемся і нічога ня здарыцца.

Нам здаецца, што ён амаль што мае рацыю. Дні ідуць адзін за адным. Я сяджу ўначы ў сакрэце. Угару ўзьнімаюцца асьвятляльныя ракеты і парашуты. Я ў бесперапынным пільным напружанні, маё сэрца стукае. Усё зноў і зноў я кідаю погляд на гадзіннік з сьветлавым цыфэрблятам; стрэлка ня хоча пасоўвацца. Сон прымушвае зводзіць вейкі, я варушу пальцамі на нагах, каб не заснуць. Ніякі здарэньніў да маёй зьмены; толькі бесперапыннае грыменьне там за фронтам. Мы наступова заспакойваемся і ўвесь час гуляем у скат. Можа нам і сапраўды пашанцавала?

На небе ўвесь дзень мноства прывязных аэростатаў. Ходзяць чуткі, што супроць нас будуць ужыты танкі і аэропланы, прыкомандыраваныя да пяхоты. Адылі, гэта нас менш цікавіць, чым тое, што расказваюць пра новыя гарматы для кіданья агню.

Сярод начы мы абуджаемся. Зямля гудзе. Мы пад моцным агнём. Мы прыціскаемся да куткоў. Можна адрозьніць выбухі знарадаў усіх калібраў.

Кожны хапаецца за свае рэчы і імкнецца праверыць, ці на месцы яны. Бліндаж трасецца, ноч поўніцца ровам і мігценьнем. За святлом гэтых імгненных успышак мы паглядваем адзін на аднаго і ківаем галовамі, з бледнымі тварамі і сьцятымі губамі.

Кожны з нас чуе, як цяжкія знарады зрываюць бруствэры акопаў, як сьценкі абвальваюцца і рашчапляюцца бэтонавыя накаты. Мы адрозьніваем глухі шалёны ўдар, падобны на ўдар лапы разьёшанага зьвера, калі знарад трапляе ў акуп. Раніцою мы бачым, што некаторыя новабранцы ззеленелі і іх ванітуе. У іх яшчэ замала практыкі.

У акуп памалу ўліваецца агідлівае шэрае святло, і ўспышкі выбухаў робяцца бляднее. Надыходзіць раніца. Цяпер да артылерыйскага агню дамешваюцца выбухі мін. Яны выклікаюць самае вар'яцкае ўстрасаньне, якое толькі можна сабе ўявіць. Паўсюды дзе яны падаюць,—брацкія магілы.

Выходзіць зьмена. Назіральнікі ўвальваюцца ў акуп—дрыжачыя залепленыя гразёю. Адзін моўчкі кладзецца ў куту і пачынае есьці, другі ландшатурміст усхліпвае. Ён двойчы быў выкінуты праз бруствэр парывам наветра ад выбуху, атрымаўшы аднак толькі нэрвовае ўзрушаньне.

Новабранцы прыглядаюцца да яго. Гэта вельмі заразьлівая гісторыя. Трэба сачыць за імі. У некаторых ужо пачынаюць падэргвацца губы.

Добра, што ўжо зусім разьвіднела: можа атака будзе а поўдні.

Агонь ня ціхне. Ён б'е таксама і пазадзі нас. Наколькі можна ўбачыць,—паўсюды ўзьлётваюць фонтаны гразі і жалеза. Пад абстрэлам вельмі шырокая зона.

Атакі ўсё няма, але выбухі ня спыняюцца. Мы паступова глухнем. Амаль ніхто не гаворыць. Да таго-ж і нельга пачуць адзін аднаго.

Наш акуп амаль разбураны. Шмат у якіх мясцох ён узвышаецца толькі на паўмэтра, ён абсеены дзірамі, варонкамі і купкамі зямлі. Акурат перад нашымі байніцамі рвецца знарад. Адразу робіцца цёмна. Нас засыпала зямлёй і мы мусім адкопчаць сябе. Праз гадзіну

ўваход зноў свабодны і мы адчуваем сябе больш бадзёрымі, бо працавалі.

Наш ротны залазіць да нас і паведамляе, што разбураны двабліндажы. Новабранцы, убачыўшы яго, заспакойваюцца. Ён кажа, што сёння ўвечары паспрабуюць дастаць провіянт.

Гэта гучыць прыемна. Ніхто пра гэта не падумаў, апрача Т'ядэна. «Нешта зноў зьвязвае нас са зьнешнім сьветам; калі будуць дастаць провіянт,—значыць справы ўжо не такія кепскія»,—думаюць новабранцы. Мы не разчароўваем іх, мы ведаем, што провіянт менш важны за амуніцыю, і толькі таму яго і падводзяць.

Аднак гэта не ўдаецца. Накіроўваецца другі атрад. Але ён таксама зварочваецца. Нарэшце робіць спробу Кат, але нават ён, глядзячы на ўсе падзеі, прыходзіць ні з чым... Ніхто ня можа прысьці, ні водзін сабачы хвост дастаткова ня тонкі, каб прасьлізнуць скрозь такі агонь.

Мы тужэй зацягваем паясы і жуём кожны кавалак у тры разы больш часу. Але гэта не памагае: нам балюча хочацца есьці. Я парашаю захаваць скарынку: мякаць я выядаю, а скарынку кладу ў скарную сумку. Калі-ні-калі я забіраюся туды.

Ноч вязносная. Мы ня можам спаць, мы шчыльна ўглядаемся наперад і мадзем. Т'ядэн шкадуе, што мы аддалі пацуком абгрызенымі кавалкі хлеба. Мы павінны былі-б спакойна прыбраць іх. Ніхто зараз не паграбаваў імі. Вады нам таксама не хапае, але пакуль гэта ня так ужо адчувальна. Пад раньне, яшчэ перад золкам, адбываецца пярэпалах: у дзьверы ўрываецца цэлая зграя пацукоў, яны ратуюцца, і паўзуць утару па сьценах. Кішанёвыя ліхтарыкі асьвятляюць пярэпалах. Усе крычаць, лаюцца і б'юць чым папала па зьвяругах. У нас прарываюцца накопленыя на працягу шматлікіх гадзін ашалеласьць і роспач. Твары скрыўлены, рукі размахваюцца, каб выцяць, зьвяругі вісчаць, нам цяжка спыніцца, мы гатовы кінуцца адзін на аднаго.

Гэта здарэньне нас зьнясілела. Мы зноў паляглі і чакаем.

Дзіўна, што ў нашым бліндажы яшчэ няма страт? Гэта адзіна з вямногіх глыбокіх акапаў, які яшчэ застаўся цэлым. Да нас уступае ўнтэр-офіцэр; ён прынёс з сабой хлеба. Тром сьмельчаком усё пашэнціла ўначы прабрацца і дастаць крыху харчу. Яны расказалі, што вучастак абстрэлу дасягае амаль да самага пункту разьме-

шчэньня нашых баракаў. Даводзіцца зьдзіўляцца, адкуль вораг бярэ столькі знарадаў.

Мы мусім чакаць і чакаць. А паўдні адбываецца тое, чаго я гэтак сьдзярогся. У аднаго з новабранцаў нэрвовы прыпадак. Я ўжо даўно сачыў, як ён бесперапынна скрыгітаў зубамі, сьпіскаў і расьпіскаў кулакi. Мы вельмі добра ведаем гэтыя зацкаваньня выскокваючыя з орбіт вочы. Перад гэтым ён неяк сьцішыўся. Ён скурчыўся нібы спаракнелае дрэва.

Цяпер ён устае, напрыкметна крадзецца праз усё памяшканьне, некалькі хвілін марудзіць і раптам кідаецца да выйсьця. Я заступаю яму дарогу і пытаюся:

— Ты куды?

— Я зараз зьвярнуся,—гаворыць ён і хоча прасьлізнуць паўз мяне.

— Пачакай крыху. Агонь ужо пачынае слабнуць.

Ён прыслухоўваецца, і вочы яго крыху сьвятлеюць. Потым погляд яго зноў мутнее, як у шалёнага сабакі, ён маўчыць і спрабуе мяне адціснуць.

— Хвілінку, таварыш!—крычу я. Кат наострывае вочы. У той момант, калі новабранец мяне адштурхвае, Кат хапае яго, і мы абодва яго моцна трымаем.

Ён зараз-жа пачынае бушаваць.

— Пусьцеце мяне, я хачу пайсьці адсюль, хочу пайсьці!

Ён ня слухае нас, рвецца, рот пакрываецца пенай і выкідвае словы — задохнутыя, бясэнныя словы. Гэта прыпадак апошняга страху. Яму здаецца, нібы ён тут задыхаецца і ён ахоплены інстынктыўным жаданьнем выбрацца адсюль прэч. Калі-б мы яго адпусьцілі, ён пабег-бы куды вочы глядзяць, бяз усякай заслоны. Ён ня першы.

Таму што ён моцна буяніць і вочы яго ўжо заходзяцца,—нічога не дапамагае, і мы вымушаны зьбіць яго і такім чынам прымусіць яго прыйсьці да розуму. Мы робім гэта хутка, бяз жалю і дасягаем таго, што ён на час сьціхае. У астатніх твары робяцца зьбялелымі, трэба спадзявацца, што гэта іх апрытоміць. Такі гураганьні агонь не пад сілу гэтым няшчасным хлапцам; яны трапілі з налявога зборнага пункту адразу ў гэтую бойню, ад якой можа пасівецць нават паджылы чалавек.

Пасья гэтага здарэння затхлае паветра яшчэ больш адбіваецца на нашых нэрвах. Мы нібы сядзімо ў сваёй уласнай магіле і чакаем каб нас прысыпала зямлёй.

Раптам нязвычайны грукат і блісканьне. Бліндаж трашчыць па ўсіх швах пад ударам знараду, на щчасьце, лёгкага, якому не падаецца бэтонавы накат. Раздаецца страшэнны мэталічны звон, сьдены хістаюцца, зброя падае, падаюць шлемы, зямля, бруд і пыл. Яскравы чад пранікае ў наш сьхоў. Калі-б мы сядзелі не пад трыма лым бліндажом, а пад лёгкім накатам, нахштальт нядаўна збудаваных, дык з нас ніхто не застаўся-б жывым.

Адылі і так даволі пагана. Новабранец зноў шалее. Да яго даюцца два іншыя. Адзін вырываецца і бяжыць. Ледзь управіліся з двума астатнімі. Я кідаюся за зьбеглым і разважаю пра тое, ці магу я стрэліць яму ў ногі. Раптам раздаецца сьвіст. Я адразу клядуся на зямлю, і калі я зноў устаю,—сьценка акопу аблеплена гарачымі асколкамі, кавалкамі мяса і шматкамі абмундыраваньня. Я лезу назад.

Той, першы, мусіць сапраўды звар'яцеў. Калі яго пушчаюць, ён як казёл наскокам б'ецца галавой аб сьценку. Уначы мы яго паспрабуем адвесці ў тыл. Пакуль што мы яго зьвязваем тут, але тады каб у выпадку атакі яго можна было адразу-ж развязаць.

Кат прапануе згуляць у карты; паспрабуем, а мо' тады і лягчэй зробіцца. Але з гэтага нічога ня выходзіць: мы прыслухоўваемся да кожнага блізкага выбуху, памыляемся ў падліку вочкаў, або не адказваем па масьць. Даводзіцца ўсё гэта кінуць. Мы сядзімо заранібы ў шалёна гудучым катле, па якім б'юць з усіх бакоў.

Яшчэ адна ноч. Цяпер мы ўжо атупелі ад напружаньня. Гэтае сьмяртэльнае напружаньне, як тупы нож, скрэбае нас па сьпіне. Нойна хочучь кратацца, рукі дрыжаць, наша цела—гэта тонкая скур'якая накрывае ледзь прыціснутае вар'яцтва і блясконцавы лямант, што нястрымана прабіваецца наскрозь. На нас ужо няма мяса і няма цягліц, мы ўжо ня можам глядзець адзін на аднаго з страху перад чымсьці невідомым. Мы моцна сьціскаем губы: пранясе, пранясе, магчыма выратуемся.

Раптам блізкія выбухі спыняюцца. Агонь працягваецца, але цяпер знарады кладуцца пазадзі нашых акопаў. Мы хапаемся за ручныя гранаты, кідаем іх за бруствэр, выскокваем наверх. Гураганні агонь

спыніўся, затое пазадзі нас узмоцнена пялёскае загараджальны агонь. Вораг пачынае атаку.

Ніхто-б ня даў веры, што ў гэтай перакапанай пустэльні могуць быць людзі; але цяпер паўсюды з акапаў паказваюцца сталёвыя шлемы; за пяцьдзсят мэтраў ад нас ужо пастаўлены кулямёт, які зараз-жа пачынае тарахцець.

Драцяныя загарожы зьнішчаны. Але яны дзе-ні-дзе шчэ трымаюцца. Мы бачым як набліжаюцца атакуючыя. Наша артылерыя трукаціць. Тарахціць кулямёты, ляскаюць вінтовачныя стрэлы.

Вораг працярэблівае сабе дарогу да нас. Гаіе і Кроп бяруцца за ручныя гранаты. Яны кідаюць іх з вялікай хуткасцю, іх падаюць ім ужо з аднятымі запаламі. Гаіе кідае на шэсьцьдзсят мэтраў, Кроп—на пяцьдзсят. Гэта правэрана загадзі і мае вялікае значэнне. Тыя там, бігучы, ня могуць нам нічога зрабіць, пакуль яны не падыйдуць да нас на трыццаць мэтраў.

Мы бачым скажоныя твары, плюскатыя шлемы. Гэта французы. Яны даходзяць да рэштак драўлянай загарожы, але яны панеслі ўжо значныя страты. Цэлы рад іх ужо скошаны ля нас кулямётам, але потым у шмат каго з нас робіцца нейкая заміна з зараджаннем—і вось яны ўжо ля нас.

Я бачу, як адзін з іх наторкваецца на рагатку, высока ўзняўшы твар. Цела асядае, рукі вісяць, нібы ён збіраўся маліцца. Пасьля цела падае назад, і на дроце толькі вісяць адрубкі адарваных рук.

У той момант, як мы кідаемся назад, сьпераду ад нас з зямлі ўзьнікаюцца тры чалавечыя твары. Пад адным з шлемаў цёмная загостраная бародка і два вокі, якія нярухома глядзяць на мяне. Я ўзьнімаю руку, але не магу кінудь гранаты ў гэтыя дзіўныя вочы. На працягу аднаго шалёнага моманту ўвесь бой, як цырк круціцца вакол мяне і гэтых двух нярухомах вачэй. Пасьля галава насупраць выпростваецца, зьяўляецца рука. Адзін рух—і мая граната ляціць проста ў яго.

Мы бяжым назад, шпураем рагаткі ў акопы і пакідаем пазадзі сабе гранаты, якія сычаць і забяспечваюць нам агнём адступленьне. З бліжэйшых пазіцый б'юць кулямёты. Мы ператварыліся ў небяспечных зьяроў. Мы не змагаемся, мы ўдзельнічаем у знішчэньні, мы шпураем гранаты ня ў людзей,—хіба ведаем мы што-небудзь у гэты момант пра іх? Там за намі гоніцца, выцягваючы рукі, у шлеме, сама сьмерць. Упяршыню за тры дні мы бачым яе твар, упяршыню

за тры дні мы можам абараніць сябе ад яе, у нас закіпае шалёнае злосьць, мы ўжо не ляжым бездапаможнымі на эшафоце, мы сам можам цяпер знішчаць і забіваць, каб выратаваць сябе, выратаваць сябе і адпомсціць.

Мы прысядаем за кожны выступ, за кожную драціную загаро і кідаем пад ногі тым, што наступаюць, гранату за гранатай, пасыла адблягаем далей. Грукат ручных гранат улівае падвойныя сілы ў нашы рукі, у нашы ногі. Схіліўшыся, як каты, мы бяжым, захлісну тыя гэтай хваляй, якая нас нясе, якая ператварае нас у бандытаў, у забойцаў, у д'яблаў, магчыма прыўмножае нашы сілы страхам пшалам і прагай да жыцця, якое змагаецца за сваё існаваньне. Калі-там, разам з тымі, быў-бы бацька,—не вагаючыся шпургнуў-бы яму ў грудзі гранату!

Першая лінія акупаў займаецца ворагам. Але ці аконы гэтыя Яны разбураны, знішчаны, застаюцца толькі пасобныя часткі Яміны і варонкі, злучаныя праходамі зносін, і больш нічога. Адна страты ворага ўсё павялічваюцца. Яны не разьлічвалі на гэткае супраціўленьне.

Настаў поўдзень. Сонца прыпякае, пот разьідае нам вочы, мы выціраем яго рукавом, іншы раз разам з крывёю. Вось трапляюцца першыя, што хоць крыху захаваліся, аконы. Яны занятыя, людзыхтуюцца да контр-атакі і прымаюць нас у свае шэрагі. Наша артылерыя бярэцца ўзмоцнена біць і затрымлівае наступленьне.

Шэрагі перасьледвальнікаў спыняюцца. Яны ня могуць ісьці далей. Наступленьне адбіта нашай артылерыяй. Мы чакаем. Агонь выносіцца на сто мэтраў, і мы зноў кідаемся наперад. Побач мяне аднаму яфрэйтару адрывае галаву. Ён бяжыць яшчэ некалькі крокаў у той час, як кроў фантанам б'е з яго шыі. Справа не даходзіць да ручнога бою: вораг адступае. Мы зноў дасягаем сваіх акупаў і ідуем наперад.

О, гэты пералом! Мы дасяглі было ратавальных рэзэрвных акупаў і зьбіраліся забрацца туды, знікнуць, і вось трэба павярнуцца назад і зноў кідацца ў гэты жах.

Калі-б у гэты момант мы ня былі аўтаматамі, мы-б засталіся ляжаць на месцы, змардаваныя, бязвольныя. Але нас гоніць наперад. Пазбаўленыя волі, але поўныя злосьці і звар'яцеласьці, мы хочам забіваць, бо цяпер там нашыя сьмярцельныя ворагі. Іх збр

і гранаты накіраваны супроць нас. Калі мы ня зьнішчым іх, дык яны зьнішчаць нас!

Цынамоная зямля, разьдэртая, раскіданая цынамоная зямля, якая блішчыць пад праменьмі сонца. Па ёй соўгаюцца, ня чуючы зморанасьці, глухія да ўсяго аўтоматы. Наша дыханьне падобна да маханьня крыльляў. Нашы губы сухія, галовы цяжэй чымся пасья начы гульбы,—так нясемся мы наперад; і ў нашых спусташонных, зьдзіраўленых душах балюча адбіваецца вобраз цынамонай зямлі пад палкім сонцам з ляжачымі на ёй у сугробах салдатамі, якія хапаюць нас за ногі і крычаць, калі мы пераскокваем праз іх.

Мы страчваем усякае пачуцьцё адзін да аднаго, мы ледзь пазнаем таварыша, калі яго постаць прамільгне ў нашых ачмурэлых вачох. Мы нічулыя мерцьвякі, якія дзякуючы нейкім небясьпечным чарам яшчэ могуць бегчы і забіваць.

Адзін малады француз адстае. Яго наганяюць. Ён паднімае рукі. У адной у яго рэвольвэр. Не зразумела—зьбіраецца ён страляць ці здавацца,—удар лапатак расьсякае яму твар. Другі бачыць гэта і спрабуе бегчы. Штых упіваецца яму ў сьпіну. Ён падскоквае, раскідае рукі ў бакі, шырока расчыняе крыклівы рот, хістаецца. На яго сьпіне, вагаючыся, тырчыць штых. Трэці кідае зброю, прысядае, закрывае вочы рукамі. Яго пакідаюць у тыле разам з іншымі пленнымі для прыбіраньня параненых.

У часе перасьледваньня мы зьяняцку трапляем у разьмяшчэньне праціўніка.

Мы нясемся да таго блізка ад ворага, што трапляем туды амаль што разам з ім. Дзякуючы гэтаму ў нас мала страт. Пачынае страчыць кулямёт, але ручная граната прымушае яго замаўчаць. Тымчасам гэтых некалькі сэкунд было даволі, каб у нас аказалася пяць чалавек параненых у живот. Кат ударам прыкладу ператварае ў кашу твар аднаго з сьпалелых кулямётнікаў. Другіх мы запарваем раней, чымся яны пасьпелі выхапіць свае ручныя гранаты. Пасья мы прагна п'ем ваду, прыгатаваную для ахаладжваньня кулямёта.

Паўсюды ляскаюць абдугі для дроту, стукаюць дошкі, якія перакідаюцца праз яміны, мы па вузкіх подступах пранікаем у акопы. Гайе расьсякае сваёй лапатай глотку вялізарнаму французу і кідае першую гранату: на некалькі сэкунд мы прысядаем за брустверам, вучастак акопу, што перад намі, пусьдее. Наўскаска, праз кут, ляціць другая граната і пракладае нам свабодную дарогу. Мы бяжым

наперад, не перастаючы кідаць гранаты ў бліндаж, зямля ссоўваецца, грохае, дыміцца, стогне, і мы натыркаем на сьлізкія кавалкі мяса, на мяккія целы, я падаю на чыйсьці распораты жывот на якім ляжыць новае, чыстае офіцэрскае кэпі.

Бой прышыняецца. Сувязь з праціўнікам рвецца. Таму што мы тут ня можам доўга пратрымацца, дык пад заслонай сваёй артылерыі мы адыходзім на свае пазіцыі. Ледзь мы пра гэта даведваемся, як з вялікім сьпехам кідаемся да бліжэйшага бліндажу, наперад адыходам набраць кансэрваў, галоўным чынам бляшанак смажанай ялавічынай і маслам.

Мы шчасьліва зварочваемся. Тымчасам праціўнік не пачынае другою атакай. Больш за гадзіну мы ляжым, цяжка дыхаем і адпачываем. Усе маўчаць. Мы да таго змарыліся, што ня глядзячы шчыльна моцны голад, забыліся на кансэрвы. Толькі з часам мы зноў рабіліся падобнымі да людзей.

Ворага мясныя кансэрвы слыны на ўвесь фронт. Яны, часам служаць нават галоўнай прычынай, якая штурхае нас на напады зьяняцку, бо ўвогуле наша харчаваньне досыць паганнае: мы заўсёды галодныя.

Усяго нам пашанцавала захапіць пяць бляшанак. Як добра корміць там, гэта раскоша ў параўнаньні з нашым, калі мы заўсёды галодныя, харчваемся мармалёдай з рэпы. Мясца там колькі хочаш, трэба толькі патрапіць узяць яго. Гаіе ў прыдатак захапіў тонкі французскі белы хлеб і заткнуў яго з апояс, як лапату. Адзін канец яго крыву ў крыві, але-ж яго можна адрэзаць.

Гэта вялікае шчасьце, што мы можам зараз паесці: нашы сільчэйшыя згадзяцца нам. Быць наеўшыся таксама важна, як і мець добры бліндаж; таму мы так прагавіта накідваемся на ежу. Яна можа адратаваць наша жыцьцё.

Т'ядэн прыдбаў ужо дзьве пляшкі коньяку. Мы пушчам у кружавую.

Прайшла вячэрняя праверка. Надыходзіць ноч, з варонак узьнімаецца туман. Здаецца, быццам яміны папоўнены зданьнёвымі таямніцамі. Белая імгла ў жудасьці распаўзаецца наўкола, раней чымся адважыцца пераступіць праз край. Пасьля доўгія пасмы цягнуцца ад варонкі да варонкі.

Халаднавата. Я стаю на варце і пільна гляджу ў ноч. У мяне прыгнечаны настрой, як заўсёды пасля атакі, і таму мне цяжка

заставацца адным з сваімі думкамі. Гэта, уласна кажучы, нават і ня думкі: гэта ўспаміны, якія ахапляюць мяне цяпер, пры маёй слабасці, і ствараюць нейкі дзіўны настрой.

Узлётваюць асвятляльныя ракеты, і я бачу малюнак: летні вечар, я стаю пад колёнадай сабору і гляджу на высокія кусты роз, што квітнеюць пасярод невялічкага садочку, дзе пахаваны цэлы патараў. Наўкола мяне каменныя вобразы святых. Нікога няма; вялікая ціша ахапіла гэты квітнеючы квадрат саду. Сонца награе тоўстыя шэрыя камні, я кладу на іх руку і адчуваю цяплынь. Над правым кутом чарапічнага даху ўзьнімаецца зялёны купал, які ўразаецца ў матавую, мяккую блакітнасць вечару. Паміж яркіх асвятленых невялічкіх колён круглай галерэі халаднаваты паўзмрок, які ўласцівы толькі цэрквам. Я стаю там і думаю аб тым, што ў дваццаць гадоў я буду ведаць самыя хвалючыя рэчы, што зыходзяць ад жанчын.

Малюнак надзвычай блізкі, ён разчульвае мяне хутчэй, чымся бляднее на святле наступнай ракеты.

Я хапаю сваю вінтоўку і стаўлю яе на новае месца. Руля вільготная. Я моцна агортваю яе і расьціраю вільгаць пальцамі. Там, сярод лугавін, за нашым горадам, усьцяж ручаю, узьнімаўся рад старых таполяў. Яны былі бачны здалёк, і, ня глядзячы на тое, што яны раслі толькі на адным баку, яны называліся тапалёвай алей. Яшчэ дзецьмі мы любілі іх, з незразумелае нам прычыны яны вабілі нас да сябе, мы днявалі ля іх і прыслухоўваліся да іх ціхага шлоху. Мы сядзелі пад імі на беразе ручаю і апунчалі ногі ў святлы шыйкі струмень вады. Чысты пах вады і малёдыя ветру ў таполях панавалі над нашай фантазіяй. Мы іх вельмі любілі і ўспаміны пра гэтыя дні ўсё яшчэ прымушаюць біцца маё сэрца.

Як дзіўна, што ўсе ўспаміны, якія ўзьнікаюць у мяне, маюць дзьве уласцівасці. Яны поўны цішай, гэта самае моцнае, што ў іх ёсць, і нават тады, калі ў сапраўднасці гэта ўспаміны пра здарэнні, якія зусім не папоўнены цішай, яны здаюцца мне ўвасабленьнем цішы. Гэта бязгучныя зьявы, якія гавораць мне поглядамі і гэстамі, моўчкі, бяз слоў, і ў іх маўчаньні ёсць нешта, што ўзрушае, прымушае мяне хапацца за рукаў, за вінтоўку, каб не паднасьці пад гэтую спакусу, у якой хацела-б растварыцца маё цела, уліцца ў непарушаныя сілы, што стаяць пазаду фактаў.

Яны гэтак спакойны, таму што яны незразумелы для нас. На фронце няма спакою, і ўлада фронту даходзіць так далёка, што мы ніколі ня выходзім з яе межаў. Нават у аддаленых рэзэрвах і на адпачынку вушы нашы не пераставалі чуць гул знарадаў і задушанае гудзеньне агню. Мы ніколі ня былі гэтак далёка ад фронту, каб яго ня чуць. Аднак апошнімі днямі грохат канонады быў вельмі зносным.

Ціша была прычынай таго, што вобразы мінулага выклікалі ў нас ня столькі жаданьняў, сколькі суму,—няўважнай, бязвыходнай тугі. Яны былі, але яны ня зьвернуцца назад. Яны—у мінулым, яны—іншы сьвет, які для нас зьнік. На казарменным двары яны выклікалі ў нас бурнае палкае жаданьне зьвярнуцца да іх. Тады яны былі яшчэ зьвязаны з намі, мы належалі да іх, і яны—да нас, хоць мы і былі разлучаны адзін ад аднаго. Яны ўставалі ў салдацкіх песьнях, якія мы расьпявалі, калі накіроўваліся ў поле на заняткі. Між золаку і чорнага сьлюэту лесу яны былі палкімі ўспамінамі, якія жылі ў нас і зыходзілі ад нас.

Але тут, у акопах, яны для нас згублены. Яны ўжо ня зыходзіць ад нас: мы мёртвыя, і яны мігцяць далёка на горызонце. Гэта міраж, загадкавы водблеск, які наведвае нас, якога мы баімося і ў які мы безнадзейна закаханы. Ён моцны, і таксама моцна наша жаданьне, але яно недасяжна і мы гэта ведаем. Яно гэтак-жа дарэмнае, як надзея зрабіцца генэралам.

І нават калі-б нам зьвярнулі іх, гэтыя карціны нашата юнацтва, мы ўжо ня ведалі-б што рабіць з імі. Пяшчотныя і патаемныя сілы, якія мы чэрпалі з іх, ня могуць адрадыцца зноў. Мы прабывалі-б у іх, любілі-б іх і былі-б расчулены іхняй прысутнасьцю. Але гэта было-б тое самае, як калі-б мы задумаліся перад фотографіяй памерлага таварыша: гэта тыя-ж рысы, той-жа твар, і дні, якія прабаўлены з ім разам, набываюць у нашых успамінах зманлівай жывучасьці. Але ўсё-ж гэта ня ён сам. Мы ня былі-б зьвязаны з тым жыцьцём, як раней. Не ўсьведамленьне яго прыгожасьці і гармонічнасьці прыцягвала нас да іх, але тое агульнае, тое ўсьведамленьне зроднасьці з рэчамі і зьявамі нашага быцьця, якое абмяжоўвала нас і перашкаджала іскрава разумець сьвет нашых бацькоў, бо мы былі па-свойму моцна адданыя ім, і кожная дробязь выдавалася нам як нека перапарыўна зьвязаная з бясконцасьцю. Магчыма, гэта была толькі перавага нашай маладосьці; мы яшчэ ня ўмелі бачыць межаў і нідзе не

дапушчалі абмежаваньняў; у нашай крыві было чаканьне, якое зьлі-
тоўвала нас у адно з бегам нашых дзён.

Цяпер мы пахаджвалі-б сярод малюнкаў нашага юнацтва, нібы
вандроўнікі. Мы спалены фактамі, мы навучыліся адрозьніваць, як
гадляры, і падначальвацца нязьбежнаму, як мясьнікі. Мы ўжо не
бесплапотныя, мы страшэнна абыякія. Мы маглі-б туды зьвярнуцца,
але хіба мы маглі-б жыць?

Мы беспарадныя, як дзеці, і дасьведчаныя, як старыя, мы грубыя,
сумныя і павярхоўныя. Я думаю мы загінулі.

Маім рукам робіцца холадна, па скуры прабігаюць дрыжкі,
а поч дёлая. Толькі туман халодзіць, гэты няпрыветны туман, які
падцікоўваецца да забітых і высмоктвае з іх апошнія рэшткі жыцьця.
Заўтра яны будуць бледнымі і зялёнымі, і іх кроў застыне і зро-
біцца чорнай.

Бесьперапынна ўзьлятаюць усё новыя асьвятляльныя ракеты і
кідаюць сваё бізэлітаснае сьвятло на скамянелы ландшафт, усеныя
кратэрамі і застылымі камлыгамі, як месяц. Кроў пад маёй скурай
улівае ў думкі жах і непакоіства. Яны робяцца слабымі і дрыжа-
чымі, яны хочуць цяпла і жыцьця. Яны ня могуць больш цяпець
усяго гэтага без пацехі і самападману, яны мяшаюцца перад аголе-
ным малюнкам распачы.

Я чую стукат кацялкоў і адразу ўзьнімаецца моцная патрэба ў
гарачай ежы, яна аблегчыць, супакоіць мяне. Праз сілу я прымушаю
сябе пачакаць да зьмены.

Пасьля я іду ў бліндажы і знаходжу там кацялок з кашай. Яна
глушта згатавана і добрая на смак; я неадкладна зьядваю яе. Адылі
я ўсё ж ткі сьцішаны, хоць у іншых настрой узьняўся, бо суняўся
агонь.

Мінаюць дні, і кожная гадзіна няўцямная і тымчасам гэтак нату-
ральная. Атакі саступаюць контр-атакам, і паволі большае лік забі-
тых на раскапаным полі паміж акопаў. У большасьці выпадкаў шан-
це дабрацца да параненых, якія ляжаць недалёка ад нас. Але шмат
каму з іх даводзіцца доўга-доўга ляжаць, і мы чуем як яны памі-
раюць.

Аднаго мы дарэмна шукаем два дні ўзапар. Ён напэўна ляжыць
на жываце і ня можа павярнуцца. Інакш нельга растлумачыць чаму
мы ня можам знайсці яго: бо толькі калі крычаць з рота прыціс-

нутым усутыч да зямлі—бывае так цяжка адрозніць адкуль даносіцца крык.

У яго, відаць, цяжкае параненне, адно з тых жудасных параненняў, якое ня так моцна, каб хутка знісіліць цела і прывесць чалавека ў паўпрытомны стан, але і ня так слабое, каб можна было лёгка прыпець боль з надзеяй на хуткую палётку. Кат мяркуе, што ў яго ці пакрышана лагво, або куляй пашкоджаны хрыбет. Груды напэўна, не кранутыя, інакш ён ня меў-бы столькі сілы, каб крычаць. Пры іншых параненнях мы пабачылі-б як ён рухаецца...

Ён паступова сішце. Голас гучыць так трагічна, нібы ён зыходзіць адусюль. Першай начы ад нас тройчы выходзілі людзі. Але калі ім здавалася, што яны спаймалі кірунак адкуль ідуць гукі і паўзлі туды, голас гучаў з процілеглага боку.

Мы дарэмна шукаем да самых досвяткаў. На працягу ўсяго дня мы разглядаем мясцовасць у бінокль: нічога не прыпадае выкрыць. На другі дзень чалавек крычыць цішэй; можна здагадацца, што вусны і рот у яго перасохлі.

Наш ротны абцяў таму, хто яго знойдзе, водпуск у першую чаргу і тры дадатковых дні. Гэта моцная прываба, але мы і без яе зрабілі-б усё магчымае, таму што гэтыя крыкі страхатлівыя. Калі і Кроп яшчэ раз накіроўваюцца насця паўдня. Пры гэтым Альбэрт зварачваецца з прастрэленым вухам. Усё дарэмна: яны не знайшлі яго.

Ясна можна расчуць, што ён крычыць. Спачатку ён толькі клікаў на дапамогу, другой начы ў яго, відаць, узняўся пал, ён размаўляў з сваёй жонкай і дзецьмі, мы часта чуем імя Элізы, якое ён паўтарае. Сёння ён толькі плача. Над вечар голас слабне да крапаньня. Але ён яшчэ ціха стогне праз усю ноч. Мы так добра чуем таму, што вецер дзьме ў кірунку да нашых акупаў. Раніцой, калі мы ўсе лічым, што ён даўно супакоіўся, раздаецца ішчэ раз яго прадсьмяротнае хрыпеньне.

Дні палочыя, а забітыя ляжаць непажаванымі. Мы ня можам перацягнуць усіх, мы ня ведаем куды іх падзець. Іх хаваюць гранаты. У шмат каго жываты раздуваюцца як галы. Яны сіпяць, рыгаюць і рухаюцца. У іх брузуюць газы.

Неба блакітнае і бяхмарнае. Пад вечар робіцца парна, і гарачыня ўзьнімаецца ад зямлі. Калі на нас дзьме вецер, ён нясе да нас цяжкі і няпрыемна салодкаваты пах крыві,—трунныя выпараньні

з варонак, якія выдаюцца сумясько з хлѣраформу і гніцьця і выклікаюць у нас млоснасьць і ванітаваньне.

Ночы зрабіліся пакойнымі, і ў нас пачынаецца паляваньне на мядзяныя кольцы ад гранат і на шоўкавыя парашуты французскіх ракет. Чаму так цэняцца трубка ад знарадаў, ніхто, ўласна кажучы, ня ведае. Тыя, што назапашваюць іх, проста сьцьвяджаюць, што яны вельмі каштоўны. Ёсьць людзі, якія набіраюць іх столькі, што праз сілу кульгаюць пад іхным цяжарам назад з акапаў.

Гайе, прынамсі, мае на гэта свае прычыны: ён хоча паслаць іх сваёй нарачонай замест падвязак для панчоў. Гэта выклікае ў фрысьлянцаў нястрыманую вясёласьць; яны пляскаюць сябе па каленках: ну і жартаўнік гэты Гайе, да д'ябла, хіцёр хлапец! Асабліва Т'ядэн ніяк ня можа ўдзіхамірыцца; ён бярэ самае вялікае кольца і штохвілінна прасоўвае ў яго сваю нагу, каб давесьці, сколькі яшчэ застаецца свабоднага месца.

— Гайе, паслухай, ну і ногі ў яе павінны быць!—Яго думкі забіраюцца некаль вышэй.—І азадак-жа ў яе павінен быць, як у слая!

Ён ніяк ня можа дайсці да меры.

— Вось з гэткай я-б з ахвотай пагулаў у пляскачкі.

Гайе зьімае з таго, што яго маладая прыцягвае да сябе столькі ўвагі; ён самадавольна і каротка абвяшчае:

— Ядраная штучка!

Шаўковыя парашуты можна было-б скарыстоўваць больш практычна. З трох або чатырох можна пашыць блюзку, глядзячы на памеры грудзей. Кроп і я карыстаўся імі як насоўкамі. Астатнія пасылаюць іх дахаты.

Калі-б жанчыны бачылі, з якой небясьпекай дастаюцца гэтыя тонкія анучкі, яны-б жажнуліся.

Кат прысьпеў Т'ядэна, калі той з поўным спакоем спрабуе зьбіць кольцы з знараду, які не парваўся. У кожнага другога ён абавязкова выбухнуў-бы, але Т'ядэну, як заўсёды, шанцуе.

На працягу ўсяго раньня перад нашымі акапамі пырхаюць два матылі. Іх жоўтае крыльце ўкрыта чырвонымі кропкамі. Што толькі матылі прывабіць іх сюды? Нідзе ня бачна ніводнай расьліны, німагло прывабіць іх зубы аднаго з чэрапоў. Так бесводнай кветкі. Яны садзяцца на зубы аднаго з чэрапоў. Так бесплодны, як яны, і птушкі, якія даўно ўжо прызвычаліся да вайны. Кожнае раніцы між акапаў узносяцца ўгару жаўранкі. Летась мы нават назіралі, як яны вьседжвалі яйкі і выводзілі пісклят.

Пацукі ўжо ня турбуюць нас у акопах. Яны бегаюць там наперадзе—мы ведаем чаму. Яны тлусьцеюць. Калі мы прыкмячам аднаго з іх, мы адразу-ж прыстрэльваем яго. Уначы мы зноў чуюм грывеньне за пазыцыямі ворага. На працягу дня нас абстрэльваюць звычайным агнём,—таму мы можам заняцца прыборкай акопаў. Забаўкі ў нас таксама ёсць: на гэта турбуюцца лётнікі. Шматлікі паветраныя бойкі штодня маюць сваіх гледачоў.

Зьнішчальнікі нам падабаюцца, але выведныя самалёты мы не навідзім, як чуму, бо яны наклікаюць на нас артылерыйскі агонь. Праз некалькі хвілін пасля іх зьяўленьня нас пачынаюць абсыпаць шрапнэльлю і гранатамі. У выніку аднаго дня мы трацім адзінаццаць чалавек, у тым ліку пяцярых санітараў. Двое з іх так пакрышаны, што Т'ядэн сьдзьвяджае нібы іх можна саскрэбіці са сьценак акопаў лыжкай і пахаваць у кацялок. У другога адарвана ніжняя частка жывата разам з нагамі. Ён упёрся, мёртвы, грудзямі ў акуп. Яго твар жоўты, як цытрына. У вуснах яшчэ дыміць папяроска. Яны дыміць аж да тае пары, пакуль ня гасьне на губах.

Мы часова кладзем забітых у вялікую варонку. Яны ўжо ляжаць у тры рады адзін на адным.

Зьнянацку зноў пачынаецца гураганна агонь. Мы зноў сядзімо ў напружанай скамянеласьці бязьдзеянага чаканьня.

Атака, контр-атака, наступленьне, контр-наступленьне—усё гэта словы, але што яны хаваюць за сабой! Мы страчваем шмат людзей, у большасьці новабранцаў. На наш вучастак зноў пасылаецца папаўненьне. Гэта адзін з новых палкоў, амаль цалкам з маладых людзей апошніх прызваў. Яны не атрымалі ніякай падрыхтоўкі, а прайшлі толькі некалькі тэарытычных практыкаваньняў, раней чымся трапілі на фронт. Яны, праўда, ведаюць, што такое ручная граната, але аб заслоне яны ня маюць ніякага ўяўленьня, а, галоўнае, яны ня ўмеюць адшукваць яе. Грудок мусіць быць, прынамсі, на паўмэтры ўвышні, каб яны маглі яго прыкмеціць.

Хоць мы і маем вялікую патрэбу ў папаўненьні, але новабранцы надаюць нам куды больш клопатаў, чым карысьці. Ва ўсіх атаках яны бездапаможныя і гінуць як мужі. Сапраўдная пазыцыйная вайна патрабуе ведаў і практыкі, трэба ўмець прыстасоўвацца да мясцовасьці, трэба ўмець распазнаваць палёт знарадаў, трэба загадзя ведаць куды яны трапяць, як яны расьсяюцца і як бараніцца ад іх.

Гэтая моладзь амаль што нічога з усяго гэтага ня ведае. Яна гіне, таму што ня ўмее адрозьніць шрапнель ад гранаты. Маладыя новабранцы падаюць, як касой падрэзаныя, таму што ў сьмяртэльным страху хаваюцца ад рову бясспечных вялікіх чамаданаў, якія кладуцца далёка пазадзі, але тымчасам ня чуюць ціхага сьвістугудзеньня дробных знарадаў, што ляцяць проста ў акоп. Яны, як авечкі, ціскаюцца адзін да аднаго, замест таго, каб разьбегчыся па баках, і нават параненых іх яшчэ прыстрэльваюць, як зайцаў, з аэроплянаў.

Гэтыя зьбялелыя, падобныя да рэпы, твары, рукі, якія жалка чапляюцца, поўная адчаю харобрасць гэтых няшчасных хлапчукоў, якія ня глядзячы ні на што ідуць наперад і атакуюць; бедныя хлапчукі да таго запужаны, што яны не адважваюцца голасна крычаць і з раздэртымі грудзьмі і з распоратымі чэравамі, з адарванымі нагамі і рукамі заклікаюць сваю матку і адразу змаўкаюць, як толькі на іх глянем.

Іх мёртвыя, пахаладзелыя, загостраныя твары маюць тую жудасную адсутнасьць выразу, якая бывае ў мёртвых дзяцей.

Пачынае ласкатаць у глотцы, калі бачыш, як яны ўскокваюць, бягуць і падаюць. Хочацца іх біць за тое, што яны такія дурныя, і хочацца ўзяць іх на рукі і панесьці адсюль, бо ім няма чаго тут рабіць. На іх надзеты шэрыя курткі, штаны і боты, але ў большасьці абмундыраваньне завялікае, яно вісіць на іх мехам, плечы іх вельмі вузкія, цэлы вельмі малыя, на знайшлося такога абмундыраваньня, якое-б было да меркі гэтым дзецям.

На аднаго старога салдата прыпадае пяцьдзсят новабранцаў.

Раптоўная газавая атака ўносіць шмат каго з іх. Яны зусім не ўяўляюць, што іх чакае. У адным з бліндажоў мы знаходзім цэлы нагоўп іх з сінімі тварамі, з счарнелымі вуснамі. У адной варонцы яны завельмі рана скінулі з сябе маскі; яны ня ведалі, што газ больш за ўсё трымаецца ля самай зямлі; калі яны пабачылі другіх бяз масак на гары, яны зьдэртлі свае маскі і так наглыталіся газу, што спалілі сабе лёгкія. Іх становішча безнадзейна, яны з-за няведаньня гінуць у крываваых сутычках і ад задушлівых газаў.

У адным акопе я зьячэўку спаткнуўся з Гімэльштосам. Мы рагуюцца ў тым самым бліндажы. Затаіўшы дых, мы ўсе ляжым адзін ля аднаго і чакаем пачатку атакі.

Ня глядзячы на мацнейшае ўзбуджаньне, у той момант, калі мы выбягаем, мяне раптам прыцінае думка: «Я ня бачу Гімэльштоса». Я шпарка зварочваюся назад у бліндаж і бачу, што ён захаваўся ў куток, у яго нязначны пісаг, але ён прыстаўляецца параненым. У яго твар як у пабітага. Ён калоціцца ад страху. Праўда, ён тут навак. Але мяне абурала тое, што моладзь выйшла з бліндажу, а ён усё яшчэ тут.

— Прэч!—сычу я.

Ён ня кратаецца, вусны яго дрыжаць, вусны трасуцца.

— Прэч!—кажу я зноў.

Ён падціскае пад сябе ногі, туліцца да сьцяны і шчэрыць зубы, як сабака.

Я хапаю яго за руку і хачу прымусяць яго ўзьняцца. Ён скавыча. Тады мае нэрвы ня вытрымліваюць.

Я ўчапляюся ў яго глотку, я трасу яго як мех, так што галава яго цяпаецца з боку ў бок, і крычу яму ў твар:

— Паскуда! Ці выйдзеш ты адсюль, сабака, скура, ці будзеш ты яшчэ хавацца?—Ён застыг. Я таўку яго галавой у сьцяну.—Быдла!—Я выткнуў яго нагамі пад рэбры.—Сьвіньня!—Я выштурхваю яго галавой наперад.

Якраз да нас набліжаецца наступная шарэнга. З імі ідзе лейтэнант.

Ён бачыць нас і крычыць:

— Наперад, наперад, далучайцеся да нас!

І тое, чаго не магло зрабіць маё біцьцё, зрабілі яго словы. Гімэльштос пачуў голас начальніка, нібы прачнуўшыся, азірнуўся і далучыўся да шарэнгі.

Я іду за ім сьледам і бачу як ён скача. Ён зноў зрабіўся спраўным Гімэльштосам з казарменнага пляцу, ён нават выпярэдзіў лейтэнанта і бяжыць далёка наперадзе.

Гураганны агонь, заслонны агонь, міны, газ, танкі, кулямёты, ручныя гранаты—усё словы і словы, але яны месцяць у сябе ўсю жудасьць сьвету.

Нашы твары накрыліся шкарупінай броду, нашы думкі спустошаны; калі грэба ісьці ў атаку, шмат каго даводзіцца расштурхваць кулакамі, каб яны прачнуліся і шлі наперад. Вочы ў нас пагасьлі, рукі сьпісяжаны, калені крываваць, локці падзёрты да крыві.

Ці мінаюць тыдні, ці месяды, гады? Па бескаляровых тварах ка-
наючых мы бачым як ляціць час ля нас, мы ядзім, бяжым, кідаем
гранаты, страляем, забіваем, кладземся, мы паслаблі і атупелі і нас
падтрымлівае толькі тое, што тут ёсць яшчэ больш слабыя, больш
атупелыя, больш бездапаможныя, якія шырока расчыненымі вачмі
глядзяць на нас, як на багоў, бо мы іншы раз умеем унікнуць
сьмерці.

У нязначныя лікам гадзіны спакою мы інструктуем іх:

— Бачыш той гаршчок, што ляціць? Гэта—міна! Заставайся на
месцы: яна праляціць паўз цябе. Калі-ж яна ляцела-б вось так, тады
трэба было-б бегчы! Ад яе можна ўбегчы!

Мы прывучаем іх слых да крывадушнага гудзеньня дробных
знарадаў, яны павінны пазнаваць іх па гуку, які падобны на камарыны
сьпеў; мы імкнемся ім давесці, што яны небяспечныя, небяспеч-
нейшыя, чым буйныя знарады, якія чутны эдалёк. Мы паказваем ім,
як трэба хавацца ад аэроплянаў, як прыкідвацца мерцьвякамі, калі
атакаваўшыя выбіваюць нас з пазыцый, як вырываць запал з руч-
ных гранат, каб яны рваліся за паўсекунды да паданьня; мы наву-
чам іх як трэба з хуткасьцю маланкі хавацца ў варонцы; мы па-
казваем ім як разбураць акой скруткам ручных гранат; мы растлу-
мачваем ім розьніцу паміж гранатамі праціўніка і нашымі і працяг-
ласьць іх згараньня; мы зьвяртаем іх увагу на асаблівы гук знарадаў
з атрутнымі газамі, навучаем іх хітрыкам, якія могуць выратаваць
іх ад сьмерці.

Яны слухаюць і гатовы пераймаць нашу навуку, але калі нады-
ходзіць час прыстасаваць яе да справе,—ад хваляваньня і страху
яны ўсё робяць ня так.

Гаіе Вэстгуса выносяць з разадранай сьпіной: пры кожным
удыху скрозь рану пульсуе лёгкае. Я паспяваю паціснуць яму руку.

— Скончана, Паўль!—стогне ён і ад болю кусае сабе рукі.

Мы бачым, як людзі працягваюць жыць з ададранымі чарапамі;
мы бачым, як бягуць салдаты, у якіх адарваны ногі; мы спатыкаемся
на чалавечыя адрубкі, ратуючыся ў бліжэйшай яміне; адзін яфрэй-
тар прапоўз два кілёметры на руках, цягнучы за сабой расьціснутыя
каленкі, другі ішоў на перавязачны пункт і рукой падтрымліваў
вантробы, што вывальваліся з жывата; мы бачым людзей бяз роту,
бяз ніжняй сківіцы, бяз твару; мы сустракаем аднаго, які на пра-
цягу двух гадзін заціскае зубамі артэрыю на сваёй руцэ, каб не

сьцячы крывёй. Сонца ўыходзіць, надыходзіць ноч, знарады вішчаць. Жыцьцё падыходзіць к канцу.

Аднак кавалачак разварочанай зямлі, на якім мы ляжым, супыняе націск праціўніка; толькі некалькі соцень мэтраў аддадзена. На кожны мэтр прыпадае па мерцвяку.

Нас зьмяняюць. Грузавікі адвозяць нас адсюль, мы стаімо моўчы і калі да нас даходзіць голас: «Увага! Провад!»—мы згінаем каленні. Было яшчэ лета, калі мы ехалі сюды. Дрэвы ўшчэ былі зялёныя, цяпер яны маюць выгляд асеньніх, а ноч шэрая і вільготная. Машыны спыняюцца. Мы злазім—разрозьненая кучка, рэштка ад шматлікіх імёнаў. У баку стаяць цьмяныя фігуры людзей і выклікаюць нумары палкоў, рот. І на кожны выклік адлучаецца кучка, невялічкая, драбнютка кучка брудных, бледных салдат—жахліва мізэрная кучка, жажліва мізэрная рэштка.

Нехта выклікае нумар нашае роты. Мы чуем, што гэта наш ротны камандзір. Значыць ён выбраўся адтуль, яго рука ляжыць у павязцы.

Мы падыходзім да яго, і я пазнаю Ката і Альбэрта. Мы становімся побач і глядзім адзін на аднаго.

Яшчэ раз і яшчэ раз мы чуем, як выклікаюць нумар роты. Ён можа доўга клікаць: яго не пачуюць ні ў лазарэтах, ні ў варонках.

Яшчэ раз:

— Другая рота сюды!

Пасьля цяшэй:

— Нікога больш няма з другой роты?

Ён маўчыць, і голас яго робіцца яшчэ больш сінатым, калі пытаецца:—Гэта ўсё?—і загадвае:—Адзін за адным разьлічыся!

Шэрае раньне. Было яшчэ лета, калі мы прыйшлі сюды, і нас было сто пяцьдзсят чалавек. Цяпер восень, мы мерзнем, лісьце шамаціць, галасы змарнела лапочуць:—Першы, другі, трэці, чацьверты—і на трыццаць трэцім абрываюцца. І марудна цягнецца маўчаньне, пакуль пытаецца голас:—Яшчэ хто?..—і чакае, а пасля гаворыць зусім ціха:—Па-ўзводна!—але абрываецца, можа толькі скончыць:

— Другая рота...—і праз сілу:—Другая рота, крокам марш!

Адна шарэнга, адна кароткая шарэнга/цягнецца досьвіткам...

Трыццаць два чалавекі.

Нас насылаюць глыбей, чым звычайна, у тыл, на палявы зборны пункт, дзе нам трэ́ будзе фармавацца. Нашай роце патрэбна папаў кеньне—звыш сотні чалавек.

Тымчасам, свабодныя ад службы, мы шлындаемся нічога ня робячы. Праз два дні да нас прыбывае Гімэльштос. З таго часу як ён пабыў у акопах, ён страціў сваю фанабэ́рлівасьць. Ён прапануе нам памірыцца з ім. Я гатовы, бо бачыў, што ён вынес з поля Гаіе Рэстгуса, у якога была разадрана сьпіна. Толькі Т'ядэн недаверлівы і стрыманы.

Але ён пераможаны, калі Гімэльштос паведамляе, што ён будзе замяняць кашавара, які ад'яжджае ў водпуск. У доказ гэтага ён зараз-жа дастае для нас два фунты цукру і паўфунта масла спецыяльна для Т'ядэна. Ён нават патурбаваўся аб тым, каб нас у бліжэйшыя дні прызначылі на кухню для чысткі бульбы і буракоў. Мы атрымліваем ад яго лепшыя афіцэ́рскія стравы.

Такім чынам, у даны момант мы маем дзве рэчы, якія складаюць шчасьце салдата: добрую ежу і спакой. Калі падумаць—гэта ня шмат. Гады з два таму назад мы-б з пагардай аднесліся да іх. Цяпер-жа мы амаль задаволеныя. Да ўсяго прызвычайнаешся, нават да акопаў.

Гэтая звычка зьяўляецца прычынай таго, што ўсё хутка забываецца намі. Пазаўчора мы шчэ былі пад агнём, сёньня мы гарэзем і шлындаем па вуліцах, заўтра мы зноў накіроўваемся ў акопы. У сапраўднасьці-ж мы нічога не забываем. Да таго часу пакуль нам даводзіцца быць на пазыцыі, у дзейнай арміі, дні, якія прайшлі на фронце, патружаюцца ў нас нібы каменне, і яны дужа цяжкія, каб можна было зараз задумацца над імі. Калі-б мы зрабілі гэта, яны-б забілі нас— я гэта заўважыў,—жах можна пераносіць, пакуль проста схіляешся перад ім, але забівае, калі пачынаеш пра яго разважаць.

Падобна да таго, як рабіліся мы зьвяр'ём, калі ідзем наперад, бо гэта адзінае, што нас падтрымлівае, так тут на спакой, мы рабіліся лёгкадумнымі, свавольнікам і гультаямі. Інакш і немагчыма: гэта пільная патрэба. Мы хочам жыць, чаго-б гэта нам ні каштавала: мы ня можам абцяжарваць сябе пачуцьцямі, якія бадай вельмі дэкарацыйныя ў мірных умовах, але тут яны былі-б толькі маной. Кемэрых забіты, Гойе Вэстгус памірае, з целама Ганса Крамэра ў дзень страш-

нага суду будзе нямала клопатаў, нялёгка будзе скласьці яго з дробных кавалкаў у адно, у Мартэнса адарваны ногі, Мэйер забіты, Гермынг забіты, сто дваццаць чалавек недзе ляжаць з цяжкімі параненьнямі; усё гэта жудасна, але што нам да таго? Мы-ж жывыя. Калі-б мы маглі іх выратаваць,—так тады мы кінудзіся-б наперад, хоць-бы нам пагражала і сама сьмерць. У нас-жа вось д'ябальска настойлівасьць, хай калі мы толькі гэтага захочам; страху ў нас ні шмат—баязьнь сьмерці, праўда, ёсьць, але гэта іншая справа, гэта ідзе ад цела.

Але нашы таварышы мертвыя, мы ня можам ім дапамагчы, яны цяпер супакоены. Хто ведае, што яшчэ давідзецца нам перажыць? І вось мы хочам гарэзаваць, спаць або жэрці колькі ўлезе, і піць, і курыць, каб нашы дні ня былі пустымі. Жыцьцё коратка.

Жудасьць фронту згладжваецца, як толькі паварачваемся да яго сьпіной. Мы помсьцімся яму подлымі і зласьлівымі жартамі: калі хто памірае,—мы кажам, што ён «зашчаміў сабе азадак», і так гаворым мы аба ўсім. Гэта выратоўвае нас ад вар'яцтва; і пакуль мы яшчэ маем сілы гэта так прымаць,—мы можам супраціўляцца. Мы нічога не забываем. Тое, што пішуць у газэтах пра «гумар» салдат, якія наладжваюць танцулькі, як толькі яны выходзяць з паласы абстрэлу,—мана. Мы робім усё гэта не таму, што поўныя гумару,—мы бадзёрымся таму, што інакш мы ня вытрымалі-б. Аднак гэтая хітрая штука ня доўга праіснуе: наш гумар з кожным месяцам набывае ўсё больш і больш горкі прысмак.

І я ведаю: усё, што цяпер, калі мы на вайне, засела ў нас глыбока, як камень,—зноў усплыве пасья вайны, і толькі тады пачнецца раскладаньне на жыцьцё і сьмерць.

Дні, тыдні, гады, якія праводзім мы тут, зьвернуцца ішчэ раз, і нашы забітыя таварышы паўстануць тады і будуць ісьці з намі, нашы галовы прасьветляцца, у нас будзе мэта наперадзе, побач з намі будуць нашы забітыя таварышы, а пазадзі нас—гады фронту... Але супроць каго?..

Нядаўна тут недзе быў прыфронтавы тэатр. На сьцяне яшчэ вісяць пярэстыя афішы, якія вешаюць пра спэтакль. Шырока раскрыўшы вочы стаю я з Кропам перад імі. Мы ніяк ня можам уявіць, што яшчэ існуюць падобныя рэчы. На афішы намалевана дзяўчына, апранутая ў сьветлую летнюю сукенку і з чырвоным глянцаватым паскам вакол ляжак. Адной рукой яна абавіраецца на балісы.

а другой трывае саламяную шляпу. На ёй белыя панчоіх і белыя пантофлі, стройныя пантофлі са спражкамі і на высокіх абсацах. Пазадзі яе сьведзіцца сіняе мора з белымі грэбнямі хваляй. З боку святла ўразаецца бухта. Гэта цудоўная дзяўчына з тонкім носам, чырвонымі вуснамі і доўгімі нагамі, надзвычайна чыстая, вышестава-ная; яна, бязуюна, бярэ ванну два разы на дзень, і ў яе ніколі ня бывае бруду пад пазногцямі, хіба толькі крыху пяску з пляжу.

Побач яе стаіць мужчына ў белых майтках, у сіняй блюзе і ў морскай кепцы, але ён цікавіць нас куды менш.

Дзяўчына на сьцяне здаецца нам нейкім цудам. Мы зусім забыліся на тое, што такія рэчы яшчэ існуюць на сьвеце, і зараз мы ледзьве даем веры сваім вачом. Прынамсі, мы некалькі гадоў ня бачылі нічога падобнага, нічога што хоць здалёк нагадвала-б жыццяр-радаснасьць, прывабнасьць і шчасьце. Гэты мірны час, якім ён па-вінен быць,—узбуджана адчуваем мы.

— Глянь толькі на гэтыя лёгкія пантофэлякі! Яна-б ня здолела прайсьці ў іх і аднаго кілёмэтру,—кажу я і адчуваю, што я сказаў глупства, бо проста бязглудна думаць пра маршыроўку, глядзячы на такі малюнак.

— Сколькі ёй можа быць гадоў?—пытаецца Кроп.

Я мяркую:

— Ня больш за дваццаць два, Альбэрт!

— Тады яна старэй за нас.

— Не ёй, ад сілы семнаццаць, запэўняю цябе!

Нас ахоцтваюць дрыжкі.

— Альбэрт, вось-бы нам, як ты мяркуеш?

Ён ківае:

— Дома ў мяне таксама ёсьць белыя майткі.

— Белыя майткі,—кажу я,—але такую дзяўчынку...

Мы аглядаем адзін аднаго. Нам ганарыцца няма чым—аблезлае, латанае, бруднае амбундыраваньне на кожным з нас. Безнадзейна па-раўноўваць сябе з ім.

Тады мы перш за ўсё саскрабаем са сьцяны маладога кавалера ў белых майтках, як мага засьцерагаючыся, каб не пашкодзіць дзяўчыне. Гэтым ужо сёе-тое дасягнута. Пасьля Кроп прапануе:

— Трэба было-б пайсьці ў камеру пачысьціцца ад вошай.

Я ня зусім згодны з ім, бо ад гэтага псуюцца рэчы, а вошы праз дэзве гадзіны зьяўляюцца зноў. Але пасья таго, як я зноў кідаю погляд на малюнак, я згаджаюся. Я нават іду далей:

— Трэба таксама паспрабаваць па чыстай кашулі.

Альбэрт невядома чаму заяўляе:

— Яшчэ лепш-бы дастаць анучы.

— Магчыма і анучы. Пойдзем, паспытаем шчасся.

Але тут прыцягнуліся Леер і Т'ядэн; яны заўважаюць афішу, і адразу-ж наша размова набывае даволі-ткі брудны водцень. Леер у нашай клясе першым меў зносіны з жанчынай. Ён расказваў нам аб гэтым запальваючы падрабязнасьці. Ён па-свойму захапляецца малюнкам, і Т'ядэн патурае яму.

Мы не адчуваем пры гэтым асаблівай агідлівасьці. Хто не пахабічае, той не салдат; толькі ў даны момант гэта нам ня зусім падабаецца, таму мы адыходзім убок і накіроўваемся ў ачышчальную камеру з такім пачуцьцём, нібы гэта дзіўны магазын мужчынскіх мод.

Дамы, у якіх мы раскватэраваны, знаходзяцца недалёка ад каналу. На другім баку каналу саджалкі, абсаджаныя таполевымі гайкамі, на тым беразе каналу ёсьць і жанчыны.

У дамох на нашым баку ніхто ня жыве. Але на тым баку дзе-недзе паказваюцца жыхары. Увечары мы купаемся. Усьцяж берагу да нас набліжаюцца жанчыны. Яны ідуць паволі і не адварочваюцца, хоць у нас і няма трусікаў.

Леер крычыць ім нешта. Яны сьмяюцца і спыняюцца, каб пагледзець на нас. Мы кідаем да іх на ламанай французкай мове першыя фразы, якія ўспалі на розум, перашкаджаючы адзін аднаму, сьмяшаючыся, каб яны не пайшлі. Фразы ня вельмі далікатныя, але адкуль нам узяць іншых?

Паміж іх ёсьць танклявая брунэтка. Відаць, як бліскаюць яе зубы, калі яна сьмяецца. У яе шпаркія рухі, а спадніца свабодна ўецца вакол яе ног. І хоць вада халодная, мы ахоплены вясёласьцю і імкнемся іх зацікавіць, каб яны не пайшлі. Мы спрабуем жартаваць, і яны адказваюць нам, але мы нічога не разумеем; мы сьмяемся і падміргваем. Т'ядэн больш разважны. Ён бяжыць дахаты прыносіць салдацкі хлеб і паднімае яго над галавой.

Гэта дасягае поўнага посьпеху. Яны ківаюць і робяць знакі, каб мы пераправіліся да іх. Але нам гэта не дазволена. Ступаць на той бераг забаронена. Паўсюды на мастох вартавыя. Бяз пропуску ня

Т'ядэн падае на саламяны матрац і пачынае храпець. Раптам ён прасынаецца і гэтак хітра захмыляецца, што мы путаемся і думаем, што ён прыкінуўся п'яным, і мы дарэмна выдаткаваліся на пунш. Але ён адкідаецца і працягвае храпець.

Кожны з нас бярэ па цэлай баханцы салдацкага хлеба і загортвае яе ў газетную паперу. Мы бярем з сабой і папяросы і, апроч таго, тры добрых порцый лівэрнай каўбасы, атрыманай сёння ўвечары. Гэта зусім прыстойны падарунак.

Спачатку мы засоўваем усе рэчы ў боты, боты мы павінны ўзяць з сабой, каб там на беразе не напароць ногі на дрот або чарапкі. Нам прыдзецца плысці, а таму мы ня можам захапіць з сабой вопратку. Адылі, ужо цёмна, ды ісьці недалёка.

Мы выступаем, нясучы боты ў руках. Мы шпарка спаўзаем у ваду кладземся на сьпіну і плывем, трымаючы боты з іх зьмесьцівам над галавамі.

На тым беразе мы асьцярожна вылазім, вымаем скруткі і нацягваем боты. Рэчы мы бярем пад паху.

Так, мокрыя, голыя, у адных ботах, мы трушком адпраўляемся ў дарогу. Мы адразу знаходзім дом: ён цямнее сярод кустоў. Леер падае, спатыкнуўшыся на пень, і расьсякае сабе локаць.—Нічога!—гаворыць ён бясклопатна. Вокны зачынены вакяніцамі. Мы цікуем вакол дому і імкнемся заглянуць у шчыліны. Пасьля мы трацім царпеньне. Кроп раптоўна робіцца нерашучым:

— А што, калі ў іх там зараз які-небудзь маёр?

— Тады мы дамо ходу,—сьмяецца Леер!—Хай ён прачытае востгут нумар нашага палка!—І ляскае сябе па азадку.

Уваходныя дзьверы адчынены. Нашы боты нарабілі шуму. Нейкая дзьвер адчыняецца, за ёй мільгае сьвятло. Напужаная жанчына крычыць. Мы гаворым:— Pst, pst! Camarade, bon ami!) і прысягаючыся ўзьнімаем угору нашы скруткі.

Дзьверы расчыняюцца насцьдзеж—сьвятло сьлепіць нас, а пасьля мы бачым і двух іншых. Нас пазнаюць, і тры жанчыны рагочуць, аж заходзяцца, з нашага выгляду. Яны так рагочуць, што прысядаюць і курчацца, стоячы ля вушака дзьвярэй. Якія ў іх гнуткія рухі.

— Un moment! ²⁾

¹⁾ То, то. Таварыш, добры прыцель.

²⁾ Хвіліначку.

Яны зьнікаюць і праз некалькі хвілін выкідаюць нам часткі вопраткі, якімі мы як-небудзь прыкрываемся. Пасьля гэтага нам дазваляюць увайсці. У пакоі гарыць невялікая лямпа, цёпла і злёгку пахне парфумай. Мы разгортваем нашы скруткі і перадаем ім. У іх запальваюцца вочы: відаць, што яны галодныя.

Пасьля гэтага мы ўсе адчуваем некаторую замяшанасьць. Леер гэтамі паказвае, што трэба есці. Тады зноў наступае ажыўленьне. Яны прыносяць талеркі, нажы і накіроўваюцца на прынесеныя рэчы. Перад тым як зьесці кожны кавалачак каўбасы, яны спачатку здзіўлена ўзьнімаюць яго ўгару, а мы горда сядзімо тут-жа.

Яны засыпаюць нас словамі на сваёй мове. Мы разумеем вельмі мала, але мы адчуваем, што словы іх прыязныя. Магчыма мы паказваемся ім вельмі маладымі. Танклявая брунэтка гладзіць мяне па валасох і гаворыць тое, што звычайна гавораць усе французскія жанчыны:

— *La guerre—grand malheur, pouveres garçons*¹⁾.

Я моцна трымаюся за яе руку і прыціскаюся ротам да яе далоні. Пальцы ахопліваюць мой твар. Зусім блізка нада мной яе вочы, вольная смуглявасьць скуры і чырвоныя вусны. Рот кажа словы, якіх я не разумею. Я таксама ня зусім разумею яе вочы: яны кажуць больш, чымся мы чакалі, калі ішлі сюды.

Побач ёсць яшчэ пакоі. Праходзячы, я бачу Леера, які абдымае блэндынку. Ён трымае сябе шумна. Ён ведае чаго хоча. Але я... я ахоплены чымсьці далёкім, патаемным і імпэтным, і цалкам аддаюся яму. Мае жаданьні—гэта дзіўная сумесь патрэбы і зьбянтэжанасьці. У мяне пачынае кружыцца галава. Тут няма нічога такога, што магло-б мяне падтрымаць. Нашы боты мы пакінулі перад дзвярыма, замест іх нам далі пантофлі, і вось цяпер не засталася нічога, што нагадвала-б мне аб упэўненасьці і дзёркасьці салдата: няма ні зброі, ні португэзі, ні мундзіра, ні фуражкі. Я апушчаюся ў невядомое. Хай ні будзе як будзе, таму што мне ўсё-ж крыху старшна, ня глядзячы ні на што.

Танклявая брунэтка кратае брывамі, калі задумаецца, але яны зусім нярухомыя, калі яна гаворыць. Момантамі яе голас ня выліваецца ў словы і траціцца зусім, або праносіцца паўз мяне: дуга, шлях, кошта. Што ведаю я пра ўсё гэта, што ведаў я пра ўсё? Словы гэтае

¹⁾ Вайна—вялікае няшчасьце, бедныя хлопчыкі.

мовы, якія я ледзь разумею, напаўняюць мяне спакоем, у гэтым спакоі зьнікае цынамонавы, напалову асьветлены пакой, і толькі твар нада мной жыве, застаючыся ясным.

Які пмаатгранны твар, што яшчэ поўгадзіны назад быў чужым, а цяпер поўны пяшчоты, якая зыходзіць не ад яго, а ад начы, ад сьвету, ад крыві, які як-бы злучыліся ў ім у адно.

Прадметы ў пакоі зьмяняюць выгляд. Яны робяцца дзіўнымі, і адчуваю амаль пашану да маёй белай скуры, калі на яе падае сьвятло ад лямпы і калі яе гладзіць халаднаватая смуглявая рука.

Як усё гэта не падобна на тое, што адбываецца ў салдацкіх публічных дамах, куды нас адпушчаюць, і дзе стаіш у доўгай чарзе. Мне ня хочацца думаць пра іх, але незалежна ад маёй волі паўстае ў памяці, і я палюхаюся ад думкі, што я магчыма ўжо ніколі не змагу пазбавіцца такіх успамінаў.

Пасья я адчуваю вусны танклявай брунэткі, цягнуся да іх насустрач, закрываю вочы і жадаў-бы, каб усё зьнікла: вайна і жудасьць, і подласьць, і каб я прачнуўся маладым і шчасным. Я згадваю вобраз дзяўчыны на афішы, і на сэкунду мне здаецца, што ад стрэчы з ёй залежыць маё жыццё.

І я яшчэ глыбей апушчаюся ў абдымкі, якія мяне ахопліваюць магчыма, здарыцца цуд.

Нейкім чынам мы зноў разам. Леер вельмі вясёлы. Мы сардэчна разьвітваемся і ўлазім у свае боты. Ночнае паветра ахаладжвае нашы распаленыя целы. З цемразі выступаюць агромністыя таполі і шумяць лісьцем. Месяц высока ў небе і ў вадзе каналу. Мы не бязым, мы ідзем побач павольным крокам.

Леер кажа:

— За гэта ня шкода і цэлай баханкі!

Я не магу адважыцца загаварыць, я нават не адчуваю радасьці.

Раптам мы чуем крокі і хаваемся ў хмызьняку.

Крокі набліжаюцца і падыходзяць усутыч да нас. Мы бачым голага салдата ў ботах. Так як і мы, ён нясе скрутак пад пахай, і галёпам сьпяшаецца наперад. Гэта Т'ядэн у поўным парадзе. Але ён ужо зьнік.

Мы сьмяемся. Заўтра ён будзе лаяцца на нас.

Нікім не заўважаныя, мы дабіраемся да сваіх саламяных матрацаў.

Мяне выклікаюць у канцэлярыю. Ротны камандзір дае мне адпусны білет і пасьведчаньне на білет. Ён жадае мне шчаснай дарогі.

Я гляджу на які тэрмін мне дадзены водпуск. Семнаццаць дзён—чатырнаццаць на водпуск і тры на дарогу. Гэтага зусім мала і я пытаюся, ці нельга атрымаць пяць дзён на дарогу. Бэртынг паказвае на мой білет. Тут я бачу, што мне ня трэба зараз-жа зьвяртацца на фронт. Па сканчэньні водпуску мне трэба зьвіціца на курсы ў лагерах.

Шмат хто зайздросьціць мне.

Кат дае мне добрыя парады, як мне назаўсёды ўвільнуць з фронту..

— Калі ў цябе ёсьць галава на плячо, дык табе ўдасца там зачапіцца.

Уласна кажучы, мне было-б прыямней паехаць толькі праз восем дзён, бо гэты час мы яшчэ прабавімся тут, а тут, да праўды, добра.

Мне, вядома, даводзіцца пачаставаць хлапцоў у шынку. Мы ўсе крыху п'яныя. Я сумнею. Я буду адсутнічаць шэсьць тыдняў. Бязумоўна гэта вялікае шчасьце, але што будзе, калі я зьвярнуся? Ці пачу я ўсіх зноў? Гайе і Кемэрыха ўжо няма,—хто наступны?

Мы п'ем, і я пазіраю то на аднаго, то на другога. Альбэрт сядзіць поруч са мною і курыць. Ён падбадзёрваецца. Мы заўсёды былі разам. На супраць мяне згарбаціўся Кат з пахілымі плячыма і з сваімі шырокімі вялікімі пальцамі і лагодным голасам, Мюлер з выпнутымі зубамі і брахлівым сьмехам, Тядэн з мышынымі вочкамі, Леер, які адгадаваў сабе бараду і выглядвае на саракагадовага.

Над нашымі галавамі—густы дым. Чым-бы быў салдат бяз туну? Палкавая крамка—гэта наш прытулак, піва—больш, чым пітво, яно адзнака таго, што мы без сьцеражлівасьці можам выцягваць і скарачаць цягліцы. Мы так і робім. Мы выцягнулі ногі далёка наперад і дабрадушна плюем вакол сябе, ні на каго не зважаючы. Якое ўсё гэта можа мець значэньне, калі заўтра ад'яжджаеш!

Уначы мы ўшчэ раз накіроўваемся на той бок каналу. Мне амаль страшна паведаміць танклявай брунэтцы, што я ад'яжджаю і што калі я зьвярнуся, мы напэўна, будзем дзе-небудзь далёка і, такім чынам мы больш ніколі не пабачымся. Але яна толькі ківае галавой і не шкадуе. Спачатку я не магу гэтага зразумець, але потым даведваюся ў чым справа. Леер мае радыю. Калі-б мне прыпадала ехаць на фронт, тады-б яна сказала:—Pouvre garçon!—але водпуск—пра што ня варта гутарыць, ён значна менш цікавы. Ну яе да д'ябла з яе

балбытаньнем і шчабятаньнем! Чакаеш цуда, а выходзіць уся справа ў салдацкім хлебе.

Наступнай раніцою, пабыўшы ў ачышчальнай камеры, я крочу да палявой чыгунцы. Альбэрт і Кат праваджаюць мяне.

На станцыі мы даведваемся, што да адпраўкі ішчэ дзье гадзіны. Ём абудвум трэба ісьці заступаць на дзяжурства.

Мы разьвітваемся.

— У добры час Кат! У добры час Альбэрт!

Яны адыходзяць і яшчэ машуць мне рукамі. Ёх постаці меншаюць. Кожны іх крок, іх рух мне добра знаёмы. Я здалёк магу пазнаць іх. Потым яны зьнікаюць.

Я саджуся на свой ранец і чакаю.

Раптам мяне ахапляе шалёнае ахапленьне. Хутчэй, хутчэй вы брацца адсюль!

Я валяюся на розных вагзалах, я стаю перад рознымі супавымі катламі, я сяджу на розных драўляных лаўках, але вось перада мной разгортваецца ляндшафт, такі сумны, няпрыемны і знаёмы! Ён плыве паўз мяне ў вячэрніх вокнах. Вёска, дзе нізка пахілены саламяныя стрэхі, пабеленыя вапнай хаткі, нівы, якія блішчаць перлямутрам карых праменях сонца, фруктовыя сады, амбары і старыя ліпы.

Назва станцыі ператвараюцца для мяне ў разуменьні, ад якіх уздрыгвае сэрца. Цягнік трукаціць і трукаціць, я стаю ля акна і трымаюся за драўляную раму. Гэтымі назвамі атулена было маё юнацтва.

Плоскія лугі, палі, двары. Павозка самотна цягнецца на фоне неба па дарозе, што ідзе паралельна гырызонту. Шлягбаум, перад якім чакаюць сяляне, дзяўчаты ківаюць галавой, дзеці гуляюць ля чыгуначнага насыпу, дарогі вядуць у глыбіню краіны, роўныя дарогі, без артылерыі.

Цяпер вечар, і калі-б ня трукаў цягнік, я пачаў-бы крычаць. Роўнядзь шырока распасьціраецца перада мной, у слабай сіні ў воддалі пачынаюць вымалёўвацца сілюэты ўзгоркаў. Я пазнаю характарную лінію Долбэнтэргу, гэтага шчарбатага грэбня, які стромка абрываецца там, дзе канчаецца верхавіна лесу. За ім павінен быць горад.

Але цяпер залацістае чырвонае сьвятло апошнім водблескам акідае сусьвет, цягнік грукоча праз стрэлку, пасьля праз другую і зданьёва цьмяныя стаяць там таполі, у воддалі, адзін за адным доўгімі радамі, якія створаны з ценю, сьвятла і суму.

Поле памалу паварочваецца разам з імі, цягнік абыходзіць іх, прамежкі зружваюцца, яны зліваюцца ў адну пляміну і на працягу моманту я бачу толькі адзін таполь; пасля з-за пярэдняга дрэва зноў выступаюць астатнія, і яны доўга стаяць на горызонце, пакуль іх не заслоняць першыя дамы.

Шлягбаум. Я стаю ля акна, я не магу адарвацца ад яго. Іншыя збіраюць свае рэчы, рыхтуючыся выходзіць. Я пераказваю назву дарогі, якую мы перасякаем: Брэмэрштрэсэ, Брэмэрштрэсэ.

Валёсыпэды, экіпажы, людзі рухаюцца ўнізе. Гэта шэрая вуліца і шэры тунэль. Ён ахапляе мяне нібы абдымкі маткі.

Потым цягнік спыняецца, і вось вагзал з яго тлумах, крыкамі, плякатамі. Я бяру свой ранец, зашпіляюся, бяру ў рукі вінтоўку і, спатыкаючыся, выходжу па прыступках.

На пероне я азіраюся. Сярод людзей, якія сьпяшаюцца, я нікога ня ведаю. Міласэрдная сястра прапануе мне чаго-небудзь выпіць. Я адварочваюся: завельмі ўжо яна ўсьміхаецца мне, уся пранікнутая паважнасьцю таго, што робіць:

— Паглядзеце, я даю салдату кавы!

Яна гаворыць мне «таварыш». Толькі гэтага не хапала!

Там за вагзалам, побач з вуліцай шуме рака; бурапенячы яна вырываецца з шлюзаў мосту ля млыну. Чатырохвугольная вартавая вежа стаіць побач. Перад ёй вялікая разьвесьлівая ліпа, а за ёй—запад.

Тут мы часта сядзелі—ці даўно гэта было? Мы пераходзілі праз мост і дыхалі халаднаваты, гнілы пах застоенай вады; мы нахіляліся над спакойнай вадой па гэты бок шлюзу, дзе на палях мосту вісяць зялёныя кручаныя расьліны і вадаросты, а на тым баку шлюзаў у сьпякотныя дні мы бавіліся разьбегамі пены і балбыталі пра сваіх настаўнікаў.

Я пераходжу праз мост і гляджу направа і налева; у вадзе ўсё яшчэ поўна вадаростаў і, як раней, яна спадае сьветлай дугой; у будынку вежы, як і раней, стаяць прачкі з голымі рукамі перад разасланай бялізнай, і гарачыня ад жалязкаў пыхае з адкрытых вокнаў. Сабакі бегаюць па вузкай вуліцы, перад дзьвярыма дамоў стаяць людзі і глядзяць на мяне, калі я, брудны і нагруданы клумкамі праходжу паўз іх.

У гэтай цукерні мы елі марожанае і вучыліся курыць папярось.
На гэтай вуліцы, што мільгае паўз мяне, я ведаю кожны дом, колё-
ніальную краму, аптэкарскі магазын, пякарню.

І вось я стаю ля дынамонавых дзвярэй з забруджанай ручкай,
і пальцы мае цяжэюць.

Я адчыняю іх. Насустрач мне так дзіўна падыхае прахалодай.
Ад гэтага вочы мае робяцца няўпэўненымі.

Пад маімі ботамі рыпаюць усходкі. На гары ляскае дзвер, нехта
глядзіць праз балясы. Гэта адчыніліся дзверы ў кухню. Яны там
якраз пякуць аладкі з бульбы: у доме пахне імі, да таго-ж сёння
субота, а гэта, мабыць, мая сястра зьвесілася праз балясы. Я на мо-
мант адчуваю зьбянтэжанасьць і схіляю галаву, потым здымаю шлем
і гляджу ўгару. Так, гэта мая старэйшая сястра.

— Паўль!—крычыць яна.—Паўль!

Я ківаю галавой. Мой ранец бразгаецца аб балясы, мая вінтоўка
цяжэе.

Яна парыўчыста адчыняе дзверы і крычыць:

— Маці, маці, Паўль прыехаў!

Я не магу ісьці далей.

— Маці! маці! Паўль прыехаў!

Я прытуляюся да сьцяны і прыціскаю свой шлем і вінтоўку.
Я сьціскаю іх з усяе сілы, але я ні кроку не магу ступіць далей.
Усходы адплываюць з маіх воч, я выцінаю сябе прыкладам па нагах
і тнеўна сьціскаю зубы, але нічога не магу адказаць на сястрыны
словы, нічога не магу. Я балюча намагаюся засьмяяцца і загаварыць,
але не магу вымавіць ніводнага слова і так стаю тут на ўсходах,
няшчасны, беспарадны, ахоплены сударгай, і супроць жаданьня
сьлёзы няспынна цякуць па маім твары.

Мая сястра варочаецца і пытаецца:

— Што з табой?

Тады я зьбіраю сілы і кльпаю ў прасенак. Я стаўлю вінтоўку ў
куце, ранец кладу ля сьцяны і накрываю яго сваім шлемам. Я вызва-
ляюся таксама і ад амуніцыі. Пасьля я кажу злосна:

— Дай-жа мне ўрэшце насатку!

Яна дастае яе з камоду, і я выціраю твар. Нада мной на сьцяне
вісіць шкляная скрынка з пярэстымі матылямі, якія я некальсьці
зьбіраў.

Цяпер я чую матчын голас. Ён даходзіць з спальні.

— Хіба яна ня ўстала шчэ?—пытаюся я ў сястры.

— Яна хворая,—адказвае тая.

Я ўваходжу да яе, даю руку і кажу, насколькі магу спакойна:

— Вось і я, маці!..

Яна, ня рухаючыся, ляжыць у паўзмку, пасля спалохана пытаецца, і я адчуваю як яна абмацвае мяне вачыма.

— Ты паранены?

— Не, я ў водпуску.

Мая маці вельмі бледная. Я баюся запаліць сьвятло.

— Глядзі, я ляжу і плачу,—гаворыць яна,—замест таго, каб радавацца.

— Ты хворая, маці?—пытаюся я.

— Я сёння трохі ўстану,—гаворыць яна і паварочваецца да маёй сястры, якая раз-по-раз убягае на кухню, баючыся, каб у яе там нешта не прыгарэла.

— Адкрой слоік з бруснічным варэньнем. Ты-ж гэта любіш?—пытаецца яна ў мяне.

— Так, маці, я даўно гэтага ня еў!

— А мы быццам адчувалі, што ты прыедзеш,—сьмяецца сястра.

— Акурат твая ўлюбёная страва: бульбяныя аладкі, а цяпер нават і бруснічнае варэньне!

— Да таго-ж субота,—заўважваю я.

— Прысядзь да мяне,—гаворыць маці.

Яна разглядае мяне. Яе рукі бледныя і хворыя, такія тонкія ў параўнаньні з маімі! Мы гаворым толькі некалькі слоў, і я ўдзячны ёй за тое, што яна нічога ў мяне не распытвае. Дый што казаць?

Усё, што было магчыма, здарылася, я зьвярнуўся цэлы і сяджу побач з ёю. А на кухні стаіць мая сястра, гатуе вячэру і сьпявае.

— Мой любы хлопчык!—ціха гаворыць маці.

У нашай сям'і мы ніколі ня былі асабліва пяшчотнымі адзін да аднаго, гэта ня прынята ў беднякоў, якія прымушаны шмат працаваць і ў якіх шмат клопатаў. Да таго-ж яны гэтага і не разумеюць. Яны ня любяць часта пераказваць тое, што і так даўно ўжо вядома. Калі мая маці гаворыць да мяне: «Мой любы хлопчык!»—дык гэтага так шмат, як самыя палкія выразы ў іншых. Я цьвёрда ведаю, што слоік з бруснічным варэньнем у яе адзіны і што яна захавала яго для мяне, таксама як і ўжо старое на смак пячэньне, якім яна мяне зраз частуе. Яна, напэўна, набыла яго як-небудзь выпадкова і ад-

разу-ж адклала для мяне. Я сяджу ля яе ложка. Скрозь вокны бачны задаціста-цынамоनावыя каштаны, насупраць, у садзе ля гасцініцы. Я павольна дыхаю і кажу сабе: «Ты дома, ты дома!» Але змяшаньне не пакідае мяне, я яшчэ магу да ўсяго прывычацца. Вось мая маці, мая сястра, вось мая скрынка з матылімі і піянніна з чырвонага дрэва, але я яшчэ ня зусім працухаўся. Усё адзелена нейкай плеўкай і адлегласьцю. Таму я іду, дастаю свой ранец, прыношу яго да ложка і пачынаю выкладаць тое, што я прывёз: цэлы сыр, які Кат прыдбаў для мяне, дзэве баханкі салдацкага хлеба, тры чвэрткі фунта масла, дзэве банкі лівэрнага паштэту, адзін фунт топленага сала і мяшочак рысу.

— Гэта напэўна спатрэбіцца.

Яны сьдзьвярджаюча ківаюць.

— Тут з гэтым кепска?—асьведомліваюся я.

— Так цяжкавата. А хіба ў вас усяго тэтага шмат?

Я пасьмейваюся і паказваю на прывезеныя рэчы.

— Гэтак шмат у нас, вядома, бывае не заўсёды, але мы перабываемся.

Эрна выносіць прыпасы. Мая маці зьнячэўку сьціскае мяне за руку і пытаецца перарывістым голасам:

— Было вельмі кепска там, Паўль?

— Маці, што я магу адказаць табе? Ты гэтага не зразумееш, ніколі ня скеміш... Дый ня трэба табе тэтага разумець! «Ці было кепска?»— пытаешся ты, ты, маці!

Я матаю галавой і кажу:

— Не, маці, ня вельмі. Нас шмат там разам, таму ня так ужо кепска.

— Так, але нядаўна быў тут Генрых Брэдэмэйер, які расказаў, што там жудасна з гэтым газам і ўсякімі іншымі рэчамі.

Гэта гаворыць мая маці. Яна гаворыць: «З газам і ўсякімі іншымі рэчамі». Яна ня ведае пра што гаворыць, яна толькі баіцца за мяне. Ці магу я ёй расказаць як аднойчы мы знайшлі тры варожых акопы дзе людзі застылі ў розных позах, бы забітыя адным ударам? На бруствэрах і ў бліндажах, там, дзе іх прысыпела сьмерць, стаялі і ляжалі людзі з сінімі тварамі.

— Ах, маці, ці мала балбочаць!—адказваю я.—Гэты Брэдэмэйер скажа вось, сам ня ведае што. Ты бачыш, я здаровы і нават патуць сьцеў.

Трапятлівая клапатлівасць маткі зноў зьвяртае мне спакой. Цяпер я зноў магу рухацца і гутарыць, прыслухоўвацца да слоў, не баючыся што мне прыдзецца раптам прытуліцца да сьцяны, таму што сьвет стане раптоўна мяккім як гума, і жылы нямоцнымі як цэра.

Мая маці хоча ўстаць. Я іду ў кухню да сястры.

— Што з ёй?—пытаюся я ў сястры.

Яна паціскае плячыма.

— Яна ўжо два месяцы ляжыць, але нам загадалі ня пісаць табе пра гэта. У яе было некалькі дактароў. Адзін сказаў, што гэта ўсё-ж гкі рак.

Я накіроўваюся да акруговага коменданта на яўку. Паволі іду я на вуліцах. Там-сям хто-небудзь заводзіць са мной гутарку. Я затрымліваюся не надоўга, бо мне ня хочацца шмат гаварыць.

Калі я зварочваюся з казармы, я чую як мяне нехта кліча. Я абарочваюся, увесь ахоплены думкамі, і стыкаюся з майёрам. Ён накідаецца на мяне:

— Вы што, ня ўмееце браць пад казырок?

— Прабачце, пан майёр,—кажу я ў замяшаньні,—я вас не заўважыў.

Ён крычыць яшчэ галасней:

— Вы да таго-ж ня ўмееце выказвацца прыстойна.

Мне хочацца ўдарыць яго па твары, але я бяру сябе ў рукі, інакш мой водпуск пойдзе прахам. Я станаўлюся ва фронт і кажу:

— Я не заўважыў пана майёра.

— Тады прашу быць уважлівей!—кідае ён.—Як ваша прозьвішча?

Я дакладваю.

Яго чырвоны, грубы твар усё яшчэ ўзбураны.

— Якой часьці?

Я рапартую па статуце. Але яму ўсё яшчэ недастаткова.

— Дзе стаіце?

Але цяпер ужо з мяне хапае і я кажу:

— Паміж Лянгемаркам і Бікшутам.

— Як гэта?—пытаецца ён, крыху зьбіты з панталыку.

Я тлумачу яму, што з тадзіну таму назад прыбыў у водпуск, і спадзяюся, што пасля гэтага ён ад мяне адчапіцца. Але я памыляюся. Ён яшчэ больш шалее.

— Вам, напэўна, жадаецца тут завесці прыфрантовыя парадкі? Што? Гэта вам так ня мінецца. Тут, хвала богу, яшчэ пануе парадак.

Ён камандуе:

— Дваццаць крокаў назад, крокам марш!

Я ўвесь дрыжу ад абурэння. Але я нічога не магу супроцьстаць майёру: ён загадае арыштаваць мяне, варта яму толькі пажадаць. Я адлятаю назад, падыходжу да яго, не даходзячы на шэсьць крокаў аддаю яму чэсьць па ўсіх правілах і апущчаю руку толькі пасля таго, як прайшоў шэсьць крокаў.

Ён зноў кліча мяне і цяпер спагадліва паведамляе мне, што па гэты раз ён змяняе гнёў на ласку.

Я раблю выгляд, што я вельмі ўдзячны.

— Ідзеце!—камандуе ён.

Я бяру налева кругом і адыходжу.

Гэта мне сапсавала вечар. Я сьпяшаюся дахаты, скідаю ў куткі абмундыраваньне. Адылі, гэта і так уваходзіла ў мае пляны. Потым я выпягваю з камоды маю цывільную вопратку і апранаюся.

Я зусім адвык ад яе. Гарнітур зрабіўся мне крыху закароткі і завузкі: я вырас на вайскавай службе. Я дазнаюся цяжкасьці з каўнерыкам і гальштукам. Нарэшце сястра завязвае мне гальштук.

Які лёгкі гэты гарнітур! Адчуваеш сябе так, нібы на табе толькі сподні ды кашуля.

Я аглядаюся ў люстры. Дзіўнае відовішча! На мяне з здзіўленьнем глядзіць загарэлы, некалькі узросшы конфіранд.

Маці цешыцца, што я апрануўся ў цывільнае: ад гэтага я ёй выдаюся больш блізкім. Аднак, майму бацьку было-б больш прыемна, калі-б я застаўся ў вайскавай форме. Яму жадалася, каб я так пайшоў да яго знаёмых. Але я адмаўляюся.

Добра дзе-небудзь спакойна сядзець, напрыклад, насупраць, у садзе рэстаранчыка, пад каштанамі, ля кегельбану. Лісьце падае на стол і на зямлю. Яго яшчэ ня шмат. Гэта толькі першае. Перад мной стаіць шклянка з півам: на вайскавай службе прызвычайна піць. Шклянка напалову ішчэ поўная, у мяне яшчэ ёсьць некалькі прахалодных глыткоў і, апрача таго, калі я пажадаю,—магу загадаць сабе яшчэ і другую шклянку, і трэцюю. Тут не прадбачыцца ні трывогі, ні гураганнага агню. Гаспадаравы дзеці гуляюць на кегельбане, а гаспадараў сабака паклаў мне галаву на каленкі.

Неба блакітнае, паміж лісьця каштанаў узвышаецца зялёная званіца
цэрквы св. Маргарыты.

Тут добра, і мне падабаецца ўсё гэта. Але з людзьмі я ня ўмею
ладзіць. Адзіная, хто ні пра што ня пытаецца, гэта мая маці. Але
ўжо з бацькам справа іншая. Яму хочацца, каб я расказаў пра тое,
што рабіцца на фронце, яго жаданьні здаюцца наіўнымі і неразум-
нымі, у мяне няма ўжо з ім агульнае мовы. Ён бесьперастанку хоча
што-небудзь слухаць. Я разумею, — што ён ня ведае, што пра гэтакія
рачы нельга расказваць, і мне таксама хочацца зрабіць яму прыем-
нае, але я баюся пераводзіць гэтыя факты на словы, я баюся, што
ны вырастуць да вялізных памераў, і тады я ўжо ня здолею асі-
ліць іх. Што было-б з намі, калі-б мы ўсьведомілі ўсё, што адбы-
ваецца там, наперадзе?..

Такім чынам, я абмяжоўваюся толькі тым, што расказваю яму
некалькі вясёлых гісторый. Але ён цікавіцца ці ўдзельнічаў я ў руч-
ным баі. Я кажу, што не і ўзьнімаюся, каб пайсьці. Аднак гэта не
дасабляе. На вуліцы, дзе я некалькі разоў здрыгануўся, таму што
рып трамваю нагадвае мне набліжэньне гранат, нехта спыняе мяне,
даслуўшы мяне ззаду па плячы. Гэта мой настаўнік нямецкае мовы,
які накідваецца на мяне са звыклым пытаньнем:

— Ну, як там справы? Жудасна, жудасна, ці-ж няпраўда? Так,
гэта цяжка, але мы павінны трымацца. У вас там, прынамсі, усяго
лапае, як я чуў. Вы добры маеце выгляд. Паўль, вы паправіліся.
Тут вядома, горш і гэта цалкам зразумела: лепшае-ж мы заўсёды
дадаем сваім салдатам!..

Ён цягне мяне да свайго стала. Мяне з пашанай прымаюць, нейкі
дырэктар працягвае мне руку і гаворыць:

— Дык вы прыбылі з фронту? Ну, які там настрой? Добры,
добры, праўда?..

Я глумачу яму, што кожнаму хочацца дахаты.

Ён голасна рагоча:

— Я думаю! Але спачатку трэба прыціснуць француза! Вы курь-
е? Вось бярэце, калі ласка! Обэр, прынясеце нашаму маладому
войну піва!

Нажаль, я прыняў цыгару таму мушу застацца. Усе гэтак зыч-
ліва да мяне, супроць гэтага нічога ня скажаш. Ня глядзячы на
гэта, я адчуваю сябе раздражлівым і з асаблівай паспешнасьцю за-
цігваюся і пушчаю дым. Каб, прынамсі, не застацца бяз справы, я

адным разам выпіваю шклянку піва. Мне зараз-жа даюць другую гэтыя людзі ведаюць, што яны абавязаны салдату. Яны спрачаюцца, якія мы павінны правесці анэксіі. Дырэктар з жалезнай цэпкай і гадзінніку хоча забраць больш за ўсіх: усю Бельгію, вугальныя раёны Францыі і вялікія кавалкі Расіі. Ён прыводзіць важкія довады, чаму мы павінны ўсё атрымаць, і застаецца непахісным да гэтых параўнаў пакуль астатнія не згаджаюцца з ім. Пасля ён пачынае паказваць, дзе трэба зрабіць прарыў у Францыі, і ўвесь час зварочваецца да мяне:

— Вы толькі пасуньцеся там крыху наперад з нашай адвечнай і рэальнай вайной. Выбівайце іх хутчэй, тады будзе мір.

Я адказываю, што на нашу думку прарыў немагчымы. У іх няма за надта вялікія рэзервы. Акрамя таго, вайна—нешта іншае, чым тут мяркуюць.

Ён пераканаўча прарэчыць і даводзіць мне, што я нічога ў гэтым не разумею.

— Вядома, кожны чалавек у паасобку...—гаворыць ён,—але гэта справа залежыць ад суцэльнага. Вы-ж аб гэтым ня можаце меркаваць. Вы бачыце толькі свой маленькі вучастак, і таму вы ня маеце кругавіду. Вы выконваеце свой абавязак, вы ахвяруеце сваё жыццё. Гэта годна вялізарнейшай пахвалы: кожны з вас заслугоўвае на залезным крыжы, але перш за ўсё трэба прарваць варожы фронт у Фляндрыі, а пасля зматаць яго зверху.

Ён сапе і выцірае сваю бараду.

— Яго трэба тут зматаць, з гары да нізу, а пасля на Парыж.

«Хацеў-бы я ведаць, як ён сабе гэта ўяўляе?»—думаю я і перакульваю трэцюю шклянку піва ён зараз-жа заказвае прынесці мне чарговую.

Але я ўстаю. Ён суне мне ў кішэню шчэ некалькі цыгар і аддае мне з сяброўскім пашлёпваньнем па плячы:

— Усяго найлепшага! Спадзяюся хутка пачуць ад вас шчэ небудзь цікавага.

Я ўяўляю сабе водпуск інакшым. Год назад гэта і было інакшым. Вядома, я змяніўся за гэты час. Між цяперашнім і ранейшым ляжыць цэлая бездань. Тады я яшчэ ня ведаў вайны. Мы займалі больш спакойныя вучасткі. Цяпер я заўважаю, што, сам таго не ведаючы, страшэнна змардаваўся. Адны пытаюцца, другія ня ведаюцца, і з выгляду іх бачна, што яны ганарацца гэтым; іншыя

ны нават гавораць з выглядам разуменьня таго, што пра гэта нельгз
пытання. Яны мяркуюць, што яны нешта разумеюць.

Ахvatней за ўсё я застаюся ў самоце. Тады мне ніхто не пера-
шкаджае. Бо ўсе заўсёды спыняюцца на адным і тым-жа, што справы
там кепскія, або што справы добрыя, адны глядзяць так, іншыя
гэтак, але нарэшце яны пераходзяць да пытанняў асобы таго існа-
вання. Я раней жыву, мусіць, вольна якраз гэтак сама, але цяпер гэта
для мяне чужое.

Яны пра пару шмат расказваюць мне. У іх ёсць клопаты, мэты,
жаданыя, якіх я ня здольны ўспрыняць так, як яны. Часам я сяджу
з імі-небудзь з іх у маленькім садочку ля гасьцініцы і спрабую
растлумачыць, што ўласна кажучы, усё месціцца ў тым, каб вольна
гэтак спакойна сядзець. Яны гэта, вядома, разумеюць, згаджаюцца,
знаходзяць гэта-ж, але толькі на словах, толькі на словах. Яны,
праўда, гэта адчуваюць, аднак толькі на палову, другая-ж частка
іх істоты зраслася з іншым, і гэтыя часткі да таго разьдзелены, што
ніводзім з іх ня можа ўспрыняць гэтага ўсёй сваёй істотай. Дык я
сам не магу добра выгласці сваёй думкі.

Калі я бачу іх гэткімі ў пакоях, у канторах, на службе,—мяне
настрымна цягне да ўсяго гэтага, мне хочацца дайсьці да ўсяго і
забыцца на вайну, але мяне адразу адштурхвае пустэча і вузкасьць
іх існавання. Як можна гэтым запоўніць жыцьцё? Гэта трэба разбу-
рыць. Хіба можа гэта існаваць у той час, калі там, над варонкамі
будуць зараз асколкі і высокая ўзьнімаюцца асьвятляльныя ракеты,
параненых адносяць назад на насілках, і таварышы схіляюцца ў
пакоях. Тут іншыя людзі,—людзі, якіх я ня ўмею правільна разу-
мець, якім я зайздросчў і якімі я грэбую. Я павінен думаць пра
Ката пра Альбэрта, пра Мюлера, пра Т'ядэна, пра тое, як маюцца
яны там. Быць можа, яны сядзяць у палкавой кватэры, або пльвуць
па канале... Хутка яны ізноў будуць пасланы на перадавыя пазыцыі.

У маім пакоі за сталом стаіць цыямонавая канапа. Я сяджуся
на яе.

Па сьценах вісяць прымацаваныя цвічкамі карцінкі, якія я нека-
лісьці выразаў з часопісаў. Паміж іх паштоўкі і малюнкi, якія мне
некалісьці спадабаліся. У куце стаіць невялікая жалезная печка. На
процілеглай сьцяне—паліцы з маімі кнігамі.

У гэтым пакоі я жыву да таго, як зрабіўся салдатам.

Кнігі я купляў паступова на тья грошы, якія зарабляю сваімі рукамі. Сярод іх шмат антыкварных,—напрыклад, усе клясікі. Кожны том каштуе адну марку і дваццаць пфэнігаў у цывёрдай сярэдняй аправе. Я іх купляў цалкам, бо ставіўся-жа да гэтага сур'ёзна, «выбраных творах» я не даваў веры выдаўцам,—ці выбралі яны сапраўды самае лепшае. Таму я купляў «поўныя зборы». Чытаў іх з праўдзівай стараннасьцю, але большасьць з іх мала чаго казала мне. Я прыахвоціўся да іншых кніг, сучасных, якія, вядома, каштуюць варты куды даражэй. Некаторыя з іх я набыў ня зусім сумленнымі спосабам: я іх браў на чытаньне і не аддаваў, бо ня мог разлічыцца з імі.

На адной паліцы поўна падручнікаў. Аб іх мала клапаціліся і яны дужа зачытаныя. Шмат старонак выдзерта,—зусім зразумела, што. А ўнізе складзены сшыткі, папера і лісты, малюнкi і накідаў.

Мне хочацца ўдумацца ў тагочасную пару. Яна яшчэ тут, у памяці. Я адчуваю гэта зусім яскрава, сьцены захавалі яе. Мае рукі ляжаць на сьпінцы канапы. Цяпер я размяшчаюся з выгодамі, выпростваю ўгару ногі і прытульна сяджу ў куточку, у абдымках канапы. Малюнак кае акенца расчынена насьцеж. Скрозь яго бачны малюнак вуліцы з узвышанай пры канцы званіцай.

На сталае стаіць некалькі вазонаў. Асадкі, алоўкі, чарапашы ў якасьці прэс-пап'е, чарнільніца—тут нічога не зьмянілася.

Усё будзе таксама, калі мне пашчасьціць зьвярнуцца назаўваж па сканчэньні вайны. Я таксама буду сядзець тут, глядзець на паліцы і чакаць.

Я ўсхваляваны; але гэтага не павінна быць, бо гэта ня правільна. Я жадаю зноў спрабаваць гэта пачуцьцё ціхай імкнёнасьці. Гэта пачуцьцё магутнага, нявымоўнага парываньня, якое было ў мяне раней, калі я падыходзіў да сваіх кніг. Віхур жадаўняў, што ўздымаюць у стрыкатых вокладак кніг, зноў павінен ахапіць мяне, павінен разгладзіць цяжкую, зьмярцьвелую, валавяную камію, якая ляжыць недзе ў мяне ў сярэдзіне, і зноў абудзіць нецярпліваць васьць перад будучым, акрыленую радасьць міру думкі; ён павінен зьвярнуць мне страчаную гатоўнасьць майго юнацтва.

Я сяджу і чакаю.

Мне ўспала на думку, што я павінен пайсьці да Кемэрыхавых маткі; Мітэл'штэдта я таксама павінен наведаць; ён, напэўна, казарме. Я гляджу ў акно. За асьвятленай сонцам вуліцай вымаюць

вещца расплыўчасты і лёгкі ланцужок узгоркаў. Яна ператвараецца і аркі восенскі дзень, і я сяджу ля агню і ем разам з Катам і Альбэртам печаную бульбу ў шалупінах.

Але пра гэта я ня хочу думаць. Я адганяю гэту думку. Пакой павінен загаварыць, ён павінен мяне прыняць, і я хочу адчуць, што я належу да яго, хочу слухаць, каб ведаць, калі я зноў накіруюся на фронт. Вайну змываюць хвалі радаснага звароту на радзіму, вайна далёка, яна не жарэ нас, яна ня мае над намі ніякай улады, апрама адной—зьнешняй!

Кнігі стаяць адна ля аднае. Я яшчэ ведаю і памятаю ў якім парадку стаўляў іх. Я прашу іх вачыма:

— Размаўляйце са мной, прымеце мяне, прымі мяне, ты, маё мінулае, ты, бесклапотнае, прыгожае, прымі мяне зноў!

Я чакаю і чакаю.

Вобразы мільгаюць паўз мяне, яны не адбіваюцца глыбока ў памяці. Гэта толькі цень і ўспаміны.

— Нічога... нічога...

Маё непакойства ўзрастае.

Застрашальнае пачуцьцё адарванасці раптоўна ўзьнімаецца ў мяне. Я не магу зноў знайсці сябе, я адарваны ад жыцця; як я ні прашу, як ні імкнуся да гэтага, нічога ня рушыцца. Бязуважна і тужліва я сяджу як засуджаны, а мінулае адварочваецца ад мяне. У той-жа час я пра пару баюся ўпрашаць яго, бо ня ведаю, што тады можа здарыцца. Я салдат і мушу з гэтым лічыцца.

Я мльва ўстаю і гляджу ў акно. Потым я бяру адну з кніг і гартаю яе, каб пачытаць. Але я адкладаю яе і бяру другую. У ёй ёсць падкрэсленыя месцы. Я шукаю, гартаю, бяру новыя кнігі. Ужо перада мной ляжыць цэлая груда. Да яе далучаюцца новыя, і вострыя старонкі, сшыткі, лісты.

Моўчкі я стаю перад імі, як перад судом. Скофужаны.

Словы, словы, словы—яны не даходзяць да мяне!

Паволі я стаўляю кнігі на іх месца.

Мінулае!

Я выходжу ціха з пакою.

Аднак я не паддаюся. Я, праўда, не заходжу больш у свой пакой, але я паціянаю сябе тым, што некалькі дзён не вызначаюць яшчэ канчатку. У маёй уладзе потым будуць цэлыя гады. Тымчасам я іду

да Мітэльштэда ў казармы. Мы сядзімо ў яго пакоі; там такое паветра, якога я ня люблю, але якое для мяне звычайнае.

У Мітэльштэда навіна. Яна мяне адразу электрызуе. Ён апавядае, што Канторэж быў прызваны як лянштурміст.

— Уяві сабе,—кажа ён і дастае пару добрых папярос,—прыходжу я сюды з лазарэту і ў першы-ж момант стыкаюся з ім. Ён прыцягвае да мяне сваю лапу і квакае: «А, Мітэльштэдт, як справы?» Я гляджу на яго ўпрост і адказваю: Лянштурміст Канторэж, сяброўства сяброўствам, а служба,—службай! Гэта вы і самі павінны добра ведаць. Станьце па правілах, калі размаўляеце з начальствам! Трэ было-б табе бачыць яго твар! Сумесь салёнага гурка са смарчком Нерашуча, але ён ўсё-ж імкнуўся яшчэ раз узяць сяброўскі тон. Тады я ахаладзіў яго больш рэзка. Тут ён даў ходу свайму самаму моцнаму козыру і сказаў фамільярна: «Я магу цахадайнічаць, калі вы маглі здаць дыплёмны экзамен». Ён наважваецца мне напамінаць ты разумееш... Тады я ўзлаваўся, і я яму таксама напаміну: «Лянштурміст Канторэж, два гады назад вы ўгаварвалі нас пайсьці да акруговага камэнданта, між іншым і Юзэфа Бэма, які, уласна кажучы, гэтага не хацеў. Ён лёг на полі бойкі за тры месяцы да таго міну яго прызыву. Ня было-б вас—ён дачакаў-бы прызыву. А цяпер ідзеце! Мы 'шчэ пагутарым!» Мне ня цяжка было перавесціся яго роту. Перш за ўсё я ўзяў яго з сабой у цэйхгаўз і паклапаціўся каб яму далі прыгожую экіпіроўку. Ты яго зараз убачыш.

Мы накіроўваемся на дзядзінец. Рота пастроена. Мітэльштэда камандуе «вольна» і праводзіць агляд.

Тут я заўважаю Канторэжа і праз сіду стрымліваюся ад рогаў. На ім нешта нахшталт мундыру з выцьвілай сіняй тканіны. На сьціне і рукавох—вялікія цёмныя латы. Мундыр, напэўна, належыць якому-небудзь гіганту. За тое на ім кароткія пашмуляныя штаны яны даходзяць толькі да сярэдзіны лытак. Башмакі зноў-жа вельмі вялікія, сьцьвярдзелыя, старыя стопкі з загнутымі ўтару насамі, яны шнуруюцца з бакоў. Фуражка-ж дужа маленькая, страшэнна брытанская, проста жабрацкая кепка. Агульнае ўражаньне самае сумнае.

Мітэльштэдт стаць перад ім.

— Лянштурміст Канторэж, хіба так чысьцяць гузікі? Ён здаецца ніколі не навучыцца. Нездавальняюча. Канторэж, нездавальняюча!

Унутры я рагачу ад задавальнення. Акурат такім-жа чынам Канторэж паікаў Мітэльштэда ў школе, гаворачы дакладна такім-жа тонам:

— Нездавальняюча, Мітэльштэдт, недавальняюча!

Мітэльштэдт паікае далей:

— Зірнеце вось на Бэхтэра. Вось узор, ад якога вы можаце навучыцца!

Я ледзь даю веры вачом. І Бэхтэр тут, Бэхтэр, наш школьны швайцар, і ён служыць узорам. Канторэж кідае на мяне вокам, мэрам, і мяне праглынуць. Я-ж толькі халоднакроўна ўхмыляюся ў кепцы пар, нібы я яго зусім і ня ведаю. Які дурны ў яго выгляд ў вёсцы і ў гэтай форме. І перад гэтым вось мы адчувалі паганскі страх, калі ён усьсядаў на катэдры і алоўкам адзначаў каго-небудзь з нас, паграбуючы цвёрдых ведаў французскіх дзеясловаў, якія ў Францыі нам ўсё-ж ні да чаго ня прыдаліся. Не праўшло яшчэ і двух гадоў— і вось перад намі стаіць ляндытурміст Канторэж, адразу пазбаўлены сваіх чараў, з сагнутымі каленкамі і рукамі, як дужкі ад гаршчкі, з вешка начышчанымі гузікамі і ў сьмяхотным убэры,—зусім невябражальны салдат. Я ніяк не магу аднавіць у сваёй памяці пагрозлівай постаці на катэдры, і мне-б вельмі жадалася ведаць, што я пачаў-бы рабіць, калі-б гэты мізэрны чалавек калі-небудзь асьмеліўся сказаць мне, старому салдату:

— Боймэр, скажэце мінулы час, няскончанае трываньне ад дзеяслова aller¹⁾!

Між тым Мітэльштэдт пачынае групавае навучаньне, Канторэжа пры гэтым ён міласьліва прызначае яго камандзірам аддзяленьня.

На гэта ёсьць асобныя прычыны.

У часе страявых заняткаў камандзір аддзяленьня павінен заўсёды знаходзіцца на дваццаці кроках наперадзі свайго аддзяленьня. Калі даецца каманда: «Кругом марш», дык шарэнга павінна зрабіць толькі поўны паварот, у той час як аддзяленьні камандзір, які дзеля гэтага раптам застаецца на дваццаць крокаў пазадзі шарэнгі, павінен бокам праштурхоўвацца наперад, каб зноў стаць за дваццаць крокаў наперадзе свайго аддзяленьня. Нарэшце выходзіць сорак крокаў марш-маршам. Ледзьве ён пасьпе заняць сваё месца, як зноў чуецца каманда: «Кругом марш»—і яму зноў даводзіцца стрым-

1) Францускі дзеяслоў—ісьці.

галоў прабегчы сорок крокаў. Такім чынам аддзяленне спакойна робіць толькі наварот і прасоўваецца на некалькі крокаў, а аддзяленны камандзір бегае ўзад і наперад, як кольца на прутку фіранкі. Усё гэта робіцца па адным з вытрабаваных рэцэптаў Гімэльштоса.

Канторэк ня можа чакаць ад Мітэльштэда нічога іншага, бо аднойчы пакінуў яго на другі год, і Мітэльштэдт быў-бы дурны, каб не скарыстаўся выпадкам, пакуль яго зноў не накіравалі на фронт. Магчыма, сапраўды лягчэй паміраць, калі вайсковая служба дала гэтую прыемную магчымасць.

Тымчасам Канторэк кідаецца, як загнаны вярчук.

Праз некаторы час Мітэльштэдт дае яму перадахнуць, а потым пачынае гэтулькі важнае практыкаванне, як поўзанне. На каленках і локцях, трымаючы бразгатку, паводле ўсіх правілаў, валочыцца Канторэк паўз нас дзівосную фігуру. Ён моцна сапе, і яго сапэнны гучыць для нас як музыка.

Мітэльштэдт, падбадэўвае і пацяшае лянштурміста Канторэка цытатамі настаўніка Канторэка:

— Лянштурміст Канторэк, мы маем пачаць жыць у вялікі час таму, мы павінны ўсе злітавацца ў адно цэлае і навучыцца перамагчы усю цяжкасць гора.

Канторэк затым вышлёўвае брудны кавалачак дрэва, што трапіла яму ў рот і маўчыць.

Мітэльштэдт нахіляецца і гаворыць пранікліва:

— І пасярод дробязяў ніколі не забывацца на вялікія падзеі лянштурміст Канторэк!

Дзіўна, як Канторэк ня грэсьне ад злосьці, асабліва цяпер, калі пачынаюцца гімнастычныя практыкаванні, у часе якіх Мітэльштэдт надвычай удала копіруе яго. Прытрымліваючы яго за заднюю частку штаноў, каб прымусяць пры практыкаванні на папярэчых брусох трымаць падбародак проста над перакладзінай, ён сыпле прэгэтым мудрыя выслоўі. Акурат таксама рабіў з ім Канторэк.

Потым праводзіцца разьмеркаванне нарадаў:

— Канторэк і Бэхтэр, па хлеб! Вазьмеце з сабой тачку.

Праз некалькі хвілін абодва выпраўляюцца з тачкай. Абураны Канторэк трымае галаву нахіленай далоў. Швайцар ганарыцца, што атрымаў лёгкі нарад.

Хлебпякарня знаходзіцца на другім канцы гораду. Такім чынам яны абодва павінны прайсці праз ўвесь горад з канца ў канец.

— Яны ўжо некалькі дзён робяць гэта, — сьмяецца Мітэльштэdt, Знайшліся аматары, якія спецыяльна чакаюць, каб на іх паглядзець.

— Цудоўна! — кажу я. — Але няўжо ён ня скардзіўся?

— Спрабаваў. Наш камандзір вельмі сьмяіўся, калі пачуў пра гэтую гісторыю. Акрамя таго, я заліцаюся да яго дачкі.

— Ён не дапусьціць цябе да экзамену.

— На гэта мне напляваць! — адказвае Мітэльштэdt з халодным сэрцам. — А яго скарга ня мела вынікаў, бо я давёў, што ён атрымлівае найбольш лёгкія нарады.

— А хіба ты ня мог яго пасур'ёзьней узяць у работу? — пытаюся я.

— Ну, на гэта я лічу яго вельмі дурным, — адказвае Мітэльштэdt ганарыста і велічна.

Што такое водпуск? Стан страчанай роўнавагі, пасья якой наступнае робіцца яшчэ больш цяжкім. Ужо цяпер дамешваецца гора растаньня. Мая маці моўчкі глядзіць на мяне; яна лічыць дні, я ведаю; з кожным днём яна больш смутная. Зноў на адзін дзень менш! Яна схавала мой ранец, яна ня хоча, каб ён быў ёй напамінкам.

Гадзіны пралятаюць шпарка, калі пачынаеш разважаць. Я бяру сабе ў рукі і іду праводзіць маю сястру. Яна выпраўляецца на рэзьню, каб дастаць некалькі фунтаў костак. Гэта вялікае шчасьце, і ўжо з раньня становіцца доўгія чарга людзей. Шмат хто млее.

Але нам не пашанцавала. Пасья таго, як мы працавалі, змяняючы адзін аднаго, тры гадзіны, чарга разыходзіцца. Косткі ўсе разданы.

Добра, што я атрымліваю харчаваньне. Я прыношу яго матцы, і ў нас ёсьць сякі-такі харч для ўсіх.

Усё цяжэй робіцца дні, усё пужлівей вочы маёй маткі. Яшчэ чатыры дні. Я павінен ісьці да Кемэрыхавай маткі.

Нельга апісаць гэтага. Трапятлівае жанчына, якая ўсклісвае, тармошыць мяне і крычыць:

— Навошта ты жывеш, навошта-ж ты жывеш, калі ён забіты? —

Яна аблівае мяне слязьмі і галосіць:

— Навошта наогул вы там, — гэткія дзеці, як вы, — навошта? —

Яна апушчаецца на крэсла і плача. — Бачыў ты яго, ці бачыў ты яго, як ён памёр?

Я кажу ёй, што куля трапіла яму ў сэрца і ён памёр адразу. Яна глядзіць на мяне і сумняваецца:

— Ты хлусіш. Я ведаю лепш за цябе. Я адчувала, як цяжка яму было паміраць. Я чула яго голас, я адчувала яго страх на начох. Скажы праўду, я хачу ведаць, я павінна ведаць!

— Не, кажу я,—я быў побач з ім. Ён быў забіты адразу.

Яна просіць мяне ціха:

— Скажы мне. Ты павінен сказаць! Я ведаю, ты хочаш мяне гэтым супакоіць, але хіба ты ня бачыш, што ты мяне яшчэ больш мучыш, чымся калі-б ты сказаў праўду? Я не магу цярыцца гэтага няведання! Скажы мне, як гэта здарылася, хоць як-бы жудасна гэта ня было! Гэта ўсё-ж будзе лепш, чым тое, што я ўяўляю сабе.

Я ёй ніколі гэтага не скажу, хоць-бы яна пасекла мяне на кавалкі. Я спачуваю ёй, але яна таксама здаецца мне некалькі дурнаватай. Павінна-ж яна задаволіцца гэтым! Кемарых усёроўна застанецца мэрцьвяком.—будзе яна ведаць праўду, ці не. Пасля таго, як бачыш столькі забітых, цяжка зразумець гэткае гора па адным. І я кажу некалькі нецярпліва:

— Ён быў адразу забіты. Ён нават не пачуў гэтага. Яго твар быў зусім спакойны.

Яна маўчыць. Потым павольна пытаецца:

— Ты можаш прысягнуць на гэта?

— Так!

— На ўсё, што ў цябе ёсьць сьвятога?

Ах, божа, што ў мяне яшчэ засталася сьвятога? Гэта-ж так зьменна ў наш час!

— Так, ён памёр адразу.

— Ты сам ня зьвернешся, калі гэта няпраўда.

— Я не зьвярнуся, калі ён памёр не адразу.

Я гатоў узяць на сябе ішчэ бог ведае, што. Але яна, здаецца, верыць мне. Яна стогне і доўга плача. Я павінен ёй сказаць як гэта было, і выдумляю гісторыю, у якую я сам амаль што веру.

Калі я адыходжу, яна цалуе мяне і дарыць мне яго партрэт. На ім ён, у сваёй форме новабранца, абапёрся на круглы стол, ножкі яго зроблены з бярозавых галін. Пазадзі на палатне намаляваны лес. На сталі стаіць куваль з пивам.

Апошні вечар дома. Усе маўклівыя. Я рана кладуся спаць і адбываю падушку, прыціскаю яе да сябе і ўтуляю ў яе галоў. Хто

гадае, ці давядзецца мне яшчэ калі ляжаць на пухавіку!

Маля маці яшчэ раз позна прыходзіць у мой пакой. Яна думае, што я сплю і я ўдаю што гэта так. Размаўляць, ня спаць абодвум вельмі цяжка.

Яна сядзіць амаль да раньня, хоць у яе болі, і яна часта курчыцца. Нарэшце я не магу больш вытрымаць і нібы абуджаюся.

— Ідзі спаць, мама! Ты застудзішся тут.

Яна гаворыць:

— Паспаць я пасыпею пазьней.

Я прыпаднімаюся.

— Я-ж ня зараз яшчэ выпраўляюся на фронт, маці! Я павінен сьпіраша прабыць чатыры тыдні ў барачным лягеры. Адтуль я яшчэ, магчыма, прыеду як-небудзь у нядзелю.

Яна маўчыць. Пасьля ціха пытаецца:

— Ты вельмі баішся?

— Не, маці!

— Я хацела табе яшчэ сказаць: сьдэражыся жанчын у Францыі.

Яны там благія.

Мама, мама! Для цябе я ўсё яшчэ дзіцёнак! Чаму я не магу пахласьці галаву табе на каленкі і плакаць? Чаму я павінен заўсёды быць больш моцным і заўсёды валадаць сабой? І мне жадалася-б хоць аднаго разу паплакаць, каб мяне ўцяшалі. Я-ж у сапраўднасьці не на шмат больш чым дзіцёнак: у шафе вісяць яшчэ мае кароткія дзіцячыя штаны. Прайшло так ня шмат часу! Чаму ён мінуў?

Я кажу, як мага спакойней:

— Там, дзе мы разьмясьціліся няма жанчын, маці!

— Ты сьдэражыся там у акопах, Паўль!

Мама, мама! Чаму я не магу ўзяць цябе ў свае абдымкі і памерці разам з табой? Якія мы гаротнікі!

— Так, маці, я буду сьдэрагчыся.

— Я буду штодня за цябе маліцца. Паўль!

— Мама, мама! Давай устанем і пойдзем назад, скрозь гады, назад да таго часу, пакуль усё гэта гора не перастане ціснуць,—назад, калі мы былі з табой, былі сам на сам, мама!

— Можа ты патрапіш атрымаць пасаду, на якіх ня будзе такіх няпрыемнасьцяў?

— Так, маці, магчыма я прыладжуся на кухні. Гэта цалкам магчыма.

— Зрабі гэта! Хай другія гавораць што хочудь...

— Я на гэта не зварочваю ўвагі, маці!

Яна ўздыхае. Яе твар вырысоўваецца белай плямай сярод цемрадзі.

— Цяпер ты павінна ісьці спаць, мама!

Яна не адказвае. Я ўстаю і накрываю ёй плечы сваёй коўдрай, Яна абапіраецца на маю руку: у яе болі. Я адводжу яе. Некаторы час я застаюся ў яе.

— Ты павінна паздаравець, маці, да майго звароту.

— Так, так, маё дзіцятка!

— Вы не прысылайце мне нічога, маці! У нас там хапае ежы. Тут усё гэта больш прыдасца.

Якой няшчаснай ляжыць яна на сваёй пасьцелі, яна, якая любіць мяне больш за ўсё на сьвеце!

Калі ў ўжо хачу пайсьці, яна гаворыць мне сьпехам:

— Я табе яшчэ прызапасіла дзьве пары сподняў. Яны з добрай шэрсці. Яны будуць грэць. Не забудзься запакаваць іх.

Ах, мама, я ведаю, чаго варты былі гэтыя дзьве пары сподняў, якіх клопатаў, беганіны і просьбы! Ах, мама, мама, як вытлумачыць тое, што я павінен паехаць ад цябе? Хто яшчэ можа загадваць мне, акрамя цябе? Я сяджу яшчэ тут, ля цябе. Нам трэба яшчэ так многа сказаць адзін аднаму, але мы ніколі гэта зрабіць ня здохем!

— Спакойнай ночы, маці!

— Спакойнай ночы, дзіцё маё!

У пакоі цёмна і ціха. Я чую матчына дыханьне і тыхканьне гадзінніка. За акном гуляе вецер. Шумяць каштанавыя дрэвы.

У прысенку я натыркаюся на свой ранец, ужо прыгатаваны, бо я заўтра павінен выехаць вельмі рана.

Я ўпіваюся зубамі ў падушку, сударгава сьціскаю рукамі жалезныя прэты майго ложка. Мне ня трэ' было сюды ехаць. Там я быў бязважным і часта адчуваў безнадзейнасьць; цяпер гэтага ўжо ніколі ня будзе. Я быў салдатам, а цяпер усё ў мяне ў сярэдзіне—суцэльны боль,—боль аб сабе, аб маёй матцы, аб усім, што ня мае канца.

Мне ня варт' было ехаць у водпуск.

Я яшчэ памятаю гэтыя баракі ў лясным лягеры. Тут Гэмільштос выхоўваў Тядэна. Зараз я тут амаль што нікога ня ведаю; як заўсёды, усё змянілася. Толькі некаторых я бачыў раней мімаходзь.

Службу я выконваю механічна. Увечары я заўсёды бываю ў салдацкім клубе, там ляжаць газеты, якіх я, адылі, ня чытаю, але там ёсць рояль, на якім я ахвотна іграю. Прыслугоўваюць дзве дзяўчыны, адна з іх маладая.

Лягер акружаны высокай драцяной агарожай. Калі мы позна звачваемся з салдацкага клубу, мы павінны мець з сабой пропуск. Хто ў добрых адносінах з вартай,—праходзіць, вядома, і без яго.

Паміж кустоў пад'ялыню і бярозавым лесам мы штодня праводзім ротныя заняткі на паляны. Гэта жыццё зноснае, калі не патрабаваць большага. Бяжыш наперад, кідаешся вобземлю, і ад твайго дыхання калышуща былінкі і кветкі на паляны. Сьветлы пясок, калі разглядаеш яго зблізу на зямлі, чысты, як у лябараторыі, і складаецца з безлічу драбнюткіх асколкаў краменю. Міжвольна хочацца апусьціць у яго руку.

Але прыгажэй над усім лясы з сваімі бярозавымі ўскрайкамі. Яны кожны момант змяняюць афарбоўку. Вось ствалы, бліскаюць чысьцюткай белатай, і паміж іх шоўкавіста і лёгка гойдаецца маляўнічая зеляніна лісьця; у наступны момант усё гэта набывае водцень апалавай блакітнасьці, якая срабрыста цягнецца ад ускрайку і адціскае зелень, але ў момант яна гусьцее амаль да чарнаты, калі паўз сонца праходзіць воблака. І гэты цэнь бяжыць, як здань паміж аблеклых цяпер ствалоў, аддаецца пасья на лузе да горы зонту, тымчасам як барозы ўжо стаяць нібы сьвяточныя сьцягі з белымі дрэўкамі пад чырвона-залатымі палотнішчамі, рантам пачынаючага палымнець лісьця.

Я часта захапляюся гэтай ігрой кволага сьвятла і празрыстых ценяў, настолькі, што амаль прапушчаю паўз вушы словы каманды; калі знаходзішся ў самоце,—пачынаеш назіраць прыроду і любіць яе. А ў мяне тут ня шмат знаёмых, і я ня маю асаблівай патрэбы да іх. Мы дужа мала ведаем адзін аднаго, каб рабіць што большае, чымся гандзюрыць па вечарох, гуляць у «сямнаццаць і чатыры», або звадзіць плёткі.

Ля нашых баракаў разьмешчаны вялікі лягер рускіх. Ён, праўда, аддзелены ад нас драцянай агарожай, але, ня гледзячы на гэта, палонным удаецца прабірацца да нас. Яны здаюцца дужа ня сьмелымі і боязкімі, большасьць барадатых і высокага росту; яны выгадваюць зацкаваных, п'якорлівых санбэрнараў.

Яны цікаваюць вакол нашых баракаў і рыпоцца ў баках для адкідаў. Можна сабе ўявіць, што яны там знаходзяць! Харчаваньне ў нас благое і дрэннае. Нам даюць буракоў, парэзаных на шэсьць частак і згатаваных у вадзе, пол'ўку з морквы, якая да таго яшчэ і брудная; гнілаватая бульба лічыцца вялікімі прысмакамі; а самай лепшай стравой—рэдка я рысавая крупяна, у якой павінна плаваць дробна парэзанае валовае сухажыльце. Але яно парэзана да таго дробна, што знайсці яго ніяк не ўдаецца.

Ня гледзячы на гэта, мы ўсё, вядома, зьідаем. Калі зрэдку трапляе багатыр, які ня мае патрэбы на паёк, дык знаходзіцца дзесяцера іншых, якія з ахвотай возьмуць яго порцыю. Толькі недаедкі, якіх нельга забраць на лыжку, выліваюцца ў бакі для адкідаў. Туды-ж трапляе зрэдку і шалуніна з буракоў, цвілілыя скарыякі хлеба і розны бруд.

Гэтыя рэдкія, мутныя, брудныя памы і прыцягваюць палонных. Яны сквапна выбіраюць іх з сьмярдзючых бакаў і нясуць, хаваючы пад свае кашулі.

Дзіўна бачыць зблізу нашых зорагаў. У іх твары, якія прымушаюць разважаць. Добрыя, сялянскія твары, шырокія ілбы, густыя, як поўсьць, валасы. Добра-б было скарыстаць іх на ворыве, касавіцы, зборы яблыкаў! Яны выглядаюць яшчэ больш добрадушнымі, чымся нашы фрызьлядзкія сяляне.

Сумна глядзець на іх рухі, на тое, як яны выкленчваюць чаго-небудзь наесці. Яны ўсе вельмі паслаблі, бо ім даюць есьці акурат столькі, каб не памерці з голаду. Мы самі ўжо не атрымліваем дастаткова, каб насыціцца. Яны хварэюць на крываўку. З баязьлівым позіркам яны падазваюць крадком крывавае кашулі. Ёх сьпіны, ён шыі схілены, калені падгінаюцца, вочы глядзяць скоса, зьнізу ўгару, калі яны працягваюць руку і нешматлікімі словамі, якія яны вывучылі, просяць,—просяць гэтым кволым, ціхім басам, які нагадвае цёплую печку і пакой на радзіме.

Есьць людзі, якія адштурхваюць іх нагой, і яны падаюць, але такіх ня шмат, большасьць, нечапае і праходзіць паўз іх. Хай-бы

толькі яны не глядзелі так на чалавека. Колькі пакуты ў гэтых двух маленькіх шчылінах, якія можна прыкрыць пальцамі,—у гэтых вачох.

Увечары яны прыходзяць у баракі і «гадлююць». Усё, што яны маюць, яны мяняюць на хлеб. Іншы раз ім шанцуе, бо ў іх добрыя боты, а ў нашых кепскія. Скура на іх высокіх ботах надзвычай мяккая, як юхта. Нашы сялянскія сынкі, якія атрымліваюць з дому прышасы, могуць дазволіць сабе набыць гэтыя боты. Кошт іх за пару—ад двух да трох салдацкіх баханак хлеба, або адна баханка і невялікая цвёрдая конская каўбаса.

Але амаль што ўсе рускія ўжо даўно аддалі тва рэчы, што прынеслі з сабой. Яны носяць мізэрныя лахманы і імкнуцца памяняць дробныя рэчы, якія яны зрабяць з асколкаў знарадаў і адломкаў шрапнэльных кольцаў. Гэтыя рэчы, відома, даюць ім дужа мала даходу, хоць на іх выраб і патрачана шмат працы. Іх аддаюць за два кавалкі хлеба. Нашы сяляне, калі сьпіраюцца за цану, скупыя і хітрыя. Яны трымаюць перад носам палоннага кавалак салдацкага хлеба і каўбасы да таго часу, пакуль той не зьбялее ад прагнасьці і не закоціць вочы. Тады яму робіцца ўсё роўным. Яны забіраюць сваю здабычу з усёй дырамоннасьцю, на якую яны толькі здатны, яны дастаюць свой таўсты сьцізорык, памалу і з аглядкай адраваюць сабе кавалак хлеба і кавалак цвёрдай добрай каўбасы і насычаюцца, узнагароджваючы сябе за ўсё.

Я часта стаю на варце ля рускіх. У цемрадзі бачна, як соўгаюцца іх постаці, яны нагадваюць хворых буслаў, вялікіх птушак. Яны падыходзяць усутыч да кратаў і прыціскаюцца да іх тварамі, уціскаючы пальцы ў дрот. Часта яны стаяць на некалькі чалавек урад. Яны ўдыхаюць вецер, які павявае з палёў і лясоў.

Яны рэдка размаўляюць, перакідаючыся толькі двума-трыма словамі. Яны адносяцца адзін да аднаго па-брацку, чымся мы.

Але магчыма гэта для таго, што яны адчуваюць сябе больш няшчаснымі, чымся мы. А тымчасам для іх вайна ўжо скончылася.

Але сядзець і чакаць крываўкі,—гэта таксама ня жыцьцё.

Ландштурмісты, якія іх ахоўваюць, разказваюць, што спачатку яны былі больш ажыўлёнымі. Сьпярыша, як гэта заўсёды бывае, у іх былі ненатуральныя адносіны адзін да аднаго, і часта пры гэтым адбываліся кулачныя расправы і разаніна. Цяпер яны зусім атупелі і зрабіліся бязуважнымі. Большасць нават пакінула онаніраваць:

да таго яны паслаблі. А было, што яны гэтым займаліся цэлым баракам.

Яны стаяць ля кратаў. Калі адзін адыходзіць, яго месца адразу займае другі. Большасць з іх маўчыць, толькі некаторыя выпрашваюць хоць-бы мундштукі ад скуранай папярсы.

Я бачу іх цьмяныя постаці. Іх бароды разьвязваюцца па ветры. Я нічога ня ведаю пра іх, акрамя таго, што яны палонныя, і іменна гэта мяне патрасае. Іх жыцьцё нязноснае. І ў ім ня было віны: калі-б я ведаў больш пра іх, як іх зваць, як яны жывуць, чаго яны чакаюць, што іх гняде,—тады маё ўзрушэньне мела-б мэту і магло-б выліцца ў спачуваньне. Цяпер-жа я ў іх адчуваю толькі боль жывой істоты; страшэнную маркотнасьць жыцьця і бязжаласьлівасьць людзей.

Загад зрабіў з гэтых спакойлівых фігур нашых ворагаў, другі загад мог-бы ператварыць іх на нашых сяброў. На нейкім стале падпісалі дакумант людзі, якіх ніхто з нас ня ведае, і на шмат год нашай мэтай зрабілася тое, што раней заслугоўвала зьнявагі сьвету і вышэйшай кары. Як можна адчуваць варажасьць гледзячы на гэтых людзей з дзіцячымі тварамі і апостальскімі бародамі? Кожны ўнтэр-офіцэр для новабранца і кожны настаўнік для вучняў больш злы вораг, чымся яны. І ўсё-ж мы-б зноў стралялі па іх і яны па нас, калі-б яны апынуліся на свабодзе.

Я палохаюся: мне пра гэта нельга разважаць, гэты шлях вядзе ў прорву. На гэта яшчэ ня прысьпеў час, але я не хачу выпусьціць гэтай думкі, я хачу яе захаваць, замкнуць яе да таго часу, пакуль ня скончыцца вайна. Сэрца маё б'ецца хутчэй: ці ня ў гэтым мэта, тое вялікае, тое адзінае, пра што я разважаў у акапах, чаго я шукаў, як апраўданьня быцьця пасья гэтай катастрофы ўсяго чалавечтва, ці не задача гэта для будучага жыцьця, вартата гэтых гадоў жаху?

Я вымаю свае папярсы, разломваю кожную на дзьве часткі і аддаю іх рускім. Яны кланяюцца і запальваюць іх. Цяпер на некаторых тварах мігцяць чырвоныя кропкі. Яны пацяшаюць мяне; гэта нібы маленькія акенцы ў цёмных вясковых хатах, якія даюць зразумець, што пазадзі—пакоі, поўныя ўтульнасьці.

Дні мінаюць. Адным туманным раньнем зноў, хаваюць рускага: цяпер памірае амаль штодня некалькі чалавек рускіх. Я акурат стаю на варце ў момант яго пахаваньня. Палонныя сьпяваюць. Яны сьпяваюць хорам, і гэта гучыць так, нібы гэта не галасы, а арганы, якія знаходзяцца далёка ў пустцы.

Пахаваньне адбываецца хутка.

Увечары яны зноў стаяць ля краткаў і вецер даносіць да іх пах бярозавага гаю.

Зоры сьвеціць холадна.

Цяпер я ведаю некаторых з іх, якія добра размаўляюць на нямецку. Сярод іх ёсьць адзін музыкант. Ён расказвае, што быў скрыпачом у Бэрліне. Калі ён даведаўся, што я крыху граю на роялі, ён дастае сваю скрыпку і грае. Другія паселі, абапіраючыся сьпіной на краткі. Ён стаіць і грае. Хвілінамі ў яго аніякавы выраз твару, які бывае ў скрыпачоў, калі яны заплюшчваюць вочы. Пасьля ён кратае свой інструмант у такт ігры і ўсьміхаецца мне.

Ён грае, напэўна, народныя песьні, бо астатнія ледзь выразна падпяваюць яму. Яны зараз падобны, да цьмяных узгоркаў, якія гучаць глыбокім падземным гудам. Голас скрыпкі стаіць над намі, як стройная дзяўчына, ён ясны і самотны. Галасы змаўкаюць, а скрыпка застаецца. Яе гук здаецца тонкім у ночнай цемрадзі, нібы яна замярзае. Трэба стаяць вельмі блізка, у пакоі гэта было-б лепш; тут, на паветры, робіцца журбліва, калі яна гэтак самотна блукае...

Я не атрымліваю ў нядзелю водпуску, бо я толькі нядаўна быў у працяглым водпуску. Таму ў апошнюю нядзелю перад маім ад'ездам мяне наведваюць бацька і старэйшая сястра. Мы ўвесь дзень сядзімо ў салдацкім клюбе. Куды яшчэ-б маглі мы пайсьці? У баракі няма ахвоты. А поўдні мы ішпацыруем па лесе.

Час цягнецца балюча марудна; мы ня ведаем пра што гаворыць, таму мы гутарым пра матчыну хваробу. Цяпер ужо ясна, што гэта рак. Яна ляжыць у больніцы і павінна хутка опэравацца. Доктары спадзяюцца, што яна ачунае, але мы ніколі ня чулі ішчэ, каб рак вылечвалі.

— Дзе-ж яна ляжыць?—пытаюся я.

— У больніцы св. Луізы,—гаворыць бацька.

— У якім разрадзе?

— У трэцім. Нам спачатку паведаміць колькі будзе каштаваць опэрацыя. Яна сама пажадала легчы на трэці: яна гаворыць, што там ёй будзе з кім гутарыць. Акрамя таго, гэта каштуе менш.

Так яна ляжыць там у агульнай палаце? Толькі-б яна магла ўначы спаць!

Бацька ківае галавой. Твар яго змучаны і ўвесь у зморшчках. Мая маці шмат хварэла. Праўда ў больніцу яна клалася толькі тады, калі ад яе гэтага вымагалі. Але ўсё-ж гэкі гэта нам шмат каштавала, жыцьцё майго бацькі, уласна кажучы, усё пайшло іменна на гэта.

— Калі-б толькі ведаць, колькі будзе каштаваць опэрацыя!— гаворыць ён.

— А вы хіба не даведаліся?

— Проста—не. Гэта-ж не выпадае. А мо' доктар пакрыўдзіцца: ён-жа будзе опэраваць маці...

«Так,—думаю я з горкасьцю.—Гэткія мы, гэткія ўсе бедныя людзі. Яны не асьмельваюцца запытацца пра цану і за лепшае бяруць мучыцца ў клопатах, але іншыя, для якіх гэта зусім ня так значна, знаходзяць цалкам натуральным дагаворвацца аб цане загадзя. На іх доктар не пакрыўдзіцца».

— Перавязкі пасья таксама будуць каштаваць дужа дорага.— гаворыць бацька.

— Хіба бальнічная каса ня плоціць за гэта?—пытаюся я.—Маці ўжо там даўно хварэе... У вас ёсьць грошы?

Ён адмоўна матае галавой.

— Не, але цяпер я магу зноў працаваць звыштэрмінова.

Я ведаю: ён будзе да поўначы стаяць ля свайго стала і фальцаваць, клеіць і выкрываць. А восьмай гадзіне ён паесьць чаго-небудзь з таго благога харчу, які яны атрымліваюць па картках. Пасья гэтага ён прыме парашку ад болю галавы і зноў будзе працаваць.

Каб яго крыху забавіць, я расказваю яму некалькі гісторый, якія мне ўспалі на розум, салдацкія анекдоты пра генэралаў, фэльдфэбляў, што так ці інакш траплялі ў няёмкае становішча.

Потым я праводжу абодвух на чыгуначную станцыю. На разьвітаньне яны даюць мне шклянку з варэньнем і скрутак з бульбянымі аладкамі, якія яшчэ маці смажыла для мяне.

Пасья яны ад'яжджаюць і я зварочваюся назад.

Увечары я намазваю варэньнем аладкі і ем. Яны здаюцца мне ня смачнымі. Тады я выходжу, каб аддаць аладкі рускім. Пасья мне ўспала на розум, што мая маці сама смажыла іх і што ў яе, можа быць, былі болі, калі яна стаала ля гарачай пліты. Я кладу скрутак назад у ранец і бяру толькі дзьве штукі для рускіх.

Я амаль гатовы плакаць. Я не пазнаю сябе. Але ўсё зноў будзе добра тут, з Катам і Альбэртамі і іншымі. Тут маё праўдзiвае месца.

— Табе пашанцавала,—шэпча мне Кроп перад тым як заснуць.— Гавораць, што мы накіруемся ў Расію.

— У Расію? Там-жа больш няма вайны!

У аддаленым грывіць фронт. Сьцены баракаў дрыжаць.

Праводзіцца генэральная чыстка. Адзін агляд ідзе за другім. З усіх бакоў нас рэвізуюць. Усе падраныя рэчы замяняюць на новыя. Пры гэтым я атрымліваю зусім новую куртку, а Кат—нават ўсё абмундыраваньне. Ходзяць чуткі, што будзе мір, аднак другая вэрсія больш верагодная: што мы будзем грузіцца ў Расію. Але на што нам у Расіі новае абмундыраваньне? Нарэшце, высвятляецца: чакаюць прыезда кайзэра. Вось прычына ўсіх гэтых аглядаў.

На працягу васьмі дзён можна было падумаць, што мы знаходзімся ў казармах для новабранцаў,—так нас апрацоўвалі і прымушалі практыкавацца. Усе злосныя і цэрвовыя, бо празьмерная чыстка, нам не дае нічога, а стройная маршыроўка—і таго менш. Іменна гэтакія рэчы назалюць салдатам Больш за акопы.

Нарэшце, надыходзіць доўгачаканы момант. Мы стаімо сьмірна і зьяўляецца кайзэр. Нам цікава, які ён з сябе. Ён ідзе ўсцяж фронту, і я некалькі расчараваны: па партрэтах я ўяўляў яго больш вялікім і магутнейшым, і перад усім—з грывотным голасам.

Ён раздае жалезныя крыжы і размаўляе з тым-другім. Потым мы адыходзім. Тядэн гаворыць здзіўлена:

— Гэта самы галоўны начальнік, які толькі ёсьць. Перад ім кожны павінен станавіцца ва фронт. Усе без выключэньня.—Ён разважае:—перад ім Гіндэнбург таксама павінен станавіцца ва фронт, так?

— Ну, так,—падцьвяджае Кат.

Тядэну гэтага не хапае. Ён раздумлівае некалькі часу і пытаецца:

— Ці павінен кароль станавіцца ва фронт перад кайзэрам?

Ніхто дакладна гэтага ня ведае. Мы мяркуем, што не. Яны абодвы да таго ўладныя, што тут ужо напэўна, ня можа быць і гутаркі пра ставаньне ва фронт.

— Якую лухту ты здумляеш?—гаворыць Кат.—Галоўнае тое, каб ты сам станавіўся ва фронт.

Але Тядэн зусім расчараваны. Яго, дужа бедная ў іншых галінах, фантазія работае да зьяясленьня.

— Слухай вось,—заяўляе ён,—я проста не магу ўявіць сабе, што кайзэру даводзіцца хадзіць у клэзэт таксама, як і мне!

— Даю табе слова, што даводзіцца,—сьмяецца Кроп.

— У цябе вошы пад чэрапам, Т'ядэн!—гаворыць Кат.—Ідзі вось сам у клэзэт, тады ў цябе, магчыма, праясьніцца ў галаве, і ты пакінеш разважаць як грудное дзіцянё.

Т'ядэн зьнікае.

— Аднаго-б мне хацелася даведацца,—гаворыць Альбэрт,—ці была-б вайна, калі-б кайзэр сказаў «не».

— Я ўпэўнен, што была-б,—заўважаю я.—Гавораць, што ён сьнярша зусім не жадаў яе.

— А калі-б ня ён адзін, а, магчыма, дваццаць або трыццаць чалавек у сусьвеце сказалі-б «не»?

— Тады зразумела, магчыма,—згаджаяся я,—але яны вось якраз і жадалі яе!

— Сьмешна выходзіць, калі паразважаеш,—гаворыць далей Кроп.—Мы знаходзімся тут, каб бараніць сваю радзіму. Хто-ж правы?

— Магчыма, і тыя, і другія,—кажу я, сам не даючы веры сваім словам.

— Ну так,—разважае Адлер, і я па яго твары бачу, што ён хоча загнаць мяне ў тупік,—але нашы профэсары, пастары і газэты гавораць, што толькі мы правы,—і трэба спадзявацца, што гэта так і ёсьць,—але і французскія профэсары, патэры і газэты сьцьвярджаюць, што толькі яны правы. У чым справа?

— Гэтага я ня ведаю,—кажу я,—у кожным разе вайна працягваецца і кожны месяц да яе далучаюцца новыя краіны.

Зноў зьяўляецца Т'ядэн. Ён усё шчэ ўзрушаны і зноў адразу-ж уступае ў гутарку, даведваючыся як, уласна кажучы, наогул узьнікае вайна.

— У большасьці выпадкаў з таго, што адна краіна моцна абражае другую,—адказвае Альбэрт з выглядам перавагі.

Але Т'ядэн таўстаскурны.

— Краіна? Гэтага я не разумею. Гара ў Нямеччыне ня можа абразіць гару ва Францыі. Або рака, ці лес, або поле пшаніцы?

— Ты дапраўды нагэтулькі дурны, ці толькі ўдаеш з сябе дурня?—бурчыць Кроп.—Я-ж ня гэта хачу сказаць. Адзін народ абражае другога.

— Тады мне няма да гэтага ніякае справы,—пярэчыць Т'ядэн.— Я сябе абражаным не адчуваю.

— Ну, як табе растлумачыць?—гаворыць Альбэрт разздаваўшыся. Справа зусім ня ў гэткім вясковым пудале, як ты!

— Тады тым больш мне можна адправіцца дахаты?—настойвае на сваім Т'ядэн, і ўсе рагочуць.

— Эх, дурыла, гэта-ж уся дзяржава!—крычыць Мюлер.

— Дзяржава, дзяржава!—Т'ядэн хітравата ляскае пальцамі.— Палявыя жандары, поліцыя, зьбіральнікі падаткаў—вось наша дзяржава. Калі ты маеш да гэтага дачыненне, дык калі ласка!

— Верна!—гаворыць Кат.—Ты ўпяршыню сказаў штосьці правільнае, Т'ядэн! Дзяржана і радзіма—гэта сапраўды вялікая розніца.

— Аднак гэта зьвязана адно з адным,—разважае Кроп.—Няма радзімы без дзяржавы.

— Справядліва, але падумай толькі—мы-ж амаль усе простыя людзі. І ў Францыі большасьць людзей таксама рабочыя, рамеснікі, або дробныя служачыя. Навошта французскаму сьлесару, або шаўцу, нападаць на нас? Не, уся штука ва ўрадах. Я ніколі ня бачыў француза да таго як трапіў сюды, і з большасьцю французаў справа акурат такая-ж. У іх таксама мала пытаюцца, як і ў нас.

— Навошта-ж тады наогул вайна?—пытаецца Т'ядэн.

Кат паціскае плячмыма.

— Ёсьць людзі якім вайна на карысьць.

— Ну, я вась да іх, у кожным разе, не належу!—Ухмыляецца Т'ядэн.

— І ні ты, і ніхто з нас.

— Дык хто-ж?—настойвае Т'ядэн.—Кайзэру-ж яна таксама не на карысьць. У яго-ж ёсьць усяго, што яму патрэбна.

— Не кажы,—пярэчыць Кат.—Вайны ў яго да гэтага часу ня было. А для кожнага вялікага імператара патрэбна, прынамсі, хоць адна вайна, інакш ён ня ўславіцца. Зірні вась у свае падручнікі.

— Генэралы таксама набываюць славу дзякуючы вайне,—гаворыць Дэтэрынг.

— Яшчэ вялікай як кайзэр,—падцьвяджае Кат.

— Вядома, за ўсім гэтым хаваюцца іншыя людзі, якія хочуць зарабляць на вайне,—бурчыць Дэтэрынг.

— Я лічу, што гэта хутчэй свайго роду ліхаманка,—гаворыць Альбэрт.— Ніхто гэтага, уласна кажучы, не жадае, але раптам яна пачынаецца. Мы не жадалі вайны, іншыя сьцьвярджаюць тое-ж самае, ня глядзячы на гэта, палова сусьвету ўцягнута ў вайну.

— Там у іх больш хлусьві, чым у нас,—пярэчу я.— Успомні вась проклямацьні ў палонных. У іх было сказана, што мы жарым бэльгійскіх дзяцей. Малайцоў, якія пішуць такія рэчы, варта-б было весяць! Вось праўдзівыя вінаватыя.

Мюлер устае.

— Ва ўсякім разе, лепш што вайна адбываецца тут, горш было-б, калі-б гэта было ў Нямеччыне. Зірнеце вась на пакапаньня ў варонкі палі!

Гэта справядліва,—згаджаецца таксама Т'ядэн. Але шчэ лепш было-б каб вайны зусім ня было.

Ён пахаджае і ганарыцца, што асадзіў нас добраахвотнікаў. І яго пункт погляду дапраўды зьяўляецца тут тыповым. З ім заўсёды стыкаешся і нічога слушнага адказаць ня можаш. Нацыянальнае пакуцьцё салдата выяўляецца ў тым, што ён тут, але на тым яно і сканчаецца. На ўсё астатняе ён глядзіць практычна, выходзячы з свайго ўласнага добрабыту.

Альбэрт з прыкрасьцю кладзецца на траву.

— Лепш не размаўляць зусім пра ўсё гэтае паскудства!

— Ўсёроўна гэтым нічога ня зьменіш!—падцьвярджае Кат.

У дадатак да ўсяго даводзіцца зьварнуць усё новае абмундыраваньне, нам даюць зноў наша старае рызьзё. Добрыя рэчы былі даны толькі на парад.

Замест адпраўкі ў Расію, мы зноў ідзем на перадавыя пазыцыі. Мы праходзім праз невялікі лясок з расчэпленымі стваламі і разварочанай глебай. Дзе-ні-дзе бачны страшэнныя яміны.

— Чорт пабяры, вась дзе дасталася!—кажу я Кату.

— Мінамёты,—адказвае ён і пасья паказвае ўгару.

На галінах вісяць забітыя. Адзін голы салдат застрэў у разгалічэньні стволу, галава яго яшчэ ў шлеме, але больш ніякай вопраткі няма. Толькі адна палова яго застрэла там угары, верхняя частка цела, якая засталася бяз ног.

— Што тут адбылося?—пытаюся я.

— Яго высадзіла з вопраткі,—адказвае Т'ядэн з бурчаньнем.

Кат гаворыць:

— Гэта пацешна! Нам ужо разы са два даводзілася гэта бачыць. Калі лучыць такая міна, дык чалавека дапраўды нібы вытресе з яго вопраткі. Гэта дзеянне паветранага ціску.

Я шукаю далей. Праўда, гэта так. Знізу вісяць лахманы абмундыраванья. У другім месцы прыстала крывавае каша, якая калісьці была чалавекам. А вось цела, у якога толькі на адной назе рэштка сподняў і вакол шыі каўнер мундыра. Наогул-жа яно бяз вопраткі. Яна параскідана па дрэве. Абедзвюх рук таксама няма, яны нібы аддзёрты. Адну з іх я знаходжу на дваццаць крокаў далей, у хмызьняку.

Забіты ляжыць тварам доўка. Там, дзе павінны быць рукі, застаўся глыбокія раны, зямля счарнела ад крыві. Трава пад яго нагамі выдзёрта, быццам чалавек яшчэ таптаўся.

— Гэта ня жарты, Кат!—кажу я.

— Асколак знараду ў жываце таксама ня жарты!—адказвае ён, паіскаючы плячыма.

— Толькі не раскісайце!—дадае Т'ядэн.

Гэта адбылося ня так даўно: кроў яшчэ сьвежая. З прычыны таго што ўсе людзі, якія сустракаюцца нам, забітыя,—мы не затрымліваемся, а паведамляем на бліжэйшы перавязачны пункт. Нарэшце, гэта зусім ня наша справа—адбіраць работу ад гэтых жарабцоў з насілкамі!

Мяркуюцца выправіць выведнікаў, каб азначыць на якой адлегласці яшчэ заняты ворагам яго пазыцыі. З гэтай прычыны, што я толькі-толькі пабываў у водпуску,—у мяне нейкае дзіўнае пачуццё да таварышоў... Таму я выказваю жаданне ісці з імі. Мы выпрацоўваем плян, паўзем за дратавую загарожу і пасьля разыходзімся, каб паўзці па адным.

Праз некаторы час я знаходжу плоскую варонку, у якую і скачваюся. Асюль я пачынаю выглядаць. Мясцовасьць абстрэльваецца кулямётным агнём сярэдняй моцы. Ён скрыжаваны, ідзе з усіх бакоў, але яго хапае, каб не рызыкаваць узняцца над варонкай.

Распускаяецца асвятляльны парашут. Зямля наперадзі застыгла пры бледным асвятленьні. Тым гусцейшы змрок пасьля гэтага. У акопах нядаўна расказвалі, што на гэтым участку чорнае войска. Гэта пагана, яго нельга добра разгледзець, потым яны добрыя выведнікі. Як гэта ня дзіўна, але яны таксама бываюць вельмі неасця-

рожнімі. Кат і Кроп аднойчы на выведцы перастралілі ўвесь па-
груль чорнаскурых, бо гэтыя людзі не маглі стрымаць спакусы і
курылі ідучы. Кату і Альбэрту аставалася толькі меціцца ў бліс-
кавыне агню папіросы.

Ля мяне шлёпае маленькая граната. Я ня чуў як яна набліжалася
і страшэнна палохаюся. У гэты-ж момант мяне ахапіў неапісальны
страх. Я тут адзін і амаль што бездапаможны ў пацёмках. Магчыма
за мною ўжо даўно назіраюць два другіх вокі з варонкі і ручная
граната ляжыць напатагове, каб мяне разьдзерці. Я спрабую авала-
даць сабой. Гэта ня першая выведка, у якой я ўдзельнічаю, і яна ня
дужа небяспечная. Але яна першая пасля водпуску і, акрамя таго,
мясцовасць для мяне мала знаёмая.

Я намаўляю сабе, што маё непакойства бяссэнснае, што ў цем-
радзі, мабыць ніхто не сьцеражэ, інакш кулі ня сьвісталі-б так нізка.

Дарэмна! Чарадой у непарадку праносяцца думкі ў маёй галаве:
я чую папярэджальны голас маткі, я бачу рускіх з шырокімі баро-
дамі, якія прыціскаюцца да кратаў, узнікае надзвычай яскравы ма-
люнак карчомкі з крэсламі, што ў ёй стаіць, кіно ў Валянсыне,
у маім уяўленьні балюча і агідна стаіць шэрая нячулая руля вінтоўкі,
якая моўчкі ідзе сьледам усюды, куды-б я не паварочваў галаву.

Я зьліваюся потам.

Я ўсё шчэ ляжу ў сваёй нары. Я гляджу на гадзіннік: мінула
толькі некалькі хвілін. Мой лоб вільготны, вочы мокрыя, рукі дры-
жаць, і я ціха кашляю. Гэта ня што іншае, як жудасны прыпадак
страху, самага звычайнага жывёльнага страху перад тым, каб высу-
нуць галаву і паўзьці далей.

Як каша распаўзаецца напружаньне і перамагае жаданьне за-
стацца ляжаць. Рукі і ногі прыстаюць да зямлі, я імкнуся адарвацца,
але дарэма. Я прыціскаюся да зямлі, я не магу ісьці далей, я выра-
шаю застацца тут.

Але адразу-ж мяне зноў узьнімае хваля, хваля сораму, каляна
і—пачуцьця самазахаваньня. Я крыху прыўзьнімаюся, каб азірнуцца.
Мае вочы гараць,—так пільна я ўглядаюся ў цемрадзь. Узьлітае ась-
вятляльная ракета. Я зноў прыгінаюся.

Ва мне адбываецца шалёнае дзікае змаганьне, я хачу выйсьці з
нары і ўсё-ж зноў застаюся ў ёй. Я кажу сабе:

«Ты павінен! Гэта-ж твае таварышы! Гэта-ж не які-небудзь дурны загад!»—і зараз-жа: «Мне што да таго? У мяне толькі адно жыццё, і яго я магу страціць».

«Гэта ўсё дзеля водпуску»,—апраўдваюся я з прыкрасьцю. Але сам не даю веры гэтаму. Я раблюся страшэнна млявым, я паволі прыўзнямаюся і працягваю наперад рукі, падцягваюся сам і цяпер ляжу на ўскрайку варонкі.

Але тут я спаймаў на вуха нейкі шум і саскокваю назад. Ня глядзячы на грукат артылерыі, шум чуцен даволі ясна. Я прыслухоўваюся: шум пазадзі мяне. Гэта нашы ідуць усьцяж акопаў. Я ўжо чую заглушаныя галасы. Мяркуючы па інтонацыі, гэта напэўна Кат.

Надзвычайная цяплыня адразу праізвае мяне. Гэтыя галасы, гэтыя нешматлікія ціхія словы, гэтыя крокі ў акопах пазаді мяне адным штуршком вырываюць мяне з жудаснай самоты і сьмяртэльнага жаху, пад уладу якіх я падупаў. Гэтыя галасы нешта больш вялікае, чымся маё жыццё, яны больш вялікае, чымся ўспаміны пра матку і самы страх, яны самае моцнае і ратавальнае з таго, што ёсьць у сусьвеце; гэта галасы маіх таварышоў.

Я ўжо больш ня дрыжучы атам быцця, адзін у пацёмку—я належу да іх, і яны да мяне, у нас той самы страх, у нас тое-ж жыццё, мы проста і цесна зьвязаны адзін з адным. Мне хацелася апусьціць у іх свой твар, у гэтыя галасы, у гэтыя некалькі слоў, якія мяне выратавалі і якія абароняць мяне.

Асьцярожна я перапаўзаю праз край і падкрадваюся наперад. Я паўзу далей на карачках; усё ідзе добра, я сачу за кірункам, азіраюся і заўважваю рысу заслонавага агню, каб знайсці дарогу назад. Пасьля гэтага я імкнуся наладзіць сувязь з іншымі.

Я ўсё яшчэ адчуваю страх, але гэта ўжо страх разважны, надзвычайна ўзрослая шільнасьць.

Ноч ветравая, і цені шаволяцца з боку ў бок пры ўспышках гарматнага агню. Дзякуючы цемрадзі бачна і дужа мала і вельмі шмат. Часта я застываю на месцы, аднак беспадстаўна. Так пасоўваюся я параўнаўча далёка наперад і пасьля, зрабіўшы дугу, паварочваю назад. Сувязі мне не пашанцавала наладзіць. Кожны мэтр, які набліжае мяне да нашых акопаў, напаўняе мяне ўпэўненасьцю, але разам з тым і ўзрастаючай пасьпешнасьцю. Было-б пагана быць параненым зараз шалёнай куляй!..

Раптам мяне працінае зноў страх. Я ўжо не магу дакладна вызначыць кірунку. Я ціха прытойваюся ў варонцы і спрабоўваю орыентавацца. Ня раз здаралася, што чалавек спакойна скакаў у акоп і толькі тады даведваўся, што лучыў ня ў свой.

Праз некаторы час я зноў прыслухоўваюся. Я зноў памыліўся. Лябірынт варонак здаецца мне цяпер такім неабсяжым, што ад хвалавання я зусім бянтэжуся і ня ведаю куды ісьці. Магчыма я пайду паралельна акопам. Гэта можа працягвацца бясконца. Таму я круга паварачваю.

Гэтыя праклятыя асьвятляльныя ракеты! Здаецца, што яны гараць па цэлай гадзіне. Не пасьпееш зрабіць аднаго руху, як ужо ўзьнімаецца новая ракета.

Аднак нічога не дапамагае: я павінен выбрацца. З перашынкамі я прасоўваюся далей, я пайду па зямлі і сьпісяжваю сабе рукі аб асколкі, якія гострыя як брытва. Часам мне здаецца, што на горызонтце неба робіцца больш сьветлым, але гэта магчыма толькі так, проста выябражэньне. Паступова я заўважаю, што маё жыцьцё пастаўлена на карту.

Выбухае граната. Адразу за ёй дзьве другія. І вось пачынаецца... Артылерыйская падрыхтоўка. Сакатаньне кулямётаў. Цяпер не застаецца нічога іншага, як ляжаць. Напэўна зараз будзе атака. З усіх бакоў узьнімаюцца асьвятляльныя ракеты. Без перашынку.

Я ляжу, прыгнуўшыся, у вялікай варонцы, па пояс ў вадзе. Калі пачнецца атака, я апушчуся ў ваду так, каб толькі не захліснуцца, а твар вышпекаю гразёю. Я павінен прыкінуцца мерцвяком.

Раптам я чую, як агонь пераносіцца назад. Я зараз-жа апушчаюся ў ваду, ссоўваю шлем на патыліцу. Рот трымаю над самай вадой, каб можна было дыхаць.

Потым я заміраю ў нярухомасьці, таму што разлягаецца шум. тупат набліжаецца, усё ў сярэдзіне ў мяне ледзянее. Але шум адступае: першы атрад прайшоў. У маім мазгу бушавала толькі адна думка: «Што ты зробіш, калі хто скокне да цябе ў варонку?» Я шпарка выхопліваю маленькі кінжал, моцна трымаю яго і хаваю разам з рукой у глеі. «Калі хто скокне ў маю варонку, — б'ецца ў мяне ў думках, — я зараз-жа пракалю яму глотку, каб ён не пасьпеў закрычэць. Інакш нельга. Ён будзе гэтак-жа напалоханы як і я, і ўжо з аднаго жаху мы кінемся адзін на аднаго. Таму я павінен быць першым».

Цяпер пачынаюць страляць нашы батарэі. Недалёка ад мяне рвецца знарад. З гэтага я прыходжу ў шал. Не хапала толькі, каб мяне забіў свой-жа знарад. Я сыплю праклёнамі і скрыгічу зубамі ў грузі: гэта выбух ашалеласьці. Нарэшце я здольны толькі стагнаць і ўпрашаць.

Грукат ручных гранат дасягае да майго слыху. Калі нашы пойдучь у контр-атаку—я vyrатаваны. Я тулюся галавой да зямлі і чую заглушанае грывенне, падобнае на аддаленыя выбухі, на горных распрацоўках, і зноў прыўзьнімаю галаву, каб прысдухацца да шуму на зямлі.

Кулямёты тарахцяць. Я ведаю, што нашы дратавыя загарожы грывалыя і амаль не пашкодзаны; частка іх зараджана моцным токам. Кулямётны агонь узмацняецца. Не, яны не прарвуцца і павінны адступіць!

Я зноў згінаюся ў крук, напружваюся як мага. Тупат і гукі чутны зноў. Сярод гукаў чуден крык. Ворага абстрэльваюць. Атака адбіта.

Трохі павіднела. Паўз мяне сьпяшаюцца крокі. Першыя. Міма! Зноў, другія. Тарахненне кулямётаў зьліваецца ў непарыўнае гудзеньне. Толькі я збіраюся павярнуцца, як раздаецца шум. Чыёсьці цела важка падае да мяне ў варонку і навальваецца на мяне.

Я ні пра што ня думаю, нічога не вырашаю—я ашалела накідваюся на яго і толькі адчуваю як цела ўздрыгвае, пасля мякне і валіцца, як мех. Калі я апрытомнеў, мая рука ліхая і мокрая. Той хрышціць. Мне здаецца, што ён мычыць. Кожны яго ўздых падобны да крыку, гому, але гэта толькі мае жылы, у якіх так стукае. Мне-б хацелася заціснуць яму рот, захаць яго зямлёй, яшчэ раз ударыць: ён павінен ляжаць ціха, ён выдае мяне; але я ўжо настолькі апрытомнеў і раптам да таго слабну, што ўжо няздольны падняць на яго руку.

Я адпаўзаю ў самы далёкі кут і застаюся там, пільна глядзячы на яго, трымаючы напаягатове нож, каб на выпадак, калі ён пашаволіцца, зноў накінуцца на яго. Ён нічога ўжо ня можа зрабіць: я гэта чую па яго хрыпеньні.

Я бачу яго зусім нявыразна. У мяне толькі адно жаданьне: выбрацца адсюль. Калі гэта ня ўдасца, дык потым зробіцца ўжо завельмі відна; аднак, калі я наважваюся падняць галаву, я ўраз пераконваюся ў немагчымасьці гэтага. Кулямётны агонь да таго моцны, што я буду пабіты на рэшата раней, чым пасьпею хоць раз скокнуць.

Я правяраю гэта яшчэ раз пры дапамозе свайго шлему, які і прохі прыпаднімаю, каб вызначыць узровень агню. Амаль у той-жа момант куля выбівае яго з маёй рукі. Такім чынам агонь накіраваны ўзак, амаль што на ўзроўні зямлі. Я знаходжуся ня так далёка ад ворагавых пазыцый, каб мне пашанцавала праскочыць незаўважаным.

Робіцца ўсё відней і відней. Я чакаю, дрыжучы ад нецярплівасьці, такі з нашага боку. Мае рукі зьбялелі ў суставах: так моцна я іх цацкаю, да таго я малю, каб агонь спыніўся, каб прыйшлі мае сабры...

Хвіліна цягнецца за хвілінай. Я не адважваюся больш глядзець на цьмяную фігуру ў варонцы. Напружана я гляджу паўз яе і чакаю, чакаю. Кулі з сіпеньнем лятуць паўз варонкі, ствараючы суцэльную сталёвую сетку, агонь ня спыняецца, ня спыняецца...

Тут я заўважваю сваю акрываўленую руку і мяне раптам пачынае ванітаваць. Я бяру камяк зямлі і тру ім скуру. Рука робіцца бруднай—так, прынамсі, хоць ня бачна крыві.

Агонь ня меншае. Ён аднолькава моцны з абодвух бакоў. Нашы, напэўна, лічуць мяне даўно загінуўшым.

Настаў сьветлы, шэры, раньні дзень. Хрыпеньне ўсё яшчэ ня спынілася. Я цацкаю вушы, але хутка аднімаю пальцы, бо інакш я не пачую нічога іншага.

Фігура насупраць мяне шаволіцца. Я ўздрыгваю і міжвольна гляджу ў той бок. Цяпер мае вочы нібы прыгводжаны да яе. Побач мяне ляжыць чалавек з невялічкімі вусікамі, галава адкінута ўбок. Адна рука напалову сагнутая, на яе бяссьільна абзаперлася галава. Другая рука ляжыць на грудзях, яна ў крыві.

«Ён мёртвы,—кажу, я сам да сабе,—ён павінен быць мёртвым, ён больш нічога не адчувае; тое, што там хрыпіць, гэта толькі цела».

Аднак галава наважваецца ўзняцца, стогны на момант робяцца галасней, пасья лоб зноў апушчаецца на руку. Чалавек ня мёртвы, ён памірае, але ён ня мёртвы. Я падсоўваюся да яго, спыняюся, зноў падсоўваюся крыху бліжэй, шчэ, шчэ... Жудасны шлях на тры мэтры, доўгі, страшэнны шлях! Нарэшце я ля яго.

Вось ён адкрыў вочы. Ён, напэўна, пачуў мяне і глядзіць на мяне выразам шалёнага жаху. Цела ляжыць нярухома, але ў вачох такое надзвычайнае жаданьне бегчы, што шчэ на момант здаецца нібы ў хопіць моцы, каб пацягнуць за сабой усё яго цела, панесці яго на сотні кілёметраў адсюль адным скокам. Цела нярухомае, цяпер

бязгучнае хрыпеньне змоўкла, але вочы крычаць, равуць, у іх сконцэнтравана ўсё жыцьцё ў нерастлумачальным усільлі бегчы, у страшэннай агідлівасьці перад сьмерцю, перад мною.

Я кідаюся на калені і абапіраюся на локці.

— Не, не!—шапчу я.

Вочы сачаць за мною. Я не магу зрабіць ніводнага руху, пакуль яны тут.

Вось яго рука паволі спадае з грудзей, толькі на нязначную адлегласьць яна апушчаецца на некалькі сантымэтраў, але гэты рух парушае ўладу вачэй. Я нагінаюся наперад, матаю галавой і кажу шэптам:—Не, не!—Я ўзьнімаю руку: я павінен давесці яму, што я хачу яму дапамагчы, і гладжу яго па лобе.

Вочы закаціліся, калі да іх дакранулася рука. Цяпер яны страцілі сваю нярухомасьць, павекі апушчаюцца, напружанасьць зыходзіць. Я расшпільваю яму каўнер і кладу яму голаў выгодней.

Рот яго напоўнадкрыты, ён хоча сказаць слова. Вусны ў яго пасохлі. У мяне няма з сабой пляшкі, я яе ня ўзяў.

Але на дне варонкі, пад глеем, ёсьць вада. Я спаўзаю туды, вымаю сваю насатку, раскладваю яе, прыціскаю ўніз і чэрпаю жоўтаватай вады, яна прасочваецца праз хусьцінку.

Ён глытае яе. Я дастаю шчэ. Пасья я расшпільваю яму куртку, каб перавязаць яго, калі магчыма. Я павінен гэта зрабіць, хоць-бы і для таго, каб тыя там, калі яны возьмуць мяне ў палон, бачылі, што я хачу яму дапамагчы, і не расстралялі мяне. Кашуля прыстала і яе нельга адсунуць ўбок: яна расшпільна ззаду. Не застаецца чаго рабіць, як разарваць яе.

Я шукаю нажа і знаходжу яго. Але, калі я пачынаю рэзаць, кашулю, вочы яго яшчэ раз адчыняюцца і ў іх зноў лямант і звар'яцелы выраз, і мне даводзіцца іх закрыць, заціснуць і казаць шэптам:

— Я-ж хачу табе пасабіць, таварыш, camarade, camarade, same, rade! паўтараю я гэта слова ўсё выразней, каб ён зразумеў.

У яго тры коланыя раны. Мае індывідуальныя пакеты прыкрываюць іх. Кроў прасачваецца праз іх. Я прыціскаю іх шчыльней. Тады ён стогне.

Гэта ўсё, што я магу зрабіць. Цяпер мы павінны чакаць, чакаць, чакаць...

О, гэтыя гадзіны! Хрыпеньне пачынаецца зноў. Як доўга памірае чалавек! Ведаю, яго нельга адратаваць. Я, праўда, спрабую ра-

зверыць сябе ў тым, але а поўдні яго стогны знішчаюць мае хігрыкі. Калі я не згубіў свайго рэвольвэра, калі поўзаў, я-б прыстраіў яго. Зарэзаць яго я не адважваюся.

А поўдні я адчуваю, што я на мяжы вар'яцтва. Голад мучыць мяне, я амаль плачу з таго, што мне хочацца есьці, але я нічога не магу зрабіць. Некалькі разоў я даю ўміраючаму вады і сам п'ю яе.

Гэта першы чалавек, якога я забіў уласнай рукой, якога я ўбавіў, і сьмерць якога справа маіх рук. Кат, Кроп і Мюлер таксама бачылі гэта, калі яны траплялі ў каго-небудзь. Шмат з кім гэта было, сабліва ў ручным баі.

Але кожны ўздых яго агаляе маё сэрца. Гэтыя гадзіны належаць ўміраючаму. У яго нябачны нож, якім ён заколвае мяне: час і мае думкі.

Я-б шмат аддаў за тое, каб ён застаўся жывым. Цяжка ляжаць тут, глядзець на яго і слухаць яго.

А грэціяй гадзіне па поўдні ён сканаў.

Я ўздыхаю з палёгкай, але не на доўга. Хутка маўклівасьць выецацца больш нясьцёрпнай, чымся стогны. Мне хочацца чуць яго стогны, няроўныя, хрыпатыя, або ціхія са сьвістам, або зноў хрыпатыя і голасныя.

Няма сэнсу ў тым, што я раблю. Але мне трэба чым-небудзь заняць час. Я яшчэ раз папраўляю мерцьвяка, каб ён ляжаў выгодней, бо ён ужо нічога не адчувае. Я закрываю яму вочы. Яны карыя, валасы ў яго чорныя, яны крыху ўюцца на скронях.

Рот пад вусамі пухкі і мяккі, нос з невялікай гарбінкай, скура муглаватая. Яна цяпер не здаецца гэткай бледнай, якой яна была раней, калі ён яшчэ быў жывы. На момант яго твар выглядае зусім даровым, потым ён набывае хутка чужыя абрысы твару мерцьвякоў, якія мне часта даводзілася бачыць і якія заўсёды падобны адзін да аднаго.

Яго жонка напэўна думае цяпер пра яго. Яна ня ведае, што здарылася. Мяркуючы па яго выглядзе, ён ёй часта пісаў; яна яшчэ будзе атрымліваць ад яго лісты—заўтра, праз тыдзень, можа які-небудзь заваляўшыся ліст—праз месяц. Яна яго прачытае, у гэты тыдзень ён будзе размаўляць з ёй.

Мой стан усё горшае, я ўжо не магу стрымліваць сваіх думак. Які выгляд мае яго жонка? Ці не падобна яна да танклявай брунэткі з таго боку каналу? Ці не набыў я на яе права тым, што здарылася?

Калі-б тут сядзеў разам Канторэк! Калі-б мая маці бачыла мяне! Забіты, напэўна, пражыў-бы шчэ трыццаць год, калі-б я лепш запомніў дарогу назад. Калі-б ён прабег на два мэтры ўбаку, дык зараз ляжаў-бы ў акопах і пісаў новы ліст сваёй жонцы.

Але далей я трапляю ў тупік: гэта лёс усіх нас; калі-б Камэрых, адставіў сваю нагу на дзесяць сантымэтраў убок, калі-б Гайе нахіліўся на пяць сантымэтраў ніжэй...

Маўклівасьць працягваецца. Але я зноў гавару, я павінен гаварыць. Я размаўляю з ім і намаўляю яму:

— Таварыш, я не жадаў цябе забіць! Калі-б ты яшчэ раз скокнуў сюды і трымаўся разважна, я-б гэтага не зрабіў. Але раней ты быў для мяне толькі адцягненым разуменьнем, толькі камбінацыяй, якая месцілася ў маім мазгу і патрабавала вырашэньня. Гэтую вось камбінацыю я і зьнішчыў. Цяпер толькі я бачу, што ты такі-ж чалавек як і я. Я думаў пра твае ручныя гранаты, пра твой штых, пра тваю зброю, цяпер я бачу тваю жонку, твой твар і тое агульнае, што ёсьць у нас абодвух. Даруй мне, таварыш! Мы заўсёды дужа позна заўважаем на тое, на што варт было заўважаць. Чаму нам не гаварыць заўжды, што вы такія-ж няшчасныя, як і мы, што вашыя маткі таксама непакояцца як і нашы, і што ў нас аднолькавы страх перад сьмерцю, і аднолькавае скананьне і аднолькавы боль? Даруй мне таварыш, як мог ты быць маім ворагам? Калі-б мы скінулі гэтую зброю і гэтую формавую вопратку, ты мог-бы быць гэткім-жа маім братам, як і Кат і Альбэрт! Бяры ў мяне мае дваццаць год, таварыш, і ўстань, бяры больш, бо я ня ведаю, што мне цяпер рабіць!

Ціха, на фронце спакойна, чуцен толькі грэск вінтавачнай страляніны. Кулі кладуцца блізка адна ля аднай, стральба ідзе бяз пляну, але ўсё бярэцца на дакладны прыцэл. Выбрацца мне адсюль немагчыма.

— Я напишу тваёй жонцы,—кажу я сьпехам мерцвяку,—я напишу ёй, яна павінна ўсё ведаць ад мяне. Я ёй скажу пра ўсё, што кажу зараз табе, яна не павінна пакутаваць, я хачу ёй дапамагчы, і тваім бацьком, і твайму дзіцяці.

Яго куртка яшчэ напалову расшпілена. Лёгка знайсці яго папернік. Але я не адважваюся адкрыць яе. Там салдацкая кніжка там яго імя. Пакуль я ня ведаю яшчэ яго імя, я, магчыма, яшчэ здолею на яго забыцца: час сатрэ яго вобраз. Але яго імя—гэта цвік, які ўваб'ецца ў мяне і ўжо ніколі нельга будзе яго выдзерці. Ён будзе

мець моц усё аднаўляць у памяці, гэта заўсёды будзе прыходзіць і паўставаць прада мной.

Нарэшце, я трымаю ў руках яго папернік. Ён высльізгае з маіх рук і раскрываецца. З яго выпадае некалькі фотографій і лісты. Я збіраю і хачу іх зноў скласці, але цяжар, які цісьне на мяне, уся няцэўнасьць майго становішча, голад, небясьпека, гэтыя гадзіны, якія праведзены з мерцьвяком, кідаюць мне ў распач, я хочу паскорыць разьвязку, павялічыць боль і скончыць з ім. Скончыць, як разьбіваеш аб дрэва руку, якая неасьцярожна ные, ня думаючы на тое, што будзе.

Там фотографія жанчыны і маленькай дзяўчынікі, маленькія аматарскія здымкі. Побач іх засунутых лісты. Я вымаю іх, спрабуючы прачытаць. Большасьць я не разумею: мне цяжка разабраць, ды і кепска ведаю французскую мову. Але кожнае слова прасякае ў мяне як стрэл у грудзі, як колатая рана.

Я страшэнна ўзрушаны. Але я ўсё-ж бачу, што пісаць да гэтых людзей, як я толькі што збіраўся, я не павінен. Гэта немагчыма. Я яшчэ раз гляджу на здымкі. Гэта не зможныя людзі. Я мог-бы не называючы сябе пасылаць ім грошы, калі-б я потым мог што зарабляць. Я хапаюся за гэтую думку: яна, прынамсі, дае мне невялікае апорышча. Гэты забіты зьвязаны з маім жыцьцём. Таму, каб выратаваць сябе, я павінен усё зрабіць, усё абяцаць. Я сьлепа абяцаю, што я буду жыць толькі для яго і яго сям'і,—вільготнымі вуснамі кажу я шэптам яму гэтыя словы. Нездзе глыбока крыецца надзея, што гэтак я адкуплюся і, магчыма, усё-ж выбяруся адсюль: маленькія хітрыкі, якія пасяля заўсёды можна будзе пераглядзець.

Таму я разгортваю кніжку і паволі чытаю:

— Жэрар Дзюваль, друкар.

Я пішу адрас алоўкам забітага на конверце і потым хутка засоўваю ўсё яму ў кішэню.

«Я забіў друкара Жэрара Дзюваль. Я павінен зрабіцца друкаром,—мігціць у мазгу зусім недарэчная думка,—друкаром, друкаром»...

Пасяля поўдню я спакайнею. Мой страх быў дарэмны. Імя больш не непакоіць мяне. Прыпадак мінае.

— Таварыш,—кажу я мерцьвяку, але я кажу гэта ўжо з усёй рашучасьцю,—сёньня ты, а заўтра я! Але калі я зьвярнуся, таварыш, я буду змагацца з тым, што загубіла нас абодвух: у цябе аднялі

жыцьцё, і ў мяне жыцьцё. Я абяцаюся табе, таварыш! Гэтага ніколі больш ня здарыцца!

Праменьні сонца падаюць наўскасяк. Я атрупеў ад зморы і голаду. Учарашні дзень уяўляецца мне як у імгле, я ўжо не спадзяюся выбрацца адсюль. Галава мая ідзе кругам, і я нават не заўважваю, што надышоў вечар. Пачынае зьмяркацца. Цяпер мне здаецца, што вечар надыходзіць вельмі шпарка. Яшчэ адна гадзіна. Калі-б было лета, дык яшчэ тры гадзіны, і яшчэ адна гадзіна.

Раптам я пачынаю дрыжаць ад страху, што мне што-небудзь перашкодзіць зьварнуцца. Я ўжо ня думаю пра забітага, цяпер ён мне зусім абыякавы. Раптам я паўнюся прагай да жыцьця, і ўсё, што я парашыў раней, зьнікае. Толькі, каб не наклікаць зноў няшчасьця, я мэханічна балбачу далей:—Я ўсё зраблю, што я табе абяцаў,—але цяпер я ўжо ведаю, што я нічога гэтага не зраблю.

Раптам мне ўспадае на думку, што мае таварышы могуць страляць у мяне, калі я буду паўзці. Яны-ж ня ведаюць, што гэта я. Я буду крычаць, калі дойдзе да страляніны, каб яны мяне пазналі. Я буду ляжаць перад акопамі да таго часу, пакуль яны мне не адкажуць.

Першая зорка. На фронце, як і раней, спакойна. Я ўздыхаю і зхваляваньці гавару сам да сябе:

— Цяпер бяз глупстваў, Паўль, спакойна, Паўль, тады ты будзеш выратаваны, Паўль!

Калі я кажу сваё імя, мне здаецца, што гэта гаворыць нехта іншы, і словы мае набываюць нейкую ўдаду нада мной.

Цемрадзь згусла. Маё ўзбуджэньне сьціхае. З перасьцярогі я чакаю першых ракет. Пасьля я выпаўзаю з варонкі. На забітага я забыўся. Прада мной распрасьцёрлася наступіўшая ноч і бледна асьветлёнае поле. Я заўважваю наступнае паглыбленьне. У той момант, калі сьвятло гасьне, я сьняшаюся туды, зноў абмацваю вачмі мясцовасьць, кідаюся ў наступную яміну, хаваюся, паўзу далей.

Я набліжаюся. Раптам пры сьвятле ракеты я бачу як пасярод дротавых загарожаў нешта соўгаецца. Я прытойваюся. У наступны раз я зноў бачу тое-ж самае. Гэта, бяспрэчна, таварыш з нашых акупаў. Але я сьцерагуся да таго часу, пакуль не распазнаю нашых шлемаў. Тады я крычу.

Адразу чутно ў адказ маё імя:

— Паўль, Паўль!

Я зноў крычу. Гэта Кат і Альбэрт. Яны вышлі з насілкамі шука мяне.

— Ты не паранены?

— Не, не!

Мы спускаемся ў акуп. Я прашу есці і прагавіта глытаю ежу. Мюлер дае мне папяросу. Я коротка расказваю, што са мной здарылася. У гэтым няма нічога нязвычайнага; такія выпадкі бываюць часта. Адзіная цікавасьць у гэтай гісторыі, гэта ночная атака. Ал Кат аднойчы ў Расіі праліжаў два дні пазадзі рускіх пазыцый, пакуль яму давалася дабрацца да сваіх. Пра забітага друкара я нічога не кажу.

Толькі наступнаю раніцою я ня сьцярпеў. Я павінен расказаць пра ўсё Кату і Альбэрту. Яны абодвы заспакойваюць мяне.

— Тут нічога ня зробіш, інакш ты ня мог абыйсьціся. На тое ты і тут!

Я спакойна слухаю іх, уцешаны іхняй блізкасьцю. Якую бяглызьдзіцу разводзіў я там у варонцы?

— Зірні вось туды!—паказвае Кат.

Ля бруствэру стаяць некалькі трапных стралкоў. У іх вінтоўкі з прыладжанымі да іх тэлескопамі для дакладнага прыцэлу, яны ўважліва азіраюць мясцовасьць. Раз-па-разу ляскаюць стрэлы.

Пасьля мы чуюм крыкі:

— Вось гэтая трапіла!

— Бачыў, як ён падскочыў?

Сэржант Ольрых паварачваецца і ганарыста адзначае свой трапны стрэл. Ён занатоўвае ў сёньнешняй стралковай ведамасьці тры багумных папады.

— Што ты на гэта скажаш?—пытаецца Кат.

Я матаю галавой.

— Калі ён будзе так меціць і далей, дык сёньня ён будзе ўвечары мець яшчэ адну стрыкатую птушку у пятліцы,—мяркуе Кроп.

— Або хутка будзе віцэ-фэльдфэбэлем,—дадае Кат.

Мы глядзім адзін на аднаго.

— Я-б ня стаў гэтага рабіць,—кажу я.

— У кожным разе,—гаворыць Кат,—табе карысна іменна цяпер паглядзець на гэта.

Сэржант Ольрых зноў падыходзіць да бруствэру. Руля яго вінтоўкі паварачваецца з боку ўбок.

— Аб тваім выпадку табе няма чаго дарэмна граціць словы,— заўважае Альбэрт.

Я і сам цяпер не разумею свайго тагочаснага стану.

— Усё гэта здарылася толькі таму, што мне давялося тады так доўга праляжаць з ім разам,—кажу я.—Нарэшце, вайна ёсьць вайна. Ольрыхвава вінтоўка ляскае суха і адрывіста.

X

Мне пашанцавала атрымаць добрае прызначэньне. У колькасьці васьмі чалавек мы павінны ахоўваць вёску, з якой выселены жыхары, бо яна была пад дужа моцным абстрэлам.

Галоўным чынам мы павінны ахоўваць продуктовы склад, які яшчэ ня вывезены. Харч для сябе нам даводзіцца здабываць самім. Для гэтага мы цалкам здатныя людзі: Кат, Альбэрт, Мюлер, Т'ядэн, Леер, Дэтэрынг, усё наша аддзяленьне. Толькі Гайне забіты. І ўсё-ж нам пашанцавала, бо іншыя аддзяленьні мелі куды больш страт. На квартэру мы абіраем бэтонавы склеп, у якім ёсьць спуск па лесвіцы. Уваход акрамя таго, заслонены спецыяльнай бэтонавай сьцяной.

Цяпер мы разгортваем шырокую дзейнасьць. Нам здарыўся выпадак адпачыць ня толькі цэлам, але і душой. Гэты выпадак мы скарыстоўваем як мага, бо становішча вельмі сур'ёзнае, каб займацца сантымэнтальнасьцю. Гэта магчыма толькі да гэі пары, пакуль справы ідуць ня зусім кепска. Нам не астаецца нічога іншага, як парабіцца спраўнымі. Да таго спраўнымі, аж мне робіцца страшна, калі на думку выпадкова ўспадзе што з мінулага, даваеннага часу. Праўда, гэтыя думкі надоўга не затрымліваюцца.

Мы павінны як мага спакайней адносіцца да нашага становішча. Таму мы карыстаемся з кожнага выгоднага выпадку, каб палацьвіць яго, і ў непасрэднай блізкасьці бяз жаднага пярэбару, пераплятаюцца ў нас жах і дурацкія жарты. Інакш мы ня можам, мы ўваходзім ва ўсё з галавой. Нават цяпер мы з палкай стараннасьцю імкнёмся да таго, каб стварыць ідылію, вядома ідылію ненажэрлівасьці і сну.

Перш за ўсё мы свой прытулак засьцілаем матрацамі, якіх мы нацягалі з пакінутых хат: салдацкі азадак таксама любіць зрэдку па сядзець на мяккім. Толькі пасярод памяшканьня падлога застаецца свабоднай. Потым мы здабываем коўдры і пуховыя пасьцелі, цудоў-

няя мяккія рэчы. На вёсцы ўсяго тэтага хапае. Мы з Альбертам знаходзім складаны ложак з чырвонага дрэва, з балдахінам з блакітнага шоўку, аздобленага карункамі. Мы ўспацелі пакуль перанеслі яго, як малшы, але такой рэчы ніяк нельга ня ўзяць, бо усёроўна яна будзе пабіта, патрушчана знарадамі праз якіх два дні.

Я і Кат выпраўляемся ў маленькую выведку па хатах. За кароткі час у нас ужо назьбіраўся тузін як і два фунты даволі сьвежага масла. Раптам у адным з пакояў раздаецца грэск і скрозь сьцяну з грукатам вылітае жалезная печка, праносіцца паўз нас і на адлегласць аднаго мэтру ад мяне зноў вылітае праз другую сьцяну. Дзьве дзіры. Яна прыляцела з суседняй хаты, у якую траціла граната!—Пашанцавала!—жартуе Кат і мы шпарым далей. Але адразу ж мы натапырваем вушы і кідаемся стрымгалоў. Мы спыняемся нібы зачараваныя: у невялікім хлеме кратаюцца два жывых параса. Мы праціраем сабе вочы і зноў асьцярожна глядзім туды: дапраўды яны там. Мы хапаем іх—сапраўды два параса!

З іх выходзіць найцудоўны полудзень. На пяцьдзесят крокаў ад нашай кватэры стаіць невялікі дом, у якім раней была офіцэрская кватэра. На кухні гіганцкая пліта з двума сьпічкакамі, патэльнямі, рондліямі і катламі. Тут ёсць усяго, нават у кладоўцы нарыхтавана дробна насечаных дроў,—сапраўдная ўтопія.

Зранку двое з нас пайшлі ў поле, каб пашукаць бульбы, морквы і маладога гароху. Мы раскашваем, мы плюем на кансервы з прадуктовага складу. Мы хочам сьвежай гародніны. У кладоўцы ўжо ляжаць два качаны цьвітной капусты.

Парасяты зарэзаны. Гэта зрабіў Кат. Да смажаніны мы хочам прыгатаваць бульбяныя крокеты. Але мы не знаходзім таркі для бульбы. Хутка мы далі рады. У бляшанцы мы цьвіком прабіваем мноства дзірак і ў нас ёсць тарка. Двое нацягваюць грубыя пальчаткі каб не пашкодзіць сабе пальцаў аб тарку, двое шчэ чысьцяць бульбу. Такім парадкам справа хутка пасоўваецца наперад.

Кат бярэ на сябе прыгатаваньне парасят, моркаўкі, гароху і цьвітной капусты. Да цьвітной капусты ён нават прыгатаваў белай падліўкі. Я смажу крокет, па чатыры адразу. Праз некалькі хвілін я ўжо прыстасаваўся так устрасаць патэльню, што гатовыя з аднаго боку крокеты падскокваюць угору, перакручваюцца ў наветры і зноў падаюць на патэльню. Парсюкоў праціраюць цалкам. Мы ўсе стаім на ўкола іх, як ля алтару.

Тымчасам да нас прыходзяць наведання двое з радыё-роты, якіх мы ахвотна запрашаем да стала. Яны сядзяць у зальчыку, дзе стаіць рояль. Адзін грае, другі сьпявае: «На Вэзэры». Ён сьпявае з па-чуцьцём, але крыху з саксонскім акцэнтам. Ня глядзячы на гэта, пакуль мы гатуем ля камінка ўсе гэтыя смачныя стравы, сьпяваньне захапляе нас.

Паступова мы заўважаем, што перацягнулі на сябе агонь. З на-зіральных балёнаў прыкмецілі дым з нашага коміну і нас пачы-наюць абстрэльваць. Гэта паганья маленькія скорастрэлкі, якія па-кідаюць малюпаценькую дзірачку і так далёка і нізка паліваюць. Усё бліжэй чуцно сьвістаньне вакол нас, але ня можам-жа мы кінуць свае стравы. Разбураны гэтым. Два асколкі з візгтаньнем ляцяць угару праз кухоннае акно. Хутка з смажанай будзе скончана. Але пражаньне крокетаў абцяжарваецца. Выбухі да таго набліжаюцца, што асколкі ўсё часцей лупцюць па сьценах дому і ўлятаюць у вокны. Кожнага разу, калі я чую набліжэньне знараду, я з патэльняй і з крокетам апушчаюся на каленкі і прыгінаюся пад аконнай сьцен-кай. Пасьля я адразу выпроставаюся і смажу далей.

Саксонцы кінулі іграць: асколак лучыў у рояль. Мы таксама па-малу заканчваем сваю работу і організоўваем адступленьне. Пасьля бліжэйшага выбуху два чалавекі, нясучы рондаль з гароднінай, пра-бягаюць пяцьдзсят мэтраў, якія адлучаюць нас ад нашага пры-тулку. Мы глядзім як яны зьнікаюць.

Зноў выбух. Усе нагінаюцца, а пасьля двое з нас выпраўляюцца з вялікім гладышом першакляснай бабовай кавы; яны дасягаюць за-тулку да наступнага выбуху.

Цяпер Кат і Кроп хапаюць наш шэдэўр—вялікую патэльню з румянімі парасятамі. Скавытаньне, уклёпчаньне—і яны ўжо ім-чацца праз пяцьдзсят мэтраў па адкрытым полі.

Я дасмажваю свае апошнія чатыры крокеты; пры гэтым мне двойчы даводзіцца прыгінацца да падлогі, але нарэшце, у нас будзе на чатыры крокеты больш, а гэта мая ўлюбёная страва.

Пасьля я бяру вялікую талерку з накладзенай на яе гарой кроке-таў і прытуляюся да дзьвирэй. Скавытаньне, грукат, і вось я скачу наперад, трымаючы талерку ў абедзьвюх руках і тулячы яе да гру-дзей. Я амаль ля мэты, калі чую набліжэньне гуду. Я імчуся як алень, хаваючыся за бэтонавай сьцяной. Асколкі шчоўкаюць па

сьценках, я падаю па лесьніце ў сутарэньне, разьбіваю сабе локці, але я ня губляю ніводнага крокета, і не перакуліў талеркі.

А другой гадзіне мы пачынаем палуднаваць. Гэта цягнецца да шостаі. Да палова сёмай мы п'ем каву—офіцэрскую каву з продуктовага складу—і разам з тым курым офіцэрскія папяросы і цыгары—усё з таго-ж продуктовага складу. Роўна а палове сёмай мы пачынаем вячэру. А дэсятай гадзіне мы кідаем косткі ад парасят з дзьверы. Потым у нас ёсьць коньяк і ром, зноў-жа з бласлаўнага продуктовага складу, і зноў-жа доўгія, грубыя цыгары з залочанымі ярлычкамі. Т'ядэн кажа, што не хапае толькі аднаго: дзяўчатак і офіцэрскага публічнага дому.

Позна ўвечары мы чуюм мяўканьне. Ля ўваходу сядзіць маленькая шэрая котка. Мы заманьваем яе і кормім.

З гэтага ў нас зноў зьяўляецца апэтыт. Не перастаючы жаваць мы кладземся.

Але ўначы нам робіцца дрэнна. Мы зьелі задужа шмат тлушчу. Сьвежыя малочныя парасяткі дрэнна падзейнічалі на жывот. Пачынаецца бесьперастанная беганіна. Па два, па тры зараз сядзім мы са спущанымі штанамі на дзядзінцу і сышлем праклёны. Мне самому давялося бегаць дзевяць разоў.

Каля трэцяй гадзіны ночы мы б'ем рэкорд: усе адзінаццаць чалавек, варта і госьці, сядзяць адначасова на панадворку.

Хаты, што гараць, бы паходнямі асьвятляюць ноч. Гранаты падаюць і рвуцца. Абозы з амуніцыяй імчацца па вуліцах. І адзін бок продуктовага складу ўзарваны. Ня глядзячы на асколкі ад знарадаў, абозныя, як рой пчол, кідаюцца туды і цягнуць хлеб. Мы спакойна пазіраем на гэта. Калі-б мы пачалі сьпірацца, дык нас-бы ў лепшым выпадку пабілі. Таму мы робім інакш. Мы тлумачым ім, што мы—варта, бо з прычыны таго, што мы ведаем дзе што ляжыць, мы прыносім ім кансэрвы і абменьваем іх на тья рэчы, якіх нам не хапае. Ці сім ім кансэрвы і абменьваем іх на тья рэчы, якіх нам не хапае. Ці праз самы кароткі прамежак часу ўсё і так будзе разбурана знарадамі. Для сябе мы дастаем з складу шаколіды і ядзім яе цэлымі пліткамі. Кат гаворыць, што гэта карысна пры вольнасьці.

Амаль чатырнаццаць дзён мінае гэтак: у ежы, піцьці і гандзюраньні. Ніхто нам не перашкаджае. Вёска паступова зьнікае пад гзіратамі, а мы жывем сабе ціха, спакойна. Паколькі яшчэ засталася

частка прадуктовага складу,—нам абыякава, і проста жадалася-б прабыць тут да сканчэння вайны.

Т'ядэн да таго далікатнее, што выкурвае цыгары толькі да паловы. Ён фанабэрыста тлумачыць, што інакш ён не прызвычаены.

Кат таксама павесялеў. Першае, што ён кажа ўраньні:

— Эміль, прынясеце ікры і кавы!

Мы наогул пачалі дужа пышыцца. Кожны лічыць другога за свайго лёкая, гукае яго і загадвае.

— Кроп, у мяне чухаецца пад плюснай, спаймайце вош!—Пры гэтым Леер працягвае яму сваю нагу нібы балерына, і Альбэрт цягне яго за нагу ўгору па прыступках.

— Т'ядэн!

— Чаго?

— Можашце стаяць вольна, Т'ядэн! Паміж іншым, граба казаць не «чаго», а «чаго жадаеце». Так: Т'ядэн!

Т'ядэн адказвае сваёй улюбёнай сакавітай лаянкай.

Мінула шчэ восем дзён і мы атрымліваем загад зьвярнуцца. Цудоўнае жыццё скончылася. Нас забіраюць два вялікіх грузавых аўтамабілі. Яны высока напакаваны дошкамі. Але мы з Альбэртам ухітроўваемся прыладзіць наверх сваю пасьцель з блакітным шоўкавым бальдахінам, двума матрацамі і каранкавымі капамі. У кожнага ў галовах ляжыць мех з харчовымі прыпасамі. Мы раз-па-разу абмацваем іх, і пруткія каўбасы, банкі з лівэрнай каўбасой, кансэрвы, папіросы,—усё гэта прымушае радасна трапятаць нашы сэрцы. У кожнага з нас набрана па поўным мяху.

Акрамя таго Кроп і я раздабылі два чырвоных машастовых крэслы. Яны стаяць у ложку і мы сядзім на іх нібы ў тэатральнай лёжы. Над намі ў выглядзе балдахіну шоўк ад занавесу. У кожнага ў руцэ доўгая цыгара. Мы едзем і з сваёй вышкі азіраем аколiцы.

Паміж нас стаіць клетка для папугі, якога мы захапілі для нашай коткі. Мы бярем яе з сабой і яна ляжыць там перад міскай, поўнай мяса і курняўкае.

Паволі коцяцца грузавікі па дарозе. Мы сьпяваем. Пазадзі нас фонтанамі ўздываюцца выбухі ў зусім пакінутай цяпер вёсцы.

Праз некалькі дзён мы выступаем, каб ачысьціць адно мястэчка. Па дарозе нам сустракаюцца жыхары—уцекачы. Яны вязуць свае манаткі ў тачках і дзіцячых вазочках, нясуць іх на сьпіне. Іх постаці пахілыя, твары поўны заклапочанасьці, адчаю, сьпешлівасьці і па-

кору. Дзеці павісьлі на руках матак, часта старэйшая дзяўчынка вядзе малышоў, што кандыбаюць наперад і ўвесь час азіраюцца назад. Некаторыя з дзяцей цягнуць свае мізэрныя лялькі. Праходзячы паўз нас, усе маўчаць.

Мы яшчэ ідзем у паходнай колёне. Французы ня будуць абстрэльваць вёску, адкуль яшчэ ня выйшлі сяляне. Але праз некалькі хвілін раздаецца выццё, зямля ўздрыгвае, чутны лямант: знарад трапіў у хвост процэсіі. Мы разьбягаемся ўбакі і кідаемся на зямлю, але ў той-жа момант я адчуваю, што пазбаўляюся таго напружаньня, якое ў часе абстрэлу заўсёды прымушае мяне несьвядома рабіць так, як трэба; думка: «Ты загінуў!» мільгае разам з даўкім, жудасным страхам, і ў наступны момант нешта, бы прутам, выцяла мяне па левай назе, і я чую крык Альбэрта. Ён ляжыць побоч мяне.

— Уставай хутчэй, Альбэрт!—крычу я,—бо мы ляжым на адкрытым полі, нічым не заслоненыя.

Ён падскоквае і бяжыць. Я трымаюся ля яго. Нам трэба пералезьці праз жывую агарожу. Яна вышэй за нас. Кроп хапаецца за галіны, я бяру яго за нагу, ён ускрыквае, я падштурхваю яго і ён перакульваецца праз загарадзь. Адным скокам я сьледам за ім і падаю ў сажалку, якая адразу-ж за загарадзьдэю.

Нашы твары аблеплены багавіньнем і глеем, але ў нас добры прытулак. Таму мы апушчаемся ў сажалку да горла. Калі набліжаецца завываючы знарад, мы хаваемся з галавой.

Пасьля таго, як мы робім гэта з тузін разоў, мне робіцца ніякавата. Альбэрт таксама стогне:

— Давай пойдзем, а то я захліпнуся.

— Дзе ты паранены?—пытаюся я.

— Здаецца ў калена.

— Можаш бегчы?

— Думаю, магу.

— Тады наперад!

Мы дабываем да дарожнай канавы і, схіліўшыся, бяжым усьцяж яе. Агонь гоніць нас. Вуліца ідзе ў кірунку да артылярыйскага дэпо. Калі яно выбухне, дык ад нас не застанецца ні шматочка. Таму мы бярам новы маршрут—наўскасяк поля.

Альбэрт збаўляе ходу.

— Бяжы, я цябе даганю,—гаворыць ён і кідаецца вобземлю.

Я хапаю яго за руку і ўстрасяю яго.

— Уставай, Альбэрт! Калі ты зараз ляжыш, дык ня здолееш крануцца. Хадзем, я цябе падтрымаю.

Нарэшце, мы дабягаем да невялікага бліндажа. Кроп апушчаецца на зямлю і я перавязваю яго. Рана трохі вышэй за каленка. Потым я аглядаю сябе. Адна штаніна акрываўленая, рука таксама ў крыві. Альбэрт перавязвае мяне сваім пакетам. Ён ужо ня можа крануць нагі і мы абодва зьдзіўляемся, як мы ногул змаглі прыбегчы сюды. Толькі страх мог прымусіць нас. Мы пабеглі-б нават і тады, калі-б у нас былі адарваныя ногі, на культышках.

Я яшчэ магу крыху паўзьці і агукваю павозку, што едзе паўз нас, якая нас і забірае. Яна поўна параненых. Тут санітарны яфрэйтар. Ён успыскае нам у грудзі сыроваткі супроць аслупяненьня.

У палывым лазарэце мы дабіваемся, каб нас паклалі разам. Нам даюць рэдзенькай заціркі, мы яе пагардліва і прагавіта зьнішчаем, мы прызвычайліся да лепшага, але мы згаладалі.

— Ну, цяпер нас адправяць на радзіму, Альбэрт,—кажу я.

— Трэба спадзявацца,—адказвае ён.—Каб толькі ведаць, што ў мяне?

Боль узмацняецца. Перавязкі паляць, як полымем. Мы п'ем ваду кубак за кубкам.

— Наколькі рана вышэй ад калена?—пытаецца Кроп.

— Прынамсі на дзесяць сантымэтраў, Альбэрт!—адказваю я. На праўду-ж яна вышэй толькі сантымэтры на тры.

— Я цвёрда парашыў,—гаварыць ён праз некаторыя час,—калі ў мяне адрэжуць нагу, я скончу самагубствам. Я не хачу быць калекам.

Так ляжым мы з сваімі думкамі і чакаем.

Увечары нас нясуць у перавязачную. Я палюхаюся і пачынаю абмяркоўваць, што мне рабіць. Вядома, што дактары ў шалывых лазарэтах вельмі схільны да ампутацый. Пры вялікай спешнасці гэта куды лягчэй, чым рабіць складанае зашываньне. Мне ўспадае на думку Кемэрых. Я ні ў якім разе ня дамся пад хлёраформ, нават калі мне прыдзецца патрушчыць пару чарапоў.

Тымчасам усё ідзе добра. Доктар керпаецца ў ране, ад гэтага ў мяне цёмна ў вачох.

— Не прыкідайцеся!—буркае ён і арудзе далей нажом. Інструманты мігцяць на сьвятле як злосьныя зьвяругі. Боль нясьцерпны.

Два санітары моцна трымаюць мяне за рукі, але мне шанцуе вызваіць адну з іх і я акурат наважваюся ўдарыць ёй па дактаровы акулерах, але ён заўважвае і адскоквае.

— Захлёраформуйце гэтага хлапца!—крычыць ён шалёна.

Я адразу заспакойваюся.

— Даруйце пан доктар, я буду ляжаць ціха, толькі не хлёраформуйце мяне!

— Ну, вось!—мармыча ён і зноў бярэцца за свае інструманты. Гэта балявы малады чалавек, ад сілы—трыццаці год, у рабацінны і з нейкімі брыдкімі акулерамі. Я заўважваю, што ён цяпер зьдэкваецца нада мной: ён доўга керпаецца ў ране і раз-по-разу пазірае на мяне праз акулера. Я з усёй моцы сьціскаю ручкі насілак: я хутчэй здохну, чым хоць раз хаўкну.

Ён выкалупаў асколак і кідае яго мне. Як я бачу, ён давольны маімі паводзінамі, бо цяпер ён клапатліва глядзіць на мяне і гаворыць:

— Заўтра паедзеце дахаты.

Пасья маю нагу заліваюць гіпсам. Калі я зноў ляжу разам з Кропам,—я кажу да яго, што заўтра, напэўна прыйдзе санітарны цягнік.

— Нам трэба пагутарыць з лазарэтным фэльдфэбэлем, каб нас паклалі разам, Альбэрт!

Мне ўдаецца пры дапамозе некалькіх ветлівых слоў даць фэльдфэбэлю дзьве цыгары з абручом пасяродку. Ён бярэ і пытаецца:

— У цябе можа 'шчэ ёсьць?

— Яшчэ добрыя прыгаршні,—кажу я,—а ў майго таварыша,—я паказваю на Кропа,—таксама. Мы ахвотна перадамо вам іх заўтра праз акно санітарнага цягніка.

Ён, вядома згаджаецца, зацягваецца 'шчэ раз і кажа:

— Добра. Хай будзе так!

Уначы мы ні на хвіліну ня можам заснуць.

У нашай палаце сем чалавек. Адзін цэлую гадзіну сьпявае высокім, надтрэснутым тэнарам псальмы, пасья пачынае хрыпець.

Другі праходзіць з ложка да акна. Ён ляжыць перад ім, нібы хоча ў апошні раз паглядзець на волю, і там памірае.

Нашы насілки стаяць на вагзале. Мы чакаем цягніка. Ідзе дождж, а на вагзале няма даху. Коўдры ў нас тонкія. Мы чакаем ужо дзьве гадзіны.

Фэльдфэбэль, як родная маці, спацішае нас. Ня глядзячы на тое, што мне вельмі дрэнна, я не забываюся на наш плян. Я паказваю на пушачкі з цыгарамі і даю яму адну, як аванс.

У падзяку за гэта ён накрывае нас палаткай.

— Слухай, Альбэрт,—успамінаю я,—наш бальдахін і котка?

— І клюбныя крэслы,—дадае ён.

Так, клюбныя крэслы, абітыя чырвоным мошастам. Па вечаромы сядзелі на іх як прынцы і зьбіраліся здаваць іх па гадзінах на пракаат. За гадзіну папяросу. Мы-б мелі бесклапотнае жыцьцё і разам з тым рабілі выгодныя здзелкі.

— Альбэрт,—успадае мне на розум,—а нашы мяхі з ежай?

Мы задумваемся. Гэтыя рэчы прыдаліся-б нам. Калі-б цягнік адыходзіў на дзень пазьней, дык Кат, напэўна, адшукаў-бы нас і прыцягнуў нашы манаткі.

Пракляты лёс! У нас у жываце зацірка з мукі, нікчэмная лазарэтная ежа, а ў нашых мяхох смажаная сьвініна. Але мы да таго пслаблі, што ня можам нават доўга хвалявацца.

Калі прыходзіць цягнік,—нашы насілкі зусім мокрыя. Фэльдфэбэль сочыць, каб нас паклалі ў адзін вагон. Тут цэлая куча сясьцёр міласэрдзя.

Кропа кладуць унізе. Мяне паднімаюць, я мушу заняць койку над ім.

— Бронь божа!—схамянуўся я раптам.

— Чаго?—пытаецца сястра.

Я шчэ раз кідаю вокам на койну. Яна ўкрыта бялюткім палатном, невабражальна чыстым палатном, на якім бачны яшчэ зморшчы, зробленыя жалызкам. У процілегласьць да гэтага мая кашуля ня мылася ўжо шэсьць тыдняў і вельмі брудная.

— Можа вам самому няёмка легчы?—клапатліва пытаецца сястра.

— Гэта я змагу,—кажу я, аж успацеўшы,—але спачатку здымеце пасьцельную бялізну.

— Чаму-ж?

Я здаюся сабе брудным яд сьвіньня. Як-жа мне легчы сюды?

— Але-ж яно зробіцца...—не адважваюся я сказаць.

— Крыху брудным?—пытаецца сястра, падбадзэрываючы мяне.—

Гэта нічога: мы пасьля ўсё памыем.

— Не, ня ў тым справа,—кажу я, хвалюючыся.—Я не падрыхтаваны да такога націску культуры.

— За тое, што вы там ляжалі ў акопах, няўжо мы не памыем пасьцельнай бялізны для вас?—Гаворыць яна далей.

Я гляджу на яе. Яна прывабна і малада, чыста вымыта, як усё тут. Нельга даць веры, што гэта прызначана не для аднаго офіцэрства, таму адчуваеш сябе ніякавата і нібы пад пагрозай.

Гэтая жанчына дапытваецца далей, таму я вымушаны пра ўсё сказаць.

— Гэта дзеля...—Я абсякаюся. Мусіць-жа яна зразумець у чым справа!

— Дык што-ж урэшце?

— Дык-жа вошы!—выпальваю я нарэшце.

Яна сьмяецца.

— Хай і яны пажывуць на сваю пацеху.

Ну, дыпер мне ўсёроўна. Я забіраюся на койку і ўкрываюся коўдрай. Чыясьці рука коўзае па маёй коўдры. Гэта фэльдфэбэль. Ён забірае з сабой цыгары.

Праз гадзіну я заўважваю, што мы п'ехалі.

Уначы я абуджаюся. Кроп таксама вратаецца. Цягнік памалу коціцца па рэйках. Як і раней усё незразумела: койка, цягнік, дахаты.

Я кажу шэптам:

— Альбэрт!

— Ага?

— Ты ня ведаеш, дзе прыбіральня?

— Мне здаецца за тымі дзвярыма направа.

— Я пайду пагляджу.

Цёмна. Я абмацваю край койкі і спрабоўваю паволі зьлезьці. Але мая нага не знаходзіць апорышча, я звальваюся далоў. Гіпсавая нага толькі перашкаджае, і я з трэскам падаю на падлогу.

— Пракляцьце!—кажу я.

— Ты выцяўся,—пытаецца Кроп.

— Ты, здаецца, чуў,—буркаю я.—Мой чэрап!

У канцы вагона адчыняюцца дзверы. Уваходзіць сьстра з сьвятлом і бачыць мяне.

— Ён скінуўся з койкі. Яна мацае мой пульс і дакранаецца рукой да ілба.

— У вас няма палу.

— Няма,—згаджаюся я.

— Вам чаго прысьнілася?—пытаецца яна ў мяне.

— Так, быццам,—ухіляючыся я.

Тады зноў пачынаюцца распыты. Яна глядзіць на мяне сваімі сьветлымі вачыма, уся яна чыстая і цудоўная. Тым цяжэй мне ёй сказаць чаго мне, уласна кажучы, трэба.

Мяне зноў падымаюць на гару. Гэта можа сумна скончыцца. Калі яна пойдзе, я зараз-жа паспрабую зьлезьці. Была-б гэта старая жанчына, тады лягчэй было-б сказаць ёй, але яна зусім маладзенькая, ёй ад сілы дваццаць пяць год. Не, я не магу ёй гэтага сказаць!

Але тут Альбэрт пасабіў мне. Ён не саромеецца, ды, урэшце, справа не аб ім. Ён гукае сястру. Яна абарочваецца.

— Сястра, ён хацеў...—Але і Альбэрт ня ведае як яму падалікатей сказаць. Там, на фронце, усё гэта называюць сваімі назвамі, але тут, у прысутнасьці такой дамы... Але раптам ён успомніў школьны час і хутка сканчвае:—Яму трэба выйсьці, сястра!

— Ах, вось яно што!—гаворыць сястра.—Дык для гэтага яму ня трэба было з гіпсавай павязкай вылазіць з койкі. Вам чаго трэба?—зварачваецца яна да мяне.

Я сьмяртэльна напалоханы гэтым новым зваротам, бо я ня маю ніякага ўяўленьня як гэтыя рэчы называюцца на мэдычнай мове. Сястра пасабляе мне:

— Маленькае ці вялікае?

Якая ганьба! Я ўкрываюся потам, як малпа, і кажу зьбянтэжана.

— Так.. толькі маленькае.

Мне даюць бутэльку. І то добра! Праз некалькі гадзін я ўжо не адзін, а наступнага дня мы да гэтага ўжо прызвычайваемся і бяз сораму патрабуем тое, што нам трэба.

Цягнік пасоўваецца марудна. Часам ён спыняецца і выгружае мерцьвякоў. Ён спыняецца часта.

У Альбэрта пал. Я адчуваю сябе так сабе. Болі ёсьць, але куды горш тое, што пад гіпсаванай павязкай, напэўна, поўзаюць вошы. Сьверб нясьцёрпы, а пачухацца я не магу.

Дні мігаюць у дрымоце. Паўз вокны паволі плыве ляндыфт. Трація начы мы прыбываем у Гэрбэшталь. Я даведваюся ад сястры, што Альбэрта будуць выгружаць на наступнай станцыі, з прычыны таго, што ў яго пал.

— Як далёка ідзе гэты цягнік?—пытаюся я.

— Альбэрт, мы застаемся разам,—кажу я.—Вось пабачыш!

Пры наступным абыходзе сястры я знарок доўга затрымліваю дыханьне. Галава мая робіцца барвянай. Сястра спыняецца.

— У вас баліць што?

— Ага,—стогнучы кажу я,—раптам забалела!

Яна дае мне тэрмомэтр і ідзе далей. Я ня быў-бы вучнем Ката, калі-б ня ведаў як тут зрабіць. Салдацкія тэрмомэтры не разьлічаны на дасьведчаных франтавікоў. Трэба толькі падагнаць жывое срэбра ўгору, тады яно застанецца на тым-жа ўзроўні ў цененькай трубы і ўжо ня спусьціцца.

Я засоўваю тэрмомэтр пад паху наўскасяк уніз і ўвесь час стукаю па ім пальцам. Такім чынам я падганяю жывое срэбра ўгору.

Выходзіць 37,9 градуса. Але гэтага мала. Асьцярожнае набліжэньне запалкі дае 38,7 градуса.

Калі сястра прыходзіць, я надзьмуваюся, дыхаю няглыбока і парывуна, гляджу на яе нярухомымі вачыма, непакойна варочаюся і шпачу:

— Я не магу гэтага больш сьцярапец!

Яна аднатоўвае мяне на нейкай пісульцы. Я добра ведаю, што без пільнай патрэбы ня ўскрыюць маёй гіпсавай павязкі.

Мяне выгружаюць разам з Альбэртам.

Мы ляжым у шпіталі абодвы ў адной палатце. Лазарэт перапоўнены раненымі з нашага цягніку. Шмат цяжка параненых. Сёньня мы шчэ не прайшлі агляду, таму што не хапае дактароў. Па корыдоры няспынна соўгаюцца вазкі на гумовых калёсіках, і на кожным з іх хто-небудзь ляжыць. Пагана ляжаць вась гэтак, выпрастаўшыся на ўвесь рост! Добра шчэ, калі ўдасца заснуць!

Ноч праходзіць трывожна. Ніхто ня можа заснуць. Пад раньне мы пакрысе апушчаемся ў дрымоту. Я прасынаюся, калі ўжо зусім відна. Дзьверы адчынены і з корыдору да мяне даходзяць галасы. Іншыя таксама прачнуліся. Адзін, які быў тут ужо некалькі дзён, глумачыць нам у чым справа:

— Тут, у корыдоры, сёстры ўраньні зьбіраюцца на малітку. А каб і вы атрымалі сваю долю, яны адчыняюць дзьверы.

У іх, вядома, самыя лепшыя замеры, але нас мучаць нашыя раны і галоўны боль.

— Як неразумна!—кэжу я.—Толькі ўдалося заснуць...

Альбэрт стогне.

Я прыходжу ў шал і крычу:

— Цішэй, вы, там!

Праз хвіліну ўваходзіць сястра, апранутая ў чорнае з белым.
Яна падобна да прыгожай грэлка кавы.

— Зачынеце-ж дзверы, сястра!—гаворыць нехта.

— Там моляцца, таму і дзверы адчынены,—пярэчыць яна.

— Але нам яшчэ хочацца спаць!.

— Лепш маліцца, чым спаць.—Яна стаіць і наіўна пахмыляецца.

Да таго-ж, зараз ужо сёмая гадзіна.

Альбэрт зноў стогне.

— Зачыніць дзверы!—крычу я.

Яна зусім збянтэжылася; відаць, гэтага яна ня можа сьцьмяіць.

— Дык моляцца-ж таксама і за вас...

— Усё адно. Зачыніць дзверы!

Яна зьнікае і пакідае дзверы адчыненымі. Зноў чуць літаньні.
Я зусім шалею і кажу :

— Я лічу да трох. Калі да гэі пары ня спыніцца, я швырну чым пападзе!

— Я таксама,—абвешчае яшчэ нехта.

Я хапаю бутэльку, добра цэлю і кідаю яе праз дзверы ў корыдор. Яна пакае на тысячу асколкаў. Літаньне прышыняецца.

Зьяўляецца цэлы натоўп сясьцёр, якія пачынаюць ляіцца.

Яны выходзяць. Тая маленькая, што прыходзіла раней, зьнікае апошняй.

— Паганцы!—шчабеча яна, але ўсё-ж зачыняе дзверы.

Мы перамаглі.

А поўдні прыходзіць начальнік шпіталю і пачынае крычаць на час. Ён страшыць нас цытадэляй і шмат іншым. Праўда, начальнік шпіталю гэта тое самое, што і начальнік продуктовага складу, хоць і носіць доўгую шаблю і пагоны, але зьяўляецца, уласна кажучы, толькі чыноўнікам, і нават новабранец ня прымае яго ўсур'ез за вайскоўца. Таму мы даём яму казаць колькі ён хоча. Што, уласна кажучы, можа здарыцца?

— Хто кінуў бутэльку?—пытаецца ён.

Раней, чымся я пасьпяваю вырашыць—ці адгукнуцца «я» нехта гаворыць:

— Я.

На койцы прыўзнямаецца чалавек з ускудлачанай барадой. Усе здзіўлены з таго, што ён бярэ віну на сябе.

— Вы?

— Ага! Я быў узрушаны тым, што нас дарэмна абудзілі і нямаў над тым, што я раблю.

Ён гаворыць, як па-напісанаму.

— Як вас зваць?

— Ландвэрац Юзэф Гамахер.

Начальнік адыходзіць.

Усе ледзь стрымліваюць цікавасьць.

— Чаму ты сказаў на сябе? Гэта-ж ня ты зрабіў!

Ён усміхаецца.

— Гэта-ж ня важна. У мяне ёсць «паляўнічае пасьведчаньне».

Гэта зразумела, вядома, кожнаму. Хто мае такое «паляўнічае пасьведчаньне», той можа рабіць усё, чаго ён захоча.

— Так,—расказвае ён,—у мяне былі параненьні ў галаву, і пасля мне выдалі пасьведчаньне, што часамі я трачу прытомнасьць. Гэта вельмі выгодна. Мяне нельга раздражаць. Дык мне з гэтага чаго ня будзе. Давідзеца яму як сьлед пазлаваць! А сказаў я на сябе таму, што кіданьне бутэлек мяне дужа пацешыла. Калі яны ўтра зноў адчыняць дзьверы, дык мы пачнем зноў.

Мы вельмі рады пакуль з намі Юзэф Гамахер, мы можам разьбіраваць.

Потым за намі прысылаюць бязгучныя плоскія вазкі. Павязкі прысталі да ран. Мы выем як быкі.

У нашай палаце ляжыць восем чалавек. Самае цяжкае параненьне ў цёмнавалосага кучаравага Пэтэра. У яго прастрэлена лёгая рука. У Франца Вэхтэра, які ляжыць побач мяне, прастрэлена рука. Пачатку рана не здавалася сур'ёзнай. Але на трэцюю ноч ён крычыць нам, каб мы пазванілі. Яму здаецца, што павязка ў яго прымакла ад крыві.

Я моцна званю. Начная сястра ня прыходзіць. Мы прымусілі яе пачаць шмат папрацаваць увечары: нам усім былі накладзены сьвежыя павязкі, пасля гэтага мы адчувалі страшэнны боль. Адзін патрабаваў, каб яго нагу паклалі вось так, другі—гэтак, трэці прасіў вады. Чварцвертаму трэба было падладзіць падушку; тоўстая старуха-сястра пачала, нарэшце, бурчаць і ляснула дзьвярыма. Цяпер яна

напэўна думае, што нам зноў трэба нешта накітаваць таго, і дзе таго ня ідзе.

Мы чакаем.

Пасьля Франц гаворыць:

— Пазвані вось 'шчэ раз!

Я званю. Яе ўсё яшчэ няма. У нашым аддзяленьні толькі адна дзяжурная сястра, можа яна якраз занята ў іншых палатах.

— Ты ўпэўнены Франц, што ў цябе крывацянэньне?—пытаюся я.—Інакш мы нагукаем на сябе бяды.

— Мокра! Ці ня можа хто запаліць святло?

Але і гэта таксама не ўдаецца. Выключальнік знаходзіцца пад дзвярэй і ніхто ня можа ўстаць. Я націскаю вялікім пальцам кнопку званка да той пары, пакуль палец не зьнямеў. Можа сястры заснула. У іх да таго шмат работы, і ўсе яны дужа змардаваныя. Ды і шчэ гэтыя штодзеныя малітвы.

— Ці не пачаць кідаць бутэлькамі?—пытаецца Юзэф Гамахер, які мае «паляўнічае пасьведчаньне».

— Гэтага яна ўжо напэўна не пачуе!

Нарэшце адчыняюцца дзверы. Уваходзіць сястра, заспаная, і агледзеўшы павязку Франца, яна пачынае сьпяшацца і крычаць:

— Чаму-ж ніхто не паведаміў пра гэта?

— Мы званілі! А хадзіць ніхто з нас ня можа.

Ён страціў шмат крыві і яму робяць перавязку. Раніцою мы бачым яго твар, ён загастрыўся і зжаўцеў, а ўвечары ён меў зусім здаровы выгляд. Цяпер сёстры прыходзяць да нас часцей.

Іншы раз дзяжураць дапаможныя сёстры Чырвонага Крыжу. Яны дабратлівыя, але недастаткова скрытныя. Перасьцілаючы пасьцельныя яны часта прычыняюць боль і тады так палохаюцца, што робяць яшчэ бальней.

Манашкі больш надзейныя. Яны ведаюць, як трэба брацца за хворага. Нам хацелася-б, каб яны былі крыху весялейшымі. У некаторых з іх ёсьць, праўда, крыху гумару. Гэтыя проста чароўныя. Хто з нас ня зробіць любой паслугі сястры Лібэрціне, гэтай цудоўнай сястры, якая здольна адным сваім выглядам узняць настрой усёй палаты, ледзь яна толькі зьявіцца ў дзвярох? І такіх тут некалькі. Для іх мы гатовы былі-б ісьці ў агонь і ў ваду. Наогул скардзіцца нельга: сёстры ставяцца да нас тут, як да цывільных. Калі ўспамінаем гарнізонныя лазарэты, дык робіцца проста страшна.

Франц Вэхтэр ня можа ачуняць. Аднойчы яго ўвозяць і ён ужо больш не вяртаецца. Юзэф Гамахер глумачыць:

— Яго мы ўжо больш ня бачым. Яны адвезлі яго ў палату для шяротных.

— Якая палата шяротных?—пытаецца Кроп.

— Палата мерцьвякоў.

— Што гэта?

— Маленькая палата пры канцы корпусу. Туды перавозяць тых, хто знаходзіцца пры смерці. Там дзье койкі. Яе ўсе так і называюць: «палата паміраючых».

— Але навошта яны гэта робяць?

— Каб потым было менш клопату. Акрамя таго, гэта выгадней, побач пад'ёмная машына ў трупярню. Магчыма, яны робяць яшчэ та дзеля іншых, каб ніхто не паміраў у агульнай палаце. Ды ім зручней даглядаць за ім, калі ён ляжыць адзін.

— Але ён сам?

— Юзэф паціскае плячыма.

— Звычайна ён больш нічога не заўважае.

— І кожны ведае пра гэта?

— Хто тут доўга быў, вядома ведае.

Па поўдні на койку Франца Вэхтэра кладуць новага параненага. Праз некалькі дзён яго таксама вывозяць. Юзэф робіць шматзначны гэт. Яшчэ шмат іншых прыносяць да нас і праз кароткі час зноў прыносяць.

Часам ля коек стаяць родныя. Яны плачуць або памалу, саромяцца, размаўляюць. Адна старая жанчына ніяк ня хоча адыходзіць; яе-ж нельга ёй тут быць праз усю ноч. На заўтра яна прыходзіць на-рана, але ўсё-ж дужа позна: калі яна падыходзіць да койкі, там ляжыць другі. Ёй трэба ісьці ў трупярню. Яблыкі, якія яна прынесла, яна аддае нам.

Маленькаму Пэтэру ўсё горш і горш. Крывая яго тэмпература даглядае вельмі брыдка, і нарэшце, да яго койкі пад'яжджа вазок.

— Куды?—пытаецца ён.

— У перавязачную.

Яго паднімаюць. Але сястра схібіла: яна бярэ з круку яго форму куртку і кладзе яе ў вазок, каб ня прыходзіць другі раз. Пэтэра праз сьцяг у чым справа і хоча выбрацца з вазка.

Яны трымаюць яго. Ён ціха крычыць: у яго-ж прастрэленае лёгкае.

— Я ня хочу ў палату сьмяротных!

— Мы-ж возьмем вас на перавязку.

— Тады навошта вам мая куртка?—Ён ужо ня можа казаць.
Асіплы ўсхваляваны, ён шапоча:

— Хочу застацца тут!

Але яны не адказваюць і вывозяць яго. Ля дзвярэй ён хоча выпрастацца. Яго чорная галава ўстрашаецца, вочы поўныя сьлёз.

— Я звярнуся! Я звярнуся!—крычыць ён.

Дзверы зачыняюцца. Мы ўсе ўзрушаны, але маўчым. Нарэшчю Юзэф гаворыць:

— Так шмат хто казаў, але калі туды патрапіш,—капут!

Мяне оперуюць і два дні ўзапар мяне ванітуе. Косьці ня хочучы зрасьціся, як гаворыць лазарэтны пісар. У другога косьці зрасьціся няправільна і іх давялося разломліваць зноў. Вось гэта гора, ды гора!

Сярод новых параненых два малых салдаты з плоскімі пласкімі намі. Пры абыходзе старэйшы доктар выкрывае гэта і з бачным задавальненьнем спыняецца.

— Мы гэта паправім,—гаворыць ён,—мы толькі зробім маленькую апэрацыю і ў вас будуць здаровыя ногі. Аднатуйце сястра!

Калі ён пайшоў, усезнаючы Юзэф папярэджвае:

— Не давайце сябе оперываць. Гэта толькі навуковае вярзаньне старога. Ён так і накідваецца на кожнага, у каго заўважвае гэту загану. Ён зробіць вам апэрацыю плоскай ступні і ў вас, праўда, потым гэтай заганы ня будзе, затое вы будзеце крываногім і праз усю жытку будзеце хадзіць абапіраючыся на кійкі.

— Дык што-ж нам рабіць?—пытаецца адзін з параненых.

— Адмовіцца. Вы тут каб лячыць свае раны, а ня плоскія ступні. Хіба ў вас на фронце ня было плоскіх ступняў? Ну, вась бачыце. Зараз вы яшчэ можаце хадзіць, але потым, як вы пабудзеце старога пад нажом, вы зробіцеся калекамі. Яму патрэбны матэрыялы для досьледаў, для яго вайна, як і для ўсіх дактароў,—найлешы ча. Зірнеце вась у ніжняе аддзяленьне: там поўзае тузін людзей, якія ён оперываў. Некаторыя тут з чатырнаццаці і пятнаццаці гадоў на некалькі ўжо год. Ніводзін з іх ня ходзіць лепш, чымся раней, а амаль усе—горш. У большасьці ногі ў гіпсе. Праз кожныя паўгодкі ён зноў іх ловіць і ламае ім косьці. Кожны раз ён упэўнівае, шт

пер добры вынік. Сьцеражэцеся! Ён ня мае права рабіць гэта, але вы адмовіцеся.

— Ах, сябра,—гаворыць стомлена адзін з іх,—лепш ужо ногі, чымся чэрап. Хіба ведаеш, што з табой здарыцца, калі зноў трапіш у гэтыя пазыцыі? Хай робяць што хочуць, абы мне зьвярнуцца дахаты! лепш крывыя ногі, чым сьмерць.

Другі з іх, малады чалавек нашага ўзросту, не згаджаецца. Наступнай раніцою галоўны доктар загадвае прывезьці абодвух у палату. Яны павярнуліся і ўгаворвае, і дае іх да гэтых пары, пакуль яны абодва не згаджаюцца. Што-ж яны могуць зрабіць? Яны простыя радавыя, ён—важная птушка. Іх прыносяць назад заклёраформаванымі.

З Альбэртам справы брыдкія. Яго забіраюць і робяць ампутацыю. Яму адразаюць нагу па сьцягну. З гэтага дня ён амаль зусім не размаўляе. Аднойчы ён гаворыць мне, што застрэліцца, калі пры гэтым будзе зноў яго рэвольвэр.

Прыбывае новы транспорт. У нашу палату паступае два сьляпых. Адзін з іх малады музыкант. Сёстры, калі яны яго кормяць, ніколі ня маюць ля сябе нажа: ён неяк выхапіў у адной з іх нож. Я глядзячы на гэтыя перасьцярогі, адбываецца наступнае: увечары, калі яго кармілі, сястру паклікалі ад яго койкі; яна памінула талерку і адвядэла на яго століку. Ён вобмацкам знайшоў відэлец, схапіў яго і з усяе сілы ўстраміў яго сабе ў грудзі, насупраць сэрца, потым схапіў бот і як мага давай біць ім па ручцы відэльца. Мы клічам паратунак. Спатрэбілася трое людзей, каб адабраць ад яго відэлец. Тупыя канцы пасьпелі прасякнуць даволі глыбока. Ён праз гэтую ноч так лае нас, што ніхто ня можа заснуць.

Ураньні ў яго прыпадак гістэрыкі.

Зноў апаражняюцца койкі. Дні ідуць за днямі ў болі і страху, рыданьнях і крыках. Нават нааўнасьць пакоюў сьмяротных не дапамагае, іх не хапае; людзі паміраюць па начоў і ў нашай палате. Гэта адбываецца хутчэй, чымся сёстры пасьпяваюць заўважыць набліжэньне сьмерці.

Але аднойчы дзьверы адчыняюцца, уяжджае ціхі вазок. На ім ляжэць чалавек, схуднелы, урачыста ўсьсядае са зблытанымі, цёмнымі, кучавымі валасамі Пётэр. Сястра Лібэрціна, зьяючы, падсоўвае Пётэра да яго ранейшай койкі. Ён зьвярнуўся з палаты сьмяротнікаў. Мы даўно лічылі яго памёршым.

Ён азіраецца:

— Што вы на гэта скажаце?..

І нават Юзэф павінен згадзіцца, што гэтакі выпадак ён бачыў уяршыню.

Паступова некаторым з нас дазваляюць уставаць. Я таксама атрымліваю мыліцы, каб сяк-так кандыбаць. Але я мала імі карыстаюся: я не магу зносіць Альбэртавага погляду, калі я перасоўваюся па пакоі. Ён глядзіць сьледам за мной такімі дзіўнымі вачыма... Таму я іншы раз праціскаюся ў корыдор; там я магу спакойна рухацца.

Паверхам ніжэй ляжаць параненыя ў жывот, у сьпіну, у галаву ампутаваныя на абедзьве нагі. У аддзяленьні направа—параненыя ў сківіцы, атручаныя газамі, параненыя ў нос, вушы, горла. Налева—сьляпыя і параненыя ў лёгкія, у лагво, у суставы, у ныркі, у машонку, у жывот. Тут толькі даведваемся, куды можа быць паранены чалавек...

Двое паміраюць ад аслупяненьня. Скура іх робіцца зьмярцвелай, усе канцавіны застываюць, жывуць толькі адны вочы. У шмат якіх параненых пашкоджаная частка цела вісіць у паветры, яе падтрымлівае адмысловая падпорка; пад рану кладзецца мяднічка, куды сыякае гной. Праз кожныя дзеве або тры гадзіны пасудзіны апаражняюць. Іншыя ляжаць у выпроствальных павязках з падвешаным грузам. Я бачу кішачныя раны, якія заўсёды поўныя калам.

Лазарэтны пісар паказвае нам рэнтгенаўскія здымкі патрушчак і галёначных костак, накаленьніц і лучкоў.

Здаецца неверагодным, што над такім паніжатым цэлам яшчэ ёсьць чалавечы твар, у якім адлюстроўваецца штодзённае цяжэньне жыцьця. Але ж гэта толькі адзін лазарэт, толькі адзін лекавы пункт, а іх-жа сотні тысяч у Нямецчыне, сотні тысяч у Францыі, сотні тысяч у Расіі. Як бяз сэнсу усё тое, што калі-небудзь людзі пісалі рабілі, думалі, калі магчыма воць усё гэтае. Усё было хлусьнёй драбніцамі, калі культура тысячагодзьдзяў ня здолела адхіліць тое, што цягнула за сабой праціцьцё такога ліку струменьняў крыві стварэньне соцень тысяч такіх карцэраў пакуты. Толькі лазарэт паказвае, што значыць вайна.

Я малады, мне дваццаць год, але аб жыцьці я ня ведаю нічога акрамя роспачы, сьмерці, жудасьці і пераплячэньня найбяссьяснага бесклапотнасьці з бяздоньнем пакуты. Я бачу, як народы нацко-

воцца адзін на аднаго і моўчкі, ня ведаючы што робяць, тупа-слухмяна і бязьвінна забіваюць. Я бачу, як вялізарнейшыя вучо-я розумы сусьвету вынаходзяць сродкі і словы, каб зрабіць усё та яшчэ больш утончаным і зацяглым. І разам са мной бачаць гэта і людзі маіх гадоў—у нас і там, на тым баку фронту, і разам са мной перажывае гэта ўсё маё пакаленьне на ўсім сьвеце.

Што пачнуць рабіць нашы бацькі, калі мы паўстанем, пойдзем іх і патрабуем іх да адказу? Чаго чакаць ім ад нас, калі надыйдзе, што скончыцца вайна? На працягу шматлікіх год нашым адзі-ным жаданьнем было забойства—гэта было нашай мэтай і нашай пасыю. Нашае веданьне жыцьця абмяжоўвалася сьмерцю. Чаго мы могуць чакаць пасля гэтага? І што-ж будзе з нас?

Самы старэйшы ў нашай палаце—Левандоўскі.

Яму сорак гадоў і ён ужо дзесяць месяцаў ляжыць у нашым шпі-талі з цяжкім параненьнем у живот. Толькі за апошнія тыдні ён столькі ачунаў, што, скурчыўшыся, крыху кандыбае.

Вось ужо некалькі дзён, як ён вельмі хвалюецца. Яго жонка напі-ла яму з маленькага мястэчка ў Польшчы, дзе яна жыве, што яна запасіла досыць грошай, каб прыехаць да яго.

Яна ўжо ў дарозе і з дня на дзень павінна прыехаць. Левандоў-скі страціў апэтыт да ежы, нават чырвоную капусту са смажанай ўбасой ён, ледзь крануўшыся яе, аддае іншым. Ён увесь час бегае лістом па палаце, кожны з нас ужо прачытаў яго па некалькі разоў, бог ведае колькі разоў праглядаліся паштовыя штэмпэлі, ужо ледзь-ледзь можна прачытаць напісанае,—столькі там глустых плям сьлядоў ад пальцаў, і адбываецца тое, што нязьбежна павінна было адбыцца: у Левандоўскага ліхаманка і ён зноў прымушаны вярнуць ў пасьцель.

Ён два гады ня бачыў сваёй жонкі. У яе за гэты час нарадзілася дзіця, і яна вязе яго з сабой. Але Левандоўскага цікавіць нешта іншае. Ён спадзяваўся, калі прыедзе жонка, атрымаць дазвол вярнуцца на шпацыр. Бо зусім ясна: пабачыцца—гэта дужа добра, але калі сустракаешся з жонкай пасля такога доўгага расстаньня,—гэта іншае. Усё гэта Левандоўскі на працягу доўгіх гадаў аб-рацоўваў разам з намі—на вайскавай службе з гэтых рэчаў сакрэтна і робяць. Ніхто ня бачыць у гэтым нічога дрэннага. Тыя з нас, якія ўжо атрымліваюць дазвол выходзіць, паказалі яму некалькі

затулкаў у горадзе, у садох і парках, дзе ніхто не перашкодзіць адзім нават паведаміў аб адным маленькім пакойчыку.

Але навошта ўсё гэта? Левандоўскі ляжыць у пасьцелі і яго асільваюць клопаты. Жыцьцё для яго страціць усю прывабнасць калі прапусьціць гэты выпадак. Мы ўцяшаем яго і абяцаем што як небудзь уладзім гэтую справу.

Наступнага дня, па гоўдні, зьяўляецца яго жонка, маленькая забітая жанчына, з перапалоханымі птушковымі вачыма. На ёй нейкая чорная накідка з зморшчамі і фальбонамі; бог ведае, ад каго ёй засталася ў спадчыну гэта ўбраньне!

Яна ціха нешта мармыча і нясьмела спыняецца ў дзьвярох. Яна палюхае, што нас тут пасьцёра мужчын.

— Ну, Мар'я!—гаворыць Левандоўскі, у хваляваньні глытаючы паветра і кратаючы кадыком.—Можаш спакойна зайсьці, яны цябе не абразыць.

Яна абыходзіць нас і кожнаму дае руку, пасья яна паказвае дзіўненька, які ўжо пасьпеў зашэчкаць полкі. У яе вялікая вышываная пацеркамі сумка. Яна вымае з яе чыстую хустку і лоўка перакладвае дзіць. Гэтым яна перамагае першае замьшаньне, і яны абодва пачынаюць гутарыць.

Левандоўскі хвалюецца і ўсё зноў і зноў з выразам страшэннай распахлівасьці глядзіць на нас сваімі круглымі пукатымі вачыма.

Час якраз памысны: доктарскі абход скончыўся, у горшым выпадку ў палату можа прыйсьці толькі сястра. Адзім з нас ідзе на корыдор паглядзець, што робіцца. Ён зьвяртаецца і ківае галавой.

— Ніводнага сабакі ня бачна! Ну, скажы ёй Ёган, ды сьпяшай!

Яны перамаўляюцца на сваёй мове. Жанчына чырванее і выглядае зьбянтэжана. Мы добрадушна пасьмейваемся і робім рукамі абыякавыя гэсты: тут, маўляў, няма чаго сароміцца. Да д'ябла ўсе забавоны: яны створаны для іншага часу. Вось ляжыць столяр Ёган Левандоўскі, зьнявечаны салдат, і вась яго жонка. Хто ведае, калі ён з ёй пабачыцца зноў? Ён хоча ёй аўладаць і будзе ёю валодаць вась і ўсё.

Два чалавекі становяцца за дзьвярыма, каб затрымаць сястру калі яна выпадкова будзе праходзіць паўз палаты і забавіць яе размовамі. Яны пастаяць там каля чвэрткі гадзіны.

Левандоўскі можа ляжаць толькі на баку, таму нехта падкладвае яму пад сьпіну падушкі. Альбэрту перадаюць дзіўненька, пасья мя

адварачваемся. Чорная мантыльля знікае пад коўдрай і мы пачынаем голасна, з усякімі прымоўкамі гуляць у скат.

Усё ідзе добра. У мяне на руках амаль толькі крыжы. Мы з-за гульні ледзь-ледзь не забыліся на Левандоўскага. Праз некаторы час пачынае тхінкаць дзіцёнак, хоць Альбэрт з адцаем раскочвае яго з боку ўбок. Пасьля лёгкае рыпеньне і шолах, і калі мы азіраемся, мы бачым, што дзіцёнак зноў ужо ў маткі і сасе свой ражок. Усё ўдалося як найлепей.

Цяпер мы адчуваем сябе адной вялікай сям'ёй. Жанчына павесилела, а Левандоўскі ляжыць успацелы і задаволены.

Ён распакоўвае вышытую сумку, выцягвае з яе пару добрых каўбас, бярэ нож і, трымаючы яго, як букет кветак, рэжа каўбасу на кавалкі. Шырокім гэстам ён паказвае на нас—і маленькая, недалужная жанчына ідзе ад аднаго да другога, ухмыляецца і надзяляе нас каўбасой. Цяпер яна выдаецца нават прыгожай. Мы называем яе матулай, а яна рада і ўзьбівае нам падушкі.

Праз некалькі тыдняў я пачынаю кожную раніцу хадзіць у Цэндэраўскі інстытут. Там маю нагу зацягваюць у рамяні і прымушаюць рухаць яе ўзад і ўперад. Рана ўжо даўно загітлася.

З фронту прыбываюць новыя транспарты. Бінтоў ужо ня робяць з тканіны: яны з белага папяровага крэпу. Адчуваецца значны недахоп перавязачнага матэрыялу.

Альбэртава кукса загойваецца добра. Рана амаль закрылася. Праз некалькі тыдняў яго адправяць на протэжны пункт. Ён усё шчэ мала гаворыць і стаў куды больш сур'ёзным, чымся раней. Часта ён абрывае размову на палове слова і пільна ўглядаецца наперад. Калі-б ён ня быў разам з намі, ён даўно-б скончыў самагубствам. Але цяпер ён ужо перамог самае брыдкае. Ён часам нават гуляе ў скат.

Я атрымліваю водпуск на лячэньне.

Мая матка нізавошта ня хоча адпускаяць мяне. Яна вельмі слабая. Усё куды горш, чымся было ў той раз.

Пасьля мяне зноў накіроўваюць у полк, і я зноў накіроўваюся на фронт. Мне вельмі цяжка разлучыцца з маім сябрам Альбэртам Кроцам. Але на вайскавай службе з бегам часу прызвычайваешся да ўсяго.

Мы ўжо больш ня лічым тыдняў. Была зіма, калі я прыбыў на фронт, і пры выбухах гранат камякі мёрзлай зямлі зрабіліся гэткімі-ж небяспечнымі, як і асколкі. Цяпер дрэвы зноў зазеленелі. Наша жыццё працякае між акупаў і баракаў. Мы ўжо з большага прызвычаліся да гэтага. Вайна—гэта такая-ж прычына сьмерці, як рак або сухоты, як грыш або крываўка. Толькі сьмяртэльных выпадкаў куды больш, формы іх больш рознастайныя і жорсткія.

Нашы думкі падобны да гліны: яны месяца дзямі па чарзе—яны лагодныя, калі мы раскашваем спакоем, яны зьмярцьвелыя, калі мы ляжым пад агнём. Разварочаныя палі наўкола ў нас у сярэдзіне.

Усе гэткія, ня толькі адны мы. Усё, што мінула, ня ў лік, ды мы і забыліся на мінулае. Адрозьненні, створаныя адукацыяй і выхаваньнем, знікаюць. Толькі з вялікімі цяжкасьцямі можна іх разназнаць. Праўда, яны часам даюць выгоды, пасабляючы скарыстаць тое ці іншае становішча, але ў іх ёсьць і свае адмоўныя бакі, бо яны ствараюць сумненні, якія трэба перамагаць. Мы падобны да монет з розных краін; іх пералілі і далі ім цяпер аднолькавую чаканку. Каб вызначыць розніцу, давялося-б матэрыял дакладна дасьледваць. Мы раней за ўсё салдаты, і толькі на самым апошнім пляне нейкім здзіўным і саромлівым чынам выступае наша чалавечая асоба.

Усе мы складаем адно вялікае брацтва, у якім нейкія водгаласы сяброўства, якое апавядаецца ў народных сьпевах, пачуцьці солідарнасьці злачынцаў, асуджаных на сьмерць, і зьлітаванасьць іх адчаю, спалучыўшыся ў адно, прыводзяць на тую ступень жыцьця, якая ўзьнікае сярод небяспекі, з напружнага чаканьня пагібелі, надзяляючы нас бяз усякага патосу, мімалётна выйгранымі ад сьмерці гадзінамі спакою. Героічна гэта ці банальна, хто адважыцца гэта вызначыць?

Т'ядэн, даведаўшыся аб варажай атацы, сьпяшаецца да сьці сваю гарохавую пахлёбку з салам, бо ён ня ведае, ці будзе ён жывы праз гадзіну. Мы доўга сьпіраемся ці правільна гэта. Кат гаворыць супроць: ён кажа, што трэба лічыцца з магчымасьцю быць параненым у живот, і што на поўны страўнік гэта небяспечней, чымся на пусты.

Гэткія пытаньні для нас—проблемы, мы глядзім на іх сур'ёзна ды яно і ня можа быць інакш. Жыццё тут, на мяжы сьмерці.

надзвычайна простае, яно абмяжоўваецца самым неабходным, усё астатняе ляжыць у глыбокім сьне; гэта наша прымітыўнасьць—наш паратунак. Былі-б мы складнейшымі, мы-б даўно вар'яцелі, дэзэртывавалі, або былі забітымі. Гэта падобна на экспэдыцыю ў палярныя ільды: драбнютка праява жыцьця паважна служыць толькі змаганьню за існаваньне, і яна хоцькі-ня-хоцькі гэтым абмежавана.

Усё астатняе выгнана, бо яно толькі дарэмна зьнясіляла-б. Гэта адзіны спосаб выратавацца, і я часта сяджу перад самім сабою, як перад чужым, калі загадкавы адсьвет мінулага ў спакойныя гадзіны выдзірае з мяне, як матавае люстра, абрысы майго сучаснага быцьця і тады я здзіўлены тым, як нерастлумачальная актыўнасьць, якая завецца жыцьцём, прыстасавалася нават да гэтай формы. Усе іншыя праявы ахоплены зімовым спаньнем, жыцьцё заўсёды на варце сьмерці: яно парабіла нас на мыслячых зьвярын, каб надзяліць нас зброяй інстынкту, яна надзяліла нас тупасьцю і нячуласьцю, каб мы не зваліліся перад страхам, які пры ясным і сьвядомым мысленні перамог-бы нас, яна абудзіла ў нас дух таварыскасьці, каб мы не кінуліся ў прадоньне распачы, яна абдарыла нас абыхацьцю дзікуноў, каб мы, ня глядзячы ні навошта, адчувалі кожную частачку данага і назапашвалі яго ў сябе для змаганьня супроць цемрадзі і няўпэўненасьці, што асільваюць нас. Так мадзем мы ў жорсткай замкнёнасьці на самай павярхні, і толькі зрэдку якое-небудзь адраённае нараджае іскру сьвятла. І тады раптам прарываецца полымі цяжкай, прыгнечваючай тугі.

Гэта самыя небяспечныя моманты, якія паказваюць нам, што наша прыстасаваньне—штучнае, што гэта ні ў якім разе не спакой, а толькі наймацнейшае імкненьне да яго. У нашых знадворных праявах жыцьця мы ледзь адрозьніваемся ад бушмэнаў, але ў той час, як тыя застаюцца заўсёды як яны ёсьць і фізычным напружаньнем могуць развінуць да максымуму свае духоўныя сілы,—у нас адбываецца наадварот: нашы сярэдзінныя сілы напружаны не для руху наперад, а для рэгрэсу. Бушмэны простыя і натуральныя, мы-ж знаходзімся ў заўсёдным штучным напружаньні.

І з жахам адчуваем уначы, калі працнешся ад жахлівых постацей зданьяў, якія нахлынулі зьянацку,—адчуваем, што мізэрна тая грань, што аддзяляе нас ад цемрадзі, што мы маленькія агенчкі, якія абаронены толькі кволымі сьценкамі ад навальніцы вар'яцтва і распачы, у якім мы дрыжым і іншы раз амаль гінем.

У такія моманты тлум бойкі злучаецца наўкола нас шчытвым колцам, мы апушчаемца ў сябе і, шырока расчыніўшы вочы, глядзім у змрок.

Толькі дыханьне таварышоў прыносіць нам заспакаеньне і так мы чакаем золаку.

Кожны дзень і гадзіна, кожная граната і кожны забіты падточваюць гэту тонкую апору, і годы хутка зношваюць яе. Я бачу, як памалу яна разбураецца наўкола мяне.

Вось хоць-бы недарэчная гісторыя з Дэтэрыгам.

Ён быў адным з тых, хто выказваў вялікую вытрымку. Але ён, на сваё няшчасьце, пабачыў у адным садку вішню. Акурат мы зьвярталіся з пазыцыі і гэтая вішня паблізу нашага новага размяшчэньня, у тыле на павароце дарогі, паўстала нечакана перад намі ў цьмяным сьвятле раньня. На ёй ня было лісьця, яна ўся была ў белых кветках.

Увечары Дэтэрыга нідзе ня было бачна. Нарэшце ён прышоў і ў яго руцэ былі дзьве галінкі вішнёвых кветак. Мы пачалі з яго кпіць, пыталіся ці не зьбіраецца ён у сваты. Ён нічога не адказаў і лёг на сваю койку. Уначы мы чулі як ён бразгаў: здавалася, што ён спакоўваецца. Пачуўшы нядобрае, я ўстаў і падышоў да яго.

Ён зрабіў выгляд, што нічога асаблівага ня здарылася, але я сказаў да яго:

— Не рабі глупстваў, Дэтэрыг!

— Ды чаго вы! Я проста не магу заснуць.

— Навошта-ж ты хадзіў за вішнёвымі галінкамі?

— Яшчэ-ж не забаронена прыносіць вішнёвыя кветкі?—адказвае ён упарта, і крыху схакаўшы дадае:—Дома ў мяне вялікі фруктовы сад з вішнямі. Калі ў часе іх цьвіценьня паглядзець з гары, з адрыны—сад выглядае цэлай белаю посьцілкай. Цяпер час цьвіценьня...

— Можна ты хутка атрымаеш водпуск. Магчыма таксама, што цябе, як земляроба, адпусьцяць на палявыя работы.

Ён ківае галавой, але я бачу, што яго думкі далёка ад гэтуль. Калі гэтыя сяляне ўсхваляваны, у іх бывае дзіўны выраз: напоўпалахлівы і напоўуражаны. Каб разатгнаць яго думкі, я прашу ў яго кавалачак хлеба. Ён дае мне беза ўсякай ськэрлівасьці. Гэта падазрона, бо ён наогул дужа ськэрны. Таму я стараюся каб не заснуць. Нічога асаблівага не здараецца і раніцою ён такі-ж як і заўсёды. Напэўна ён заўважыў, што я сачу за ім.

На трэці дзень ён знікае. Я заўважаю гэта, але нічога не кажу, каб даць яму магчымасьць адысьціся далей. Шмат каму шчасьціла прабрацца ў Голяндыю.

Аднак у часе пераклічкі яго адсутнасьць выкрываецца. Праз тыдзень мы даведваемся, што ён спайманы палявой жандармерыяй, гэтымі агіднымі вайсковымі паліцэйскімі. Ён накіраваўся ўбок Нямеччыны,—гэта вядома, было безнадзейнай авантурай,—дый і ўвесь плян быў кепска абмеркаваны. Кожнаму павінна быць зразумела, што ўдзекі выклікаліся толькі тугой па радзіме і хвілёвым вар'яцтвам. Але што ведаюць ваенна-палявыя суды, якія знаходзяцца за сотню кілёметраў пазадзі перадавых пазыцый? Мы больш ужо нічога ня чулі пра Дэтэрынга.

Але гэтае небяспечнае, затаенае напружаньне вырываецца часам і інакш, як пара з перагрэтага катла. Тут трэба сказаць аб канцы, да якога дайшоў Бэргер.

Даўно ўжо нашы акопы набіты артылярыскім агнём; перадавыя лініі зрабіліся руховымі, і мы, па сутнасьці, ня ведаем сапраўднай пазыцыйнай вайны.

Пасьля атакі і контр-атакі лінія фронту засталася парванай і адбываецца жорсткае змаганьне ад варонкі да варонкі. Перадавая лінія прарвана і паўсюды стварыліся асобныя групы, гнёзды ў варонках, з якіх вядзецца бой.

Мы сядзімо ў аднэй з варонак, збоку знаходзяцца ангельцы; яны загінаюць флянг і абыходзяць з тылу. Мы акружаны. Здаецца зараз цяжка: над намі нясецца туман і дым, ніхто-б і не зразумеў, што мы здаем, ды, можа быць, мы зусім і ня хочам здавацца, бо ў гэткія хвіліны сам ня ведаеш, што робіш. Мы чужым як набліжаюцца да нас выбухі ручных гранат. Наш кулямёт абсыпае пярэдні паўкруг. Вада ў кажуху выпарваецца. Мы сьпешліва перадаем адзін аднаму сьвядзінку, кожны з нас мочыцца ў яе—такім чынам мы здабываем неабходную вільгаць і можам страляць далей. Але пазадзі нас выбухі ўсё набліжаюцца. Праз некалькі хвілін мы загінем.

Раптам пачынае страляць другі кулямёт, зусім блізка ад нас. Ён у суседняй варонцы: яго прыцягнуў Бэргер, і ў той-жа момант пазадзі пачынаецца контр-атака. Мы прарываемся і аднаўляем сувязь з нашымі.

Калі мы крыху счакаўшы апынуліся пад больш-менш выгоднай заслонай,—адзін з салдат, які хадзіў за прадуктамі, расказвае, што за дзэвесьці крокаў ляжыць параненым сабака-пасланец.

— Дзе?—пытаецца Бэргер.

Той глумачыць яму месца. Бэргер ускоквае і бяжыць, каб прывесьці сабаку або, прынамсі, прыстрэліць яго. Паўгода назад ён не пачаў-бы турбавацца і быў-бы разумнейшым. Мы спрабуем затрымаць яго.

Але, калі ён усур'ёз выпраўляецца, нам застаецца толькі назваць яго вар'ятам і пусьціць яго. Бо гэтыя прыпадкі фронтавай тарачкі небяспечны, калі чалавека не паваліць і ня трымаць яго моцна. А Бэргер ростам у адзін мэтр і восемдзсят сотых,—самы высачэзны асілак у роце.

Ён такі сапраўды звар'яцеў, бо яму трэба ісьці праз агнёвую заслону, але яго выпяла малайкай, што пагражае ўсім нам, і зрабіла яго няпрытомным. Іншыя ў такія моманты пачынаюць буяніць, зьбягаць: быў адзін такі, што рукамі, нагамі і іртом намагаўся зарыцца ў зямлю.

Шмат хто, вядома, сымулюе такі стан, але і сымуляцыя вар'яцтва зьяўляецца, уласна, паганай адзнакай. Бэргера, які пайшоў, каб прыстрэліць сабаку, выносяць з патрушчаным лагвом, а адзін з салдат, які пайшоў па яго, атрымлівае кулю ў лытку.

Мюлер забіты. Яму ў жылот трапіла асьвятляльная ракета. Ён пражыў шчэ з паўгадзіны ў поўнай прытомнасці, церпячы страшэнны боль. Перад сьмерцю ён перадаў мне свой папернік і пакінуў мне ў спадчыну свае боты—тыя самыя, што ён калісьці атрымаў ад Кемэрыха. Я нашу іх, яны мне якраз да ног. Пасьля мяне іх атрымае Тядэн: я абяцаўся яму.

Нам, праўда, давялося пахаваць Мюлера, але яму нядоўга давялося ляжаць спакойна.

Мы пакідаем свае пазыцыі. У ворага дужа шмат сьвежых ангельскіх і амэрыканскіх палкоў. У іх дужа шмат коридбіфу і белай пшанічнай мукі. За дужа шмат новых знарадаў. За дужа шмат самалётаў.

Мы-ж зьнясілелі і згаладалі. Наша ежа кепская, і ў яе кладуць да таго шмат сурогаатаў, што мы ад яе хварэем. Уласьнікі фабрык у Нямеччыне пабагацелі,—мы-ж паміраем з крываўкі. Прыбіральні заўсёды поўны народу. Варта было-б паказаць людзям,—тым, што засталіся дома, гэтыя шэрыя, жоўтыя няшчасныя, пакорлівыя твары.

гэтыя скручаныя постаці, у якіх колікі гоняць кроў з цела і якія з пакрыўленымі і дрыжачымі ад болю вуснамі яшчэ спрабоўваюць жартаваць:

— Няма сэнсу зноў нацягваць штаны!

Наша артылерыя сцішылася, у яе вельмі мала знарадаў, а каналы гарматаў да таго пацёрты, што не даюць правільнага прыцэлу і часам б'юць па сваіх. У нас вельмі мала коняй. Нашы сьвежыя войскі складаюцца з малакроўных, якія маюць патрэбу ў лячэньні, хлапчукоў. Яны няздольны несці ранец і ўмеюць толькі паміраць. Паміраць тысячамі. Яны нічога ня ведаюць пра вайну, яны толькі ідуць наперад і даюцца на растрэл. Адзін аэроплян, жартуючы, пастраліў дзьве такіх роты, якія толькі-толькі выгрузіліся з цягніка, раней чымся яны здагадаліся пашукаць заслоны.

— Нямецчына хутка зусім спустошыцца,—гаворыць Кат.

Мы ўжо страцілі надзею, што калі-небудзь будзе канец. Мы наогул ні аб чым больш ня думаем. Можна атрымаць кулю ў галаву і быць забітым; можна быць параненым, тады найбліжэйшым этапам зьяўляецца лазарэт. Калі ў лазарэце ня зробяць ампутацыі, тады рана або позна патрапіш у рукі аднаго з штабных дактароў з вайскавай нагародай у пятліцы і пачуеш:

— Што, усяго толькі трохі пакарачоная нага? Калі вы ня з тусоў,—вам на фронце бегаць ня прыдзецца. Гэты чалавек з. в. ¹⁾ Ідзеце!

Кат расказвае анекдот, які абышоў па ўсім фронце, ад Вогэзаў да самай Фляндрый,—пра штабнаго доктара, які на аглядзе чытае прозьвішчы па сьпісе і, калі выкліканы падыходзіць, кажа, ня гледзячы на яго: «З. в.—нам патрэбны салдаты на фронце». Падыходзіць салдат з драўлянай нагой. Доктар кажа: «З. в.».

І тады,—Кат узьнімае голас,—салдат яму гаворыць: «Драўляная нага ў мяне ўжо ёсьць, але калі я цяпер адіраўлюся на фронт, і ў мяне адарве галаву, тады я дам сабе зрабіць драўляную і зраблюся штабным доктарам».

Мы ўсе глыбока задаволены гэтым адказам.

Ёсьць і добрыя дактары, і іх нават ня мала, але пасья сотні аглядаў кожны салдат калі-небудзь абавязкова патрапіць да аднаго

¹⁾ Здатны ваяваць.

з шматлікіх герояў, якія імкнуцца ў сваім сьпісе як мага больш па-стаўляць гэтых «з. в.», «з. з. в.»²⁾.

Ёсьць шмат гэтакіх анекдотаў і ў большасьці з іх гучыць яшчэ большая горкасьць. У іх няма нічога хлусьлівага, яны шчырыя і на-зваюць рэчы іх іменем; васіковая служба поўна падману, неспра-вядлівасьці і подласьці.

Хіба не трагічна тое, што, ня гледзячы ні на што, полк за пал-ком ідуць у бой, які з кожным днём робіцца ўсё больш безнадзей-ным, і што нават у лініі, якая адступае і радзее, вядзецца атака за атакай?

Танкі, з якіх спачатку кпілі, ператварыліся ў грозную зброю. Аблямаваньня броняй, разгарнуўшыся ў доўгі шэраг, яны коцяцца на нас і лепш за ўсё астатняе ўвасабляюць жах вайны.

Гармат, якія пасыпаюць нас гурганым агнём, мы ня бачым; шэрагі ворага, што наступваюць на нас, складаюцца з такіх самых лю-дзеяў як і мы, але гэтыя танкі—машыны. Ёх ланцужныя істужкі ра-хаюцца бясконца, як сама вайна, яны нясуць з сабой зьнішчэньне, і калі яны спакойна апускаюцца ў варонку і зноў вылазяць з яе, як флётылія броняцягнікоў, равучых, здрыгваючых дым броняцягнікоў, або стада сталёвай жывёлы, якая бязупынна пасоўваецца, мы робімся маленькімі перад імі ў сваёй тонкай скуры, перад іх колёсальнай ма-гутнасьцю нашы рукі робяцца саломінкамі, і нашы ручныя гранаты—запалкамі.

Гранаты, задушлівыя газы і эскадрыльлі танкаў—разаніна, зьні-шчэньне, сьмерць.

Крываўка, грып, тыфус, задуха, згараньне, сьмерць.

Акопы, лазарэт, брацкія магілы—іншага выйсьця няма.

У часе атакі гіне наш ротны камандзір Бэртынк. Ён быў адным з тых фронтавых офіцэраў, якія пры ўсякай небясьпецы бываюць наперадзі. Два гады ён быў з намі і ніводнага разу ня быў паранены, павінна-ж было нарэшце што-небудзь з ім здарыцца. Мы сядзімо ў яміне, акружаныя ворагам. Да чаду ад пораху дамешваецца і сму-род нафты і газы. Мы выкрываем двух салдат з варожата боку з пры-ладай да кіданьня агню. Адзін нясе на сьпіне бак, у другога ў ру-ках кішка, з якой хлышча агонь. Калі яны дойдучь так блізка, што

²⁾ Зусім здатны ваяваць.

адолеюць дастаць да нас, дык мы загінулі, бо адступаць зараз ніяк вельга.

Мы пачынаем страляць у іх. Але яны падбіраюцца ўсё бліжэй да нас і справа робіцца зусім паганай. Бэртынк у яміне разам з намі. Калі ён бачыць, што мы не трапляем, бо з-за вельмі моцнага агню мы задужа клацоцімся пра заслону,—ён бярэ вінтоўку, выпаўзае з яміны і меціцца, абапёршыся на локаць. Ён страляе і ў той-жа момант аб яго шчоўкае куля. Ён паранены. Але ён застаецца ляжаць і ўсё меціцца. На міг ён аднімае руку ад вінтоўкі, потым меціцца зноў. Раздаецца стрэл. Бэртынк апушчае вінтоўку, гаворыць: «Добра!»—і скатваецца назад. Задні з двох, што кідаюць агнём, паранены. Ён падае. Кішка вывальваецца з рук другога. Польшы распынаецца ва ўсе бакі і чалавек згарае.

Куля трапіла Бэртынку ў грудзі. Праз некалькі хвілін асколак знараду зрывае яму падбародак. У таго-ж асколка хапае моцы, каб разьдзёрці яшчэ і сьцягно Лееру. Леер стогне і апіраецца на рукі. Ён шпарка зыходзіць крывёй. Праз некалькі хвілін ён асядае як апарожненая кішка. Якая яму цяпер карысьць з таго, што ён у школе меў такія добрыя посьпехі ў матэматыцы?

Мінаюць месяцы. Гэта лета 1918 году—самае крывавае і самае цяжкае. Дні стаяць, як анёлы, у золаце і блакіце, і так гэта дзіўна над колам усёзьнішчэньня! Тут кожны ведае, што мы праграем вайну. Мы адступаем, мы ня можам больш ісьці ў атаку: пасля гэтага вялікага наступу ў нас больш няма ні людзей, ні ампутацыі.

Але вайна працягваецца—сьмерць працярэблівае сабе дарогу.

Лета 1918 году. Ніколі 'шчэ жыцьцё, пры ўсёй сваёй мізэрнасьці, не здавалася нам такім жаданым, як цяпер! Чырвоныя макі на лузе перад нашымі баракамі, гладкія жукі на сьцяблах травы, цёмныя вечацы ў паўзмрочных, халодных пакоях, чорныя, поўныя таемнасьці дрэвы ў вечаэрнай цемрадзі, зоркі ў цурчаньні вады, мары і доўгія сны—о, жыцьцё, жыцьцё, жыцьцё!

Лета 1918 году. Ніколі 'шчэ ня зносілася моўчкі гэтэулькі, келькі ў момант выступленьня на фронт. Узьнікаюць дзікія, хвалючыя чуткі аб міры. Яны непакоюць сэрцы, і тым цяжэй гэта выступленьне, цяжэй, як ніколі дагэтэуль.

Лета 1918 году. Ніколі 'шчэ жыцьцё ў акопах не здавалася больш горкім і жудасным, як у часе гураганнага агню, калі зьбяле-

дзя твары зарываюцца ў грязь, і рукі сударгава сьціскаюцца ў адно маленькае:

— Не! Не! Толькі не цяпер! Толькі не цяпер, у гэтыя апошнія імгненні!

Лета 1918 году. Вецер надзеі, які праносіцца па спаленых палёх, шалёная ліхаманка нецярплівасьці, расчараваньня, хваравіты страпэрад сьмерцю, палючае пытаньне: чаму, чаму ня ідзе канец? І навошта гэтыя чуткі пра мір?

Тут да таго шмат аэроплянаў, і яны адчуваюць сябе так бяспечна, што ганяюцца за асобнымі людзьмі, як за зайцамі. На адзін нямецкі салёт прыпадае, прынамсі, пяць ангельскіх і амэрыканскіх. На аднаго эгаладалага, змардаванага нямецкага салдата ў акопах прыпадае пяць дужых і сьвежых на варожым баку. На адну баханку нямецкага салдацкага хлеба прыпадае пяцьдзесят бляшанак з мяснымі кансэрвамі ў ворага. Мы не пераможаны, бо як салдаты мы больш дасьведчаныя і лепшыя,—мы проста расьціснуты і адапхнуты назад сіламі, якія ў шмат раз большыя за нашы.

Мінае некалькі дажджыстых тыдняў—шэрае неба, шэрая вымакшая зямля, шэрая сьмерць. Калі мы выступаем на пазыцыі, вільгаць пранікае ў нашы шыналі і вопратку,—і так праз увесь час, пакуль мы наперадзі. Так мы і абсыхаем. У каго шчэ ёсьць боты, той абгортвае іх знадворку мяхамі з-пад пяску, каб гліністая вада не прасякала ў іх хутка. Вінтоўкі іржавеюць, амбундыраваньне псуецца, усё размокла, усё распусьцілася, цягучая, вільготная, алеістая маса зямлі, на якой разьліліся жоўтыя яміны, поўныя вады з сьпіралевымі чырвонымі плямінамі крыві,—і ў гэтых плямінах паволі тонуць забітыя, параненыя і тыя што засталіся жывымі.

Навальніца бушуе над намі; град асколкаў вырывае з шэра-жоўтага хаосу прарэзьлівыя дзіцячыя крыкі параненых, а па начох цяжка стогне расшматанае жыцьцё, апускаючыся ў адвечнае маўчаньне.

Нашы рукі—зямля, нашы целы—гліна, нашы вочы—дажджовыя лужыны. Мы ня ведаем ці жывем мы яшчэ.

Пасьля ў нашы яміны запаўзае шэрая і задушлівая сьпека, і ў адзін з апошніх летніх дзён, калі мы адпраўляемся за прадуктамі. Кат падае. Мы з ім адны. Я перавязваю яму рану: у яго, мусіць

раструшчана галёнка. Гэта рана з пераломам носьці і Кат стогне, ня поўны адчаю:

— Цяпер, іменна цяпер!

Я спацяшаю яго:

— Хто ведае, колькі працягнецца гэтая вайна? Цяпер ты, прытамсі, выратаваны!

Скрозь павязку хутка пачынае прасочвацца кроў. Ката нельга пачуць аднаго і пайсьці па насілкі. Я нават ня ведаю, дзе ёсьць на блізу санітарны пункт.

Кат ня вельмі цяжкі, таму я ўскладаю яго сабе на плечы і іду ў кірунку да невядомага пункту.

Два разы мы адпачываем. У Ката ад пераноскі моцныя болі. Мы таворым мала. Я расшпіліў каўнер сваёй курткі і цяжка дыхаю, абліваючыся потам, твар зчырванеў з напружаньня. Ня глядзячы на гэта, я сьпяшаюся ісьці далей, бо мясцовасьць небяспечная.

— Пойдзем далей, Кат?

— Даводзіцца, Паўль!

— Ну, тады наперад!

Я паднімаю яго. Ён стаіць на здаровай назе і трымаецца за дрэва. Я асьцярожна бяру яго параненую нагу, ён падскоквае і я хапаю пад паху таксама і здаровую нагу.

Наша вандраваньне робіцца ўсё цяжэйшым. Зрэдку ля нас з вігтаньнем праносіцца знарад. Я іду як мага хутчэй, бо кроў з Катавай нагі капае на зямлю. Мы ледзь можам бараціцца ад выбухаў: яны адбываюцца хутчэй, чымся мы пасьпяваем знайсці заслону.

Для таго, каб перачакаць, мы кладземся ў невялікую варонку. Я даю Катэ гарбаты з сваёй пляшкі. Мы выкурваем па папярсе.

— Так, Кат,—кажу я сумна,—цяпер нам усё-ж давадзецца разлучыцца.

Ён маўчыць і глядзіць на мяне.

— Памятаеш Кат, як мы рэквізавалі гуся? І як ты мяне вынес а самага агню, калі я быў яшчэ маленькім рэкрутам і атрымаў першае параненьне? Тады я яшчэ плакаў. Кат. З таго часу мінула амаль тры гады...

Ён ківае галавой.

Мяне апаноўвае жудасьць самотнасьці. Калі Катэ эвакууюць, у мяне не застанецца больш сябраў.

— Кат, мы павінны абавязкова пабачыцца, калі дапраўды будзе мір раней, чымся ты звернешся.

— Няўжо ты думаеш, што з патрушчанай косткай я 'шчэ раз атрымаю «з. в.»?—пытаецца Кат з горкасьцю.

— Ты вылечышся! Сустаў-жа не крануты. Можа ўсё абдызецца добра.

— Дай мне 'шчэ папяросу,—гаворыць ён.

— Кат, можа мы пазьней што-якое і прыдумаем?

Мне вельмі тужліва. Немагчыма, немагчыма, каб Кат, мой сябра Кат, з яго пахілымі плячыма і тонкімі, мяккімі вусамі, Кат, якога я ведаю зусім інакш як каго іншага, Кат, з якім я быў усе гэтыя гады,—немагчыма, каб я ніколі больш не пабачыўся з Катам!..

— Дай мне твой хатні адрас, Кат, на ўсякі выпадак. А вось мой: я зацішу табе.

Пісульку я хаваю ў свой папернік. Якім самотным я адчуваю сябе, хоць ён яшчэ і сядзіць побач мяне? Ці не прастрэліць мне сабе нагу, каб застацца разам з ім?

Раптам Кат пачынае хрыпець і робіцца зялёным і жоўтым.

— Пойдзем далей!—мармыча ён.

— Я ўскокваю, палаючы жаданьнем яму пасабіць, я паднімаю яго і пушчаюся стрымгалоў. Гэта павольны, асьцярожны бег, каб яго нага ня вельмі маталася.

Мая глотка перасохла, у вачох чырвоныя і чорныя кругі, калі я, сьцяўшы зубы і хістаючыся, дабіраюся ўрэшце да перавязачнага пункту.

Там я падаю на каленкі, але ў мяне яшчэ досыць сілы, каб паваліцца на той бок, дзе здаровая нага Ката. Праз некалькі хвілін павольна ўзьнімаюся. Рукі і ногі ў мяне дрыжаць, я ледзьве знаходжу сваю пляшку, каб глыгнуць. Мае вусны пры гэтым трасуцца. Але я ўхмыляюся: Кат выратаваны.

Праз нейкі час я адрозьніваю бязладны тлум галасоў, які б'е мне ў вушы.

— Ня варта было гэтак старацца!—гаворыць адзін з санітараў.

Я гляджу на яго і нічога не разумею.

Ён паказвае на Ката.

— Ён-жа мертвы!

Я зноў не разумею яго.

— Ён паранены ў галёку,—кажу я.

Санітар стаіць на сваім:

— Галёнка таксама.

Я абарачваюся. Вочы мае ўсё яшчэ мутныя.

Зноў выступае пот, ён цячэ мне на вочы. Я выпіраю яго і гляджу на Ката. Ён ляжыць нярухома.

— Бяз прытомнасьці,—кажу я борзда.

Санітар ціха сьвісьціць:

— Мне гэта лепш ведаць! Ён мертвы. За гэта я чым хочаш закладуся.

— Я матаю галавой:

— Немагчыма. Яшчэ дзесяць хвілін назад я з ім гутарыў. Ён у няпрытомнасьці.

Рукі ў Ката цёплыя. Я бяру яго за плечы, каб працерці яму твар гарбатай. Тут я чую, што мае пальцы сталі мокрыя. Калі я выцягваю іх з-пад ягонай галавы,—я бачу, што яны ў крыві.

Санітар пасьвітвае праз зубы:

— Вось бачыш!

Кат няпрыкметна для мяне па дарозе быў паранены ўсё асколкам у галаву. У яго толькі маленькая дзірка: напэўна гэта быў зусім невялічкі, выпадкова заблукаўшы, асколак. Але і яго было досыць: Кат мертвы.

Я паволі ўстаю.

— Хочаш узяць яго асабістую кніжку і рэчы?—пытаецца ў мяне афрэйтар.

Я ківаю галавой і ён дае іх мне.

Санітар здзіўлены:

— Вы-ж ня родныя?

— Не, мы ня родныя. Не, мы ня родныя.

Ці іду я? Ці ёсьць у мяне ўсё ногі? Я паднімаю вочы, я абводжу імі наўкола і паварачваюся разам з імі, я раблю круг, яшчэ адзін, пакуль ня спыняюся. Усё як і раней. Толькі памёр салдат з запасных—Станіслаў Катчынскі.

Потым я трачу прытомнасьць.

Восень. Старых салдат засталоя мала. Я апошні з сямі чалавек з нашае клясы.

Усе гавораць аб міры, аб перамір'і. Усе чакаюць. Калі нам дзевядзецца зноў расчаравацца, тады мы ня вытрываем: надзея дужа моцная, яе ўжо нельга прагнаць, ня выклікаўшы выбуху. Калі ня будзе міру,—будзе рэвалюцыя.

Я атрымліваю на чатырнаццаць дзён адпачынак, бо я хваціў крыху задушлівага газу. Я сяджу праз увесь дзень на сонцы ў маленькім садку. Хутка будзе перамір'е: цяпер мы паедзем дахаты.

Тут мае думкі спыняюцца, і я ня маю сілы прымусіць іх рушыць далей. Тое, што цягне мяне туды і чакае мяне там,—гэта пачуцьці: прага да жыцця, палючая тут па родным краі, кроў, упаенне выратаваньнем. Але мэты няма ніякай.

Калі-б мы зьвярнуліся ў 1916 годзе,—з болю і сілы нашых перажываньняў нарадзілася-б навалніца. Калі мы зьвернемся цяпер, дык мы прыдзем змардаваныя, з упалым духам, вытхлыя, бяз глебы, і пазбаўленыя надзеі. Мы ня здолеем ужо прыстасавацца да жыцця.

Ды нас і не зразумеюць, бо наперадзі нас—пакаленьне, якое, праўда, правяло гэтыя гады разам з намі, але якое мела гнезды і здатнасьць, і цяпер яно зьвяртаецца да сваёй ранейшай профэсіі, дзе забудзешся на вайну, а пазадзі нас ідзе пакаленьне, падобнае да нас ранейшых, але яно будзе чужым нам і адсуне нас убок. Мы лішнія нават для саміх сябе, мы будзем расьці, некаторыя з нас прыстасуюцца, іншыя скорацца, але шмат хто застанецца бездапаможным; гады будуць мінаць, і нарэшце, мы загінем.

Але, магчыма, усё тое, пра што я думаю, навеяна тугой і зьбянтэжанасьцю, і ўсё гэта раскідаецца, як толькі зноў я буду стаць пад таполямі і прыслухоўвацца да шолаху іх лісьця. Не, немагчыма, каб усё гэта адышло,—тое прыгожае, што хвалявала нашу кроў, нявыразнае, уражальнае, доўгачаканае, тысяча вобразоў будучага, мэлёдыя навеяная снамі і кнігамі, прадчуваньне жанчыні, ня можа быць, каб гэта загінула ў гураганым агні, адчай і ў салдацкіх публічных дамах.

Дрэвы тут пярэстыя і залатыя, ягады рабіны чырванеюць сярод лісьця, праездныя дарогі белае істужкай цягнуцца да самага горызонту, і палкавыя крамкі гудуць, нібы вульлі, сыхамі пра мір, пра мір.

Я ўстаю.

Я вельмі спакойны. Хай пройдуць месяцы і гады,—яны больш нічога ня возьмуць ад мяне, яны ня могуць больш нічога ўзяць ад мяне. Я да таго самотны, і ў мяне да таго мала надзей, што я магу, магу бязбоязна глядзець наперад. Жыццё, якое працягнула мяне праз гэтыя гады, яшчэ ў маіх руках і ў маіх вачох. Ці перамог я яго, я ня ведаю. Але пакуль яно ва мне, яно будзе шукаць сваіх шляхоў, хоча гэтага ці ня хоча маё «я».

Ён загінуў у кастрычніку 1918 году, у дзень, калі на ўсім фронце было так ціха і спакойна, што ваенная зводка абмежавалася адной толькі фразай: «На заходнім фронце без перамен».

Ён уцаў ніц і ляжаў на зямлі, нібы заснуўшы. Калі яго перавярнулі, дык убачылі, што ён памучыўся нядоўга: яго твар быў да таго спакойны, нібы ён быў давольны, што гэта здарылася.

ЦАНА 1 р. 10 кап.

1258

